CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्ष - ९ अङ्क - १२

ऋतम्भरा

RITAMBHARĀ

नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
अनुसन्धानकेन्द्रम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयीयानुसन्धानकेन्द्रस्य अनुसन्धानप्रधाना
चातुर्मासिकी त्रैभाषिकी पत्रिका

ऋतम्भरा

RITAMBHARA

वर्षः ९, अङ्कः १२

प्रमुखसम्पादकः
प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः

सम्पादकाः
सहप्रा.ध्रुवप्रसादज्ञवाली
सहप्रा. ध्रुवप्रसाद भट्टराईः
सहप्रा. जगत् उपाध्यायः
उपप्रा. सुधनपौडेलः

प्रकाशकम्
नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
अनुसन्धानकेन्द्रम्
काष्ठमण्डपम्, नेपालः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकाशकम्
अनुसन्धानकेन्द्रम्
नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वसन्तपुरम्, काष्ठमण्डपः
दूरभाषसङ्ख्या (फोन नं.) : ४२४७४४५

प्रकाशनम्
वर्षः-९, अङ्कः-१२
२०६५ वैक्रमाब्दस्य लोकतन्त्रदिवसः

प्रकाशितपत्रिकाप्रतिरूपाणि-५००

मूल्यम्- रु.१२६।-

सुसाङ्ख्यटङ्कनम्
क्वालिटी लेजर प्रिन्ट, वागवजार
दूरभाषसङ्ख्या (फोन नं.) : ४२४२६५६

मुद्रकः
मुद्रण विभाग
सिंहदरवार, काठमाडौँ
फोन नं.- ४२४९७११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

The Quarterly Research Magazine in three languages
of Nepal Sanskrit University

RITAMBHARA

ऋतम्भरा

Year 9th volume 12th

Chief Editor
Pro. Dr. Veni Madhav Dhakal

Editors
Reader Dhruva Prasad Gyawali
Reader Dhruva Prasad Bhattarai
Reader Jagat Upadhyaya
Lecturer Sudhan Paudel

Published by
The Research Center of Nepal Sanskrit University
Basantapur, Kathmandu

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

...in Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Publisher :

The Research Center of Nepal Sanskrit University

Basantapur, Kathmandu

Tel : 4247445

Publishing Date :

Year 9th volume 12th

Democracy Day, 2008 A.D.

Published Copies :

500

Price: Rs. 126.00

Computer :

Quality Laser Print

Bag Bazar, Ph. No.4242656

Printed by :

Department of printing

Singhadarbar, Kathmandu

Phone : 4211749

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

- सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् -

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऋतं निगूढं सुरवाङ्महोदधौ
गवेषयन्ती च विवेचयन्त्यसौ ।
ऋतम्भरा मूर्तिमती महीयताम्
प्रबोधयन्ती च सतामृतम्भराम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयः
अनुसन्धानकेन्द्रम्
The Research Center of Nepal Sanskrit University

फोन नं.: ४२४७४४५

वसन्तपुरम्, काष्ठमण्डपः Basantapur, Kathmadu

पो.ब.नं. ५००३ P.O.Box. : 5003

दिनाङ्क :

प्रकाशकीय

नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालय अनुसन्धानकेन्द्रद्वारा प्रकाशित हुने **ऋतम्भरा**को विविध भाषामा निवद्ध उच्चस्तरीय रचनाहरूले विभूषित यो बाह्रौं अङ्क पाठकहरूसामु उपस्थापित गरेका छौं ।

प्रज्ञाजीवी विद्वान् प्राध्यापकहरूलाई अनुसन्धानकार्यमा प्रवृत्त गराउन र संस्कृतवाङ्मयको महोदधिमा लुकेर रहेका सार्वकालिक महत्व राख्ने अनेकौं विषयरत्नहरूको प्रकाशनका लागि प्रतिवद्ध **ऋतम्भरा**पत्रिका आफ्नो लक्ष्यप्राप्तिको दिशामा निरन्तर गतिशील छ । यसले विस्तारै आफ्नो स्तरवृद्धि गर्दै राष्ट्रराष्ट्रान्तरवासी मूर्धन्यविद्वान्हरूको हृदय पुलकित तुल्याउन सक्षम हुँदै गएको अनुभूति गर्न पाउँदा यो अनुसंन्धानकेन्द्र गौरव अनुभव गर्छ ।

निश्चय नै नेपाल अहिले कठिन सङ्क्रमणकालीन मोडमा उभिएको छ । नेपाली जनताले राष्ट्रिय जीवनका हरेक क्षेत्रमा परिवर्तनको नवीन सन्देश विश्वसामु प्रसारित गरेका छन् । परिवर्तनको यो आकाङ्क्षाबाट नेपालको शैक्षिक क्षेत्र पनि अलग रहन सक्दैन र यो कुरा नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयका सन्दर्भमा पनि लागु हुन्छ । अहिले मुलुक पारस्परिक मेलमिलाप र सहकार्यको नवीन युगमा प्रवेश गरेको छ । यतिखेर संस्कृत क्षेत्रमा समेत यसको प्रतिविम्बन आवश्यक भएको छ । सबैका आस्था, विश्वास र मान्यताको सम्मानसहित पारस्परिक सहयोगमा आधारित युगीन जनचेतनाको सञ्चार अहिले मुलुककै आवश्यकता बन्न पुगेको छ र यसमा संस्कृत विश्वविद्यालयले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ । संस्कृत विश्वविद्यालयलाई अस्वस्थ राजनीतिक प्रतिस्पर्द्धा र विगतको दलीय राजनीतिको दुर्गन्धवाट मुक्त तुल्याएर यसको औचित्य प्रमाणित गर्नु र यसलाई नयाँ मूल्य प्रदान गर्नु अहिलेको सबैभन्दा ठूलो चुनौती हो ।

अहिले संस्कृतविश्वविद्यालय आफ्नो नाम परिवर्तन गरी 'महेन्द्र' पद हटाएर **नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालय** नामले सर्वत्र परिचित हुँदै गएको छ । केवल नाम परिवर्तनले मात्र संस्कृतविश्वविद्यालयमा कुनै विशिष्ट उपलब्धि संभव हुँदैन । यहाँ कार्यरत कर्मचारी, प्राध्यापक, पदाधिकारी र छात्रहरूको प्रवृत्ति परिवर्तन भयो भने मात्र नाम परिवर्तनको सार्थकता पुष्टि हुन सक्छ । कतिपय कर्मचारी अधिकृतहरूको निष्क्रियता, अध्ययन, अध्यापन, लेखन र अनुन्धान कार्यमा कतिपय प्राध्यापकहरूको उदासीनता र सुविधाप्राप्तिलाई मात्र लक्ष्य तुल्याएका कतिपय छात्रहरूद्वारा अध्ययनलाई गौण तुल्याएर अनेकौं मागहरू प्रस्तुत गर्दै विश्वविद्यालयको शैक्षिक-प्राज्ञिकगतिविधिमा व्यवधान उत्पन्न गर्ने लगायतका नकारात्मक प्रवृत्तिहरू नाम परिवर्तनसँगै परित्यागयोग्य छन् । यसो भयो भने मात्र नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयमा केही परिवर्तन, केही उज्ज्वलता र युगानुकूल समुन्नति सम्भव हुन सक्छ ।

वर्तमान युगमा शास्त्रीयविषयहरूको महत्वगान गरेर मात्र कुनै उपलब्धि हासिल हुन सक्दैन । वरू संस्कृत वाङ्मयको अपार समुद्रभित्र लुकेर बसेका चिन्तनरत्नहरूको प्रकाशनवाट विश्वकल्याणमा योगदान पुऱ्याउन र त्यसैद्वारा राष्ट्र, समाज र विश्वलाई नयाँ पथप्रदर्शन गर्न संस्कृतसँग सम्बद्ध संस्था, संस्कृतज्ञ,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृतशिक्षा सञ्चालक र संस्कृतविद्हरूको निष्ठासमर्पणपूर्वकको तत्परता अहिले आवश्यक देखिएको छ । यसो हुन सक्यो भने मात्र संस्कृत क्षेत्रमा केही नवीन उपलब्धिको अनुभव हुन सक्छ । समाजमा बेलाबखत देखापर्ने सौमनस्यको अभावजस्ता प्रतिकूलताका कारण संस्कृतशिक्षारूपी पल्लव मुर्झाउन थाल्दैछ । यही प्रतिकूलताका कारण अहिले संस्कृत शिक्षा र स्वयं संस्कृत विश्वविद्यालयका साम् अस्तित्वरक्षाको गम्भीर प्रश्न उपस्थित छ । त्यसैले पनि यो संस्कृतको अग्निपरीक्षाको समय हो । यतिखेर कम्तीमा पनि राष्ट्रियस्तरमा देखिएको सहमति र सहकार्यको प्रतिबिम्वन नेसंविमा समेत प्रतिविम्वित हुनुपर्छ ।

संस्कृत विश्वविद्यालयले युगसँग हातेमालो गरेर हिँड्न आफूलाई तम्तयार राख्नुपर्छ । युगले खोजे अनुसारको पाठ्यक्रमनिर्माण गरी सबै जातजाति, भाषाभाषी र सबै सांस्कृतिक समूहको सम्मान, पहिचान एवं विकासका साथै जीविकोपार्जनमा समेत सहयोग पुग्ने खालको शिक्षानीति तयार पार्न नेसंविले आफ्नो तत्परता प्रदर्शन गर्नुपर्छ । विश्वविद्यालयको अनुसन्धानकार्य लोकोपकार, गहन र नयाँ नयाँ तथ्यहरूको उन्मेषक होस्, विश्वविद्यालय व्यवस्थापन सक्रिय, तटस्थ र न्यायप्रेमी होस्, विश्वविद्यालयका विभिन्न पदमा पदासीन व्यक्तिहरू संस्थाको समृद्धिका लागि निष्ठापूर्वक समर्पित होऊन् । नेपालका संस्कृतप्रेमी जनताले नेसंविबाट यही आशा राखेका छन् ।

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय अनुसन्धान केन्द्र यो विश्वविद्यालयलाई संस्कृत वाङ्मयको अन्तर्राष्ट्रिय शैक्षिक स्रोतकेन्द्रका रूपमा विकास गर्न आवश्यक पर्ने सबै खाले सहयोगका लागि सदैव तत्पर छ । आगामी दिनमा **ऋतम्भरा**लाई समेत यसै उद्देश्यप्राप्तिका लागि सहयोगी हुने गरी क्रमशः परिमार्जित गर्दै लैजाने योजना हामीले बनाएका छौं ।

ऋतम्भराको यस अङ्कको संस्कृतखण्डमा विद्वान्हरूका तन्त्र-साहित्य-व्याकरण-दर्शन-महाकाव्य आदि विविध विधाका समीक्षात्मक निबन्धहरू सङ्कलित छन् । नेपालीखण्डमा वाणीचिन्तन-भाषाविज्ञान-काव्यविवेचन-व्यक्तित्वकृतित्वमूल्याङ्कन-ज्योतिषोपयोगिताप्रकाशन-शब्दार्थसम्वन्धनिर्धारण-रामायणगतदर्शनतत्त्वाध्ययन-संस्कृतबौद्धधर्म सम्बन्धपरिचय आदि विषयमा विभिन्न विद्वान्द्वारा लिखित गहन लेखहरू सङ्कलित छन् । यसमा नेपालका मूर्धन्यविद्वान् महाकवि सृकृतिदत्त पन्तद्वारा लिखित र भर्खरै मात्र उपलब्ध नेपालीभाषाको टीकाग्रन्थको वैशिष्ट्य प्रतिपादक निबन्ध पनि समाविष्ट छ । यसैगरी अङ्ग्रेजी खण्डमा **Nepal and Japan : Some Glimpes of cultural Similarities, A Scientific Approach to Shiva's Origin, Status of Sanskrit in France, Status of Sanskrit in Hungary** शीर्षकका महत्वपूर्ण सूचनामूलक निवन्धहरू पनि यसमा संलग्न छन् । यी विविध खण्डमा समाविष्ट विविध रचनाबाट विद्वान्हरूका साथै अनुसन्धाताहरूसमेत लाभान्वित हुने कुरामा यो केन्द्र विश्वस्त छ ।

यद्यपि यो बाह्रौं अङ्कको सम्पादन केही महिनाअगाडि नै सम्पन्न भई विश्वविद्यालयमा उपलब्धसमेत भएको हो । तर विश्वविद्यालयकै आन्तरिक परिस्थितिका कारण यसको प्रकाशन केही ढिलो हुन पुग्यो । यो अङ्कको सम्पादन प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल कार्यकारी निर्देशक एवं प्रधानसम्पादक भएको पुरानै सम्पादक मण्डलबाट भएको हुँदा यसलाई अद्यावधिक गरी प्रकाशित गरिएको छ । त्यसैले यो अङ्कसम्म जिम्मेवारीपूर्वक संलग्न रहनुभएका सम्पादन समूहका सबै साथीहरू धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । बाह्रौं अङ्कका लागि लेखरचना उपलब्ध गराउनुहुने लेखरचनाप्रदायक सबै विद्वान्हरू र यसको सम्पादन प्रकाशनकार्यमा सहयोग पुर्‍याउने सबै सहयोगी मित्रहरूमा नेसंवि अनुसन्धान केन्द्र सहर्ष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ ।

....

(डा. नन्दीशअधिकारी)
कार्यकारी निर्देशक
ने.सं.वि.अनुसन्धानकेन्द्र
वसन्तपुर, काठमाडौं

लोकतन्त्रदिवस, २०६५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सम्पादकीय

(EDITORIAL)

I

प्रबुद्ध पाठकवृन्द !

अपेक्षाकृत रूपमा ढिलै भए पनि **ऋतम्भरा**को बाह्रौं अङ्क यहाँहरूसमक्ष प्रस्तुत गरेका छौं । यो अङ्क आउन विलम्ब हुनुमा हाम्रो व्यस्ततामात्र जिम्मेवार नभएर नेपालको राष्ट्रिय परिवेशले हामीमाथि पारेको सशक्त प्रभाव पनि एक प्रमुख कारकतत्त्व रहेको कुरालाई नकार्न सकिँदैन । यस सन्दर्भमा राष्ट्रको एक महत्त्वपूर्ण अङ्ग भएकाले केही कुरा राख्नु उपयुक्त नै होला ।

बितेका दुई वर्ष नेपालको इतिहासमा सर्वाधिक चर्चित रहे । २०६२ साल मङ्सिर महिनामा सात राजनीतिक दल र नेकपा माओवादी पार्टीबीच सम्पन्न बाह्र बुँदे समझदारीका जगमा उभिएर प्रतिगमन र निरङ्कुशताका विरुद्ध २०६२ साल चैत २४ गतेदेखि प्रारम्भ भएको चार दिने आम हडतालले क्रान्तिको रूप लियो र १९ दिनसम्मको निरन्तर जनसङ्घर्षका अगाडि प्रतिगमन र निरङ्कुशताले घुँडा टेक्न बाध्य हुनुपर्‍यो । यसै आन्दोलनका बलमा संसद्को पुनःस्थापना भयो,जनप्रतिनिधिसम्मिलित सरकार बन्यो र संसद्बाट दूरगामी महत्त्वका निर्णयहरू हुन पुगे । केही कमजोरीहरूलाई बिर्सिने हो भने बृहत् शान्ति संझौतामा हस्ताक्षर, आन्दोलनरत विभिन्न समूहहरूसँग वार्ता र सहकार्यका माध्यमबाट राष्ट्रलाई शान्ति र अग्रगमनको बाटोमा अगाडि बढाउन राजनीतिक दलहरूले देखाएको सुझबुझ र धैर्य निकै प्रशंसनीय छ । अहिले भरखरै संविधानसभाको बहुप्रतीक्षित एवं ऐतिहासिक निर्वाचन सम्पन्न भएको छ र मुलुक एक नयाँ युगमा प्रवेश गरेको छ । यसबाट नेपालमा शान्ति, सहअस्तित्व र मेलमिलापका माध्यमबाट नवनेपालको निर्माण गर्ने नयाँ अवसर प्राप्त भएको छ । नेपालका विवेकी जनताले दिएको जनादेश पनि यस्तै छ ।

निश्चय नै पछिल्ला दिनमा नेपालमा घटेका घटनाहरू विश्वकै लागि अनुकरणीय किं वा शिक्षाप्रद छन् र यो प्रसङ्ग नेपालका राजनीतिक शक्तिहरूका लागि मात्र होइन,सम्पूर्ण प्राज्ञिक समुदायका लागि समेत त्यत्तिकै हर्षको विषय बनेको छ । यी घटनाबाट नेपालको मूल पहिचान शिवसंस्कृति अर्थात् शान्ति,मेलमिलाप र सहयोगको संस्कृति हो भन्ने कुरा पुष्टि भएको छ अनि **वसुधैव कुटुम्बकम्, द्यौः शान्तिः..., सङ्गच्छध्वं संवदध्वम्..., सहनौ भुनक्तु..., सहनाववतु...**जस्ता विश्वबन्धुत्व, शान्ति र सहअस्तित्वका आदर्श पक्षको सदैव गान गर्ने संस्कृतवाङ्मयको उपादेयता अझै बढेर गएको अनुभूति भएको छ ।

संस्कृत वाङ्मय कुनै एउटा राजनीतिक प्रणाली, कुनै खास जाति वा सम्प्रदायमा मात्र केन्द्रित छैन । यस वाङ्मयलाई यो वा त्यो राजनीतिक प्रणाली र जाति वा सम्प्रदायसित जोडेर हेर्नु स्वयंमा पूर्वाग्रही दृष्टिमात्र हुन जान्छ । संस्कृत वाङ्मयमा राजतन्त्र, प्रजातन्त्र र गणतन्त्रसम्बन्धी प्रशस्त चिन्तनहरू छन्; मानवजातिका लागि उपयोगी सिद्ध योग, आयुर्वेदजस्ता स्वास्थ्यविज्ञानसँग सम्बद्ध ज्ञानसामग्री छन्; वास्तुशास्त्रजस्ता पूर्वाधारनिर्माणसँग सम्बद्ध सामग्री छन् र **स्वान्तः सुखाय** वा **परजनहिताय** दुवै दृष्टिले उपयोगी प्रशस्त साहित्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सामग्री पनि छन् । ऐतिहासिक, दार्शनिक र भाषिक दृष्टिले समेत अनुपम महत्त्व राख्ने वेद, उपनिषद्, आरण्यक, रामायण, महाभारत र पुराणहरूजस्ता ज्ञानविज्ञानका अनन्त राशि सन्निहित सामग्री पनि संस्कृतमा छन् । संस्कृत वाङ्मय त ज्ञान- विज्ञानको एउटा पारावार हो, जसमा निमग्न हुन सक्ने हो भने आफूले खोजेको जुनसुकै ज्ञानसामग्री पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यसैले भनिएको होला– **यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्** (जुन कुरा यहाँ छ, त्यो सवैतिर छ, जुन यहाँ छैन, त्यो कतै पनि छैन) । यो कथन महाभारतका सन्दर्भमा प्रयुक्त भए पनि समस्त संस्कृतवाङ्मयका स न्दर्भमा समेत चरितार्थ हुन्छ ।

नेपालका प्रत्येक लोकतान्त्रिक आन्दोलनमा संस्कृत शिक्षासँग सम्बद्ध विद्यार्थी र शिक्षकहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहँदै आएको कुरा इतिहासमा अङ्कित भइसकेको छ । २००४ सालको **जयतु संस्कृतम् आन्दोलन** आधुनिक नेपालमा सम्पन्न पहिलो सर्वाधिक सङ्गठित, विचारोत्तेजक राजनीतिक आन्दोलन हुनाका साथै निरङ्कुश राणातन्त्रविरुद्धको सशक्त धक्का थियो । यसरी लोकतन्त्रका लागि प्रारम्भ भएको जयतु संस्कृतम् आन्दोलनबाट सुसंस्कृत यस क्षेत्रले २०३६, २०४६ र २०६२/०६३ को आन्दोलनमा समेत उल्लेखनीय योगदान दिएको कुरा इतिहासमा सुरक्षित छ । इतिहासको यसै यथार्थको जगमा उभिएर वर्तमान लोकतान्त्रिक सरकार र गरिमामय संविधानसभाले समेत संस्कृतसँग सम्बद्ध नीति र दृष्टिकोण निर्माण गर्नु उपयुक्त हुनेछ ।

विविध किसिमका आन्तरिक एवं वाह्य अवरोधहरूले गर्दा नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयमा अपेक्षित प्राज्ञिक र अनुसन्धानात्मक गतिविधि सम्पन्न हुन नसक्नु कुनै आश्चर्यको विषय रहेन, तापनि विश्वविद्यालय अनुसन्धान केन्द्रले विशेष अनुसन्धान, ग्रन्थसम्पादन र विद्यावारिधि कार्यक्रमको निरन्तरताका साथै **अनुसन्धान-प्रविधि-प्रशिक्षण कार्यशाला-गोष्ठी** आयोजना गरेर अत्यन्त प्रशंसनीय कार्य गरेको छ । भविष्यमा अझै वैज्ञानिक, तुलनात्मक र संस्कृतवाङ्मयको अपार सागरमा लुकेर रहेका ज्ञान-विज्ञानका अनन्त पक्षहरूको खोज गर्न सक्ने किसिमका गवेषणात्मक कार्यक्रम अनुसन्धान केन्द्रले गर्नुपर्ने देखिन्छ । यस्तै संस्कृत शिक्षालाई युगानुकूल र जीवनोपयोगी तुल्याइ सम्पूर्ण मानवजातिको साझा सम्पदाका रूपमा विकास एवं विस्तार गर्ने गहनतम अभिभारा नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको काँधमा रहेको छ । यस कुरालाई विश्वविद्यालय-व्यवस्थापनका साथै सबै संस्कृतानुरागीहरूले गंभीरतापूर्वक आत्मसात् गर्नुपरेको छ ।

अन्तमा यस अङ्कका लागि विभिन्न विषयका खोजमूलक र तुलनात्मक रचनासामग्री उपलब्ध गराएर सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण लेखक महानुभावहरूप्रति सम्पादकसमूह हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछ । यस अङ्कको प्रकाशनमा तत्परता र चासो देखाउँदै सम्पादक समूहलाई सहयोग पुर्‍याउनुहुने नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय अनुसन्धान केन्द्रका नवनियुक्त कार्यकारि-निर्देशक **डा. नन्दीश अधिकारी**लाई हार्दिक वधाइ ज्ञापन गर्दै सम्पादक समूह उहाँप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछ । यस अङ्कको सामग्री सङ्कलनलगायत विभिन्न कार्यमा सहयोग पुर्‍याउनुहुने ने.सं.वि.अनुसन्धान केन्द्रका उपप्रशासक हरिप्रसाद पाण्डेय र सहायक प्रशासकद्वय नारद पौडेल र नगेन्द्र रेग्मीलगायत सबैलाई सम्पादकसमूह हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ । साथै यस पत्रिकाको सुसाङ्ख्य-टङ्कन गर्ने क्वालिटी लेजर प्रिन्ट, बागबजार तथा मुद्रण एवं प्रकाशनकार्यमा सहयोग पुर्‍याउने सबैलाई सम्पादकसमूह हार्दिक धन्यवाद प्रदान गर्दछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

II

Dear Scholar Readers,

The 12th issue of **Ritambhara** is now before the readers. We feel pleasure to say that it has played a great role to strengthen the academic activities of the university in this decade. It will do better than the past as the new era of peace, co-existence and harmony has began by ending armed rebellion. In this situation the necessity of Sanskrit education full of peace and national unity is highly justified.

The whole branches of Sanskrit literature and their custodians are always in the support of full democracy in the country. History of democracy in Nepal has proven it well. The **Jayatu Sanskritam** movement in 2004 B.S. was one of the revolutions held in Nepal which made people more conscious of democracy and liberty. The role of Sanskrit students and teachers in every democratic movement is always laudable.

In a time when Sanskrit is being taught and learned in various universities in the world, a miner group in Nepal is against Sanskrit. After the restoration of democracy Nepal Sanskrit University (NSU) as others seems to be in a hopeful situation. Now, A clear vision and positive attitude about Sanskrit is expecting from the government, as well as in this challenging period, a clear, dedicated, energetic and farsighted group-effort is must for the university. We hope the coming government will launch such policies, which are helpful to make this university a centre of learning and enabling Sanskrit Vidyas.

We express due thanks to Research Centre of NSU, and especially to its Director, Dr. Nandish Adhikari for the unforgettable co-operation in this publication. We are also thankful to the writers for their articles. We are thankful to those who typed and printed this issue. Creative advice and comments from scholars and serious readers are always welcome.

Thanks.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयसूची

(Contents)

संस्कृतखण्डः

१. पाशुपतदर्शनस्योद्भवो विकासश्च	- प्रा.विद्यानाथ उपाध्यायः	१
२. कार्तवीर्योदयमहाकाव्येऽनुस्यूतं काव्यशास्त्रम्	- प्रा.डा.वेणीमाधवढकालः	६
३. मेघदूतकाव्यस्य भावात्मकमनुसन्धानम्	- प्रा.डा.टीकारामोऽधिकारी	१७
४. वैदिकवाङ्मयस्य कश्चन संस्तवः	- प्रा.डा.रामचन्द्रझा	२२
५. काश्मीरशैवदर्शने मोक्षः तदुपायाश्च	-उपाचार्यः, श्रीकेदारनाथ शर्मा	२६
६. जगदीश्वरवैभवमहाकाव्यस्य कथावस्तुविवेचनम्	- सहप्रा.डा.लक्ष्मीकान्तः पन्थी	३१
७. वैयाकरणमते धात्वर्थानुशीलनम्	- उपप्रा. भीमप्रसादकण्डेलः	३५

नेपाली-खण्ड

१. विश्वविद्यालयहरूका संस्कृतमय आदर्शवचन	- आचार्य पूर्णचन्द्र ढुङ्गेल	४५
२. पौरस्त्यवाङ्मयमा वाणीचिन्तन	- प्रा. माधवराज गौतम	४६
३. सम्भाव्य र उपलब्धिमूलक अनुसन्धानकार्यक्रमहरूको योजना	- प्रा. दिनेशराज पन्त	६९
४. संस्कृतमहाकवि सुकृतिदत्तको नेपाली कृति- 'रसमञ्जरी-व्याख्या'	- प्रा.डा.माधवशरणउपाध्याय	७४
५. देवकोटाका दृष्टिमा शिक्षा	- सहप्रा.डा.दुर्गाप्रसाद अर्याल	७९
६. कवि युद्धप्रसादमिश्रका काव्यकृतिमा छन्द, अलङ्कार तथा रसविधान	- सहप्रा.जगत् उपाध्याय	८४
७. पं.पशुपति झा : व्यक्तित्व र कृतित्व	- उपप्रा.डा.नुरापति पोखरेल	१०८
८. शव्दार्थ-सम्वन्धवारेका मतहरू	- उपप्रा.हेमनाथ पौडेल	११९
९. संस्कृत सन्धि र लिम्बू सन्धिमा समानता	- उपप्रा. मतिप्रसाद ढकाल	१२६
१०. पौरस्त्य दर्शनका आलोकमा भानुभक्तीय रामायण	- उपप्रा. मेघराज गौतम	१३५
११. साइत सबैका लागि : यात्रामुहूर्त्त विमर्श	- सहा.प्रा. हरिप्रसाद पौडेल	१४५
१२. संस्कृत बौद्ध धर्म : संस्कृत भाषा र बौद्ध धर्म	- सहा.प्रा.वेदराज ज्ञवाली	१५०

English-Section

1. Nepal and Japan : Some Glimpes of Cultural Similarities	– Dr. Tika Ram Panthi	165
2. A Scientific Approach to Shiva' Origin	– Prof. N. Aruna Bharathi	172
3. Status of Sanskrit Studies in France	– Pierre- Sylbain Filliozat	175
4. Status of Sanskrit in Hungary	– Gyula Wojtilla	183

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृतखण्डः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ॐ

ॐ सहनाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पाशुपतदर्शनस्योद्भवो विकासश्च

- प्रा. विद्यानाथ उपाध्यायः

पशुपतेर्नाम वैदिकसाहित्येषु अनेकत्र समुपलभ्यते,[१] किन्तु पशुपतिशब्दस्तत्र तत्र रुद्रशब्दपर्याय एव, न तु वर्तमानकाले समुपलब्ध-पाशुपत-मतसिद्धपशुपतिस्वरूपमावहति सः । महाभारतेऽपि पाशुपतमतस्योल्लेखो वर्तते, तदानीन्तु मतमेतत् सम्प्रदायरूपेण विकसितमासीदित्यवधार्यते ।

वायुपुराणे शिवलिङ्गोपासकानां चातुर्विध्यं प्रतिपादितमस्ति - शैवाः, पाशुपताः (महापाशुपता वा), कालदमनाः, कापालिकाश्चेति । मतचतुष्टयमेतद् ब्रह्मणः प्रादुर्भूतमिति तत्र समुल्लेखः ।[२]

शिवपुराणे च श्रीकण्ठाख्येन महेशेन देव्यै कथितमुपमन्युमुनिना[३] कृष्णायोपदिष्टं पाशुपतं ज्ञानं वितत्य निर्दिष्टमस्ति । तत्रैव अष्टाविंशतिसङ्ख्याकानां महेशावतारभूतानां योगान्तार्याणाम्, द्वादशोत्तरैकशतसङ्ख्याकानां तच्छिष्याणाञ्च नामानि, तेषां पाशुपतत्वम्, पाशुपतानां लक्षणानि च वर्णितानि सन्तीत्यनेन[४] तदानीमपि पाशुपतमतं साङ्गोपाङ्ग-सम्प्रदायरूपेण विकसितमासीदित्यत्र न कोऽपि सन्देहः । [५]वायु-[६]कूर्मपुराणयोरपि एतस्य समुल्लेखात् पाशुपतमतस्य पुराणकालिकत्वव्यवस्थापने नास्ति विप्रतिपत्तिः ।

बादरायणीयब्रह्मसूत्रस्य द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादस्थ सप्तमधिकरणं पत्यधिकरणं पाशुपताधिकरणमिति वा प्रसिद्ध्या तत्रैतन्मतस्य उपन्यासेन च ब्रह्मसूत्रस्य निर्माणकालेऽपि पाशुपतमतस्य तत्सिद्धान्तानाञ्च प्रसारो विकासश्च सुष्ठु जात आसीदिति विभाव्यते ।

तथा च - शिव-वायु-कूर्मपुराणेषु समुपलब्धायां योगाचार्य-तच्छिष्यनामावल्याम् - अत्रिगौतमवशिष्ठ-सनकादिकश्यपजैमिनिकणादाऽपादाब्दीनां मन्त्रद्रष्टृणामृषीणां नामसङ्कीर्तनात् तेषां पाशुपतत्वनिर्देशाच्च पाशुपतमतस्य उद्भवकालनिर्धारणे दुःशकत्वेऽपि तस्य अतिप्राचीनकालिकत्वस्थापनायां नास्ति काठिन्यम् । अथर्वशिर इत्युपनिषदि अन्यासु च बह्वीषूपनिषत्सु एतन्मतस्य, पाशुपतत्वज्ञानस्य, पाशुपताचाराणां च विश्लेषणं व्याख्या च बहुशः प्राप्यन्ते इत्युपनिषत्कालेऽपि अस्य शोभनः प्रचारः प्रसारश्चाऽऽसीदिति निश्चीयते ।

---

१. *आथर्वणसंहितायां ११-२-२८; वाजसनेयसंहितायां १६-२८; पारस्करगृह्यसूत्रे २, ८; आश्वालायनगृह्यसूत्रे ४८ (म.म. गोपीनाथकविराजकृते 'आस्पेक्ट्स् आफ् इण्डियन् थाट्' वर्धमान वि.वि. पृ. १६८, १६९, टिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।*

२. *तत्रैव पृ. १६८, १६९ ।*

३. *'पुरा साक्षान्महेशेन श्रीकण्ठाख्येन मन्दरे । देव्यै देवेन कथितं ज्ञानं पाशुपतं परम् । ....*
यथोपदिष्टं कृष्णाय मुनिना ह्युपमन्युना । तथा समासतो वक्ष्ये तच्छृणुध्वमतन्द्रिताः ।।
शिवपुराणे वायुसंहितायामुत्तरभागे २ अध्याये श्लो. ४, ६, पं. पुस्तकालय, काशी, पृ. १०२२, १०२३ ।

४. *शिवपुराणे वायुसंहितायामुत्तरभागे ९ अध्याये, पं. पुस्तकालय, काशी, पृ. १०३७, १०३८ ।*

५. *२३ अध्याये, इति पाशुपतसूत्रे, त्रिवेन्द्रम्, १९४०, प्रस्तावनायां टिप्पण्यां पृ. ३ ।*

६. *तत्रैव प्रथमखण्डे ५३ अध्याये ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत एव वैदिकाले वैदिकसाहित्येषु श्रुतं पशुपतिशब्दं विश्लिष्य औपनिषदिकाले व्यवस्थापितं पाशुपतं ज्ञानं विकसत् पौराणिकसमये साङ्गोपाङ्गसम्प्रदायविग्रहं गृहीत्वा मतान्तरैः समालोच्यमानां स्थितिञ्च प्राप्नोति स्म इति समायाति ।

शिव-कूर्मपुराणयोर्भगवतः शिवस्याष्टविंशत्यवतारभूतानां योगाचार्याणाम्, तेषु प्रत्येकं शिष्यचतुष्टयस्य च निर्देशो वर्तत इत्युक्तपूर्वम् । तेषु आदिमो गुरुः श्वेताचार्यः, अन्तिमश्च तेषां लकुलीशः, (लकुली, नकुलीशो वा)। कूर्मपुराणानुसारं तु श्वेताचार्यस्यैव शिष्या अन्ये सप्तविंशतिरित्यनेन लकुलीशात्पूर्वमपि पाशुपतज्ञानमध्ययनाध्यापनक्रमे समायातमासीदिति दृश्यते । इदानीन्तनप्रचलितं पाशुपतं ज्ञानं लकुलीश-(नकुलीश-)स्थापितमित्यत इदं नाम्ना च 'लकुलीश-(नकुलीश-) पाशुपतमतम्' इति प्रसिध्यति ।

शैवदर्शनबिन्दुकारः डा. कान्तिचन्द्रपाण्डेयमहोदयः कथयति - पाशुपतज्ञानं द्विविधं - द्वैतम्, द्वैताद्वैतञ्च। वादरायणमहाभागैर्ब्रह्मसूत्रस्य द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे पत्यधिकरणे 'पत्युरसामञ्जस्यात्' इत्यनेन निराक्रियमाणं पाशुपतमतं द्वैतम् । अपरञ्च लकुलीशस्थापितं पाशुपतमतं द्वैताद्वैतम् । अनयोरनीश्वरस्वरूपनिरूपणे मोक्षस्वरूप-निरूपणे च विवादः । द्वैतपाशुपतमते ईश्वरो निमित्तकारणमेव न तूपादानकारणम्, दुःखान्त एव च मोक्षः, किन्तु लकुलीशपाशुपतमते च ईश्वरो निमित्तकारणमुपादानकारणञ्च, मोक्षश्च दुःखान्त ऐश्वर्यावाप्तिश्चेति । अत एव बादरायण-ब्रह्मसूत्रस्य (पत्युरसामञ्जस्यात्, इत्यस्य) टीकाकृतां निराक्रियमाणपाशुपतमतस्य लकुलीशपाशुपतमतसमुपन्यासो भ्रमात्मक इति ।[७]

अत्रोच्यते - वादरायणेन निराक्रियमाणे पाशुपतमते 'ईश्वरो निमित्तकारणं दुःखान्तो मोक्षः' इत्यवाभ्युपगम्यते, स्वतन्त्रसाहित्यस्यानुपलम्भे चैतस्यान्ये अभ्युपगमा नैव ज्ञायन्ते इति तु शैवदर्शनबिन्दुकृद्भिरपि स्वीक्रियते । बादरायणेन निराक्रियमाणं द्वैतं पाशुपतज्ञातं नकुलीशपाशुपतज्ञानं वेति विवेचनं ब्रह्मसूत्रटीकादित एव कर्तुं पार्यते। श्रीमच्छङ्कराचार्यपादैश्च नकुलीशपाशुपताभ्युपगतपञ्चपदार्थान् एव कार्यकारणयोगविधिदुःखान्तान् उपस्थाप्य तन्मत-सिद्धमीश्वरस्य निमित्तकारणत्वं प्रतिषिध्यते[८] भामत्यामपि तथैव[९] । ततोऽप्यधिकम्- अप्पयदीक्षितमहाभागैस्तु परिमले 'नकुलीशपाशुपता मन्यन्ते' इति खण्डनीयं पाशुपतमतं नाकुलमेवेति स्पष्टमुपस्थाप्यते वितन्यन्ते च नकुलीशमतसिद्धपञ्च-पदार्थाः ।[१०] इत्यतोवगम्यते यद् बादरायणेन निराक्रियमाणं पाशुपतमतं नाकुलपाशुपतमतान्नसर्वतो भिन्नमपितु तदेव।

अत्र इदयमप्यवधेयं यन्नकुलीशेन पाशुपतमतं संस्थापितमेव, न तु तस्मादेव तस्योद्भवः, तत्पूर्वमपि तदीयसिद्धान्तानां बहुभिः ऋषिगणैरुपदेशात्। नकुलीशेन तु स्वपूर्वपुरुषोपदिष्टसिद्धान्तात् संकलय्य ते समुपबृंहिता व्यवस्थापिताश्चेति विद्वद्भिरवधेयम् ।

शिवपुराणेऽपि- 'शैवो धर्मः परमः श्रेष्ठानुष्ठानशब्दित इतिहासपुराणाभ्यामुपबृंहितो वर्तते । तदेतत् पाशुपतं

---

७. *भास्करी Vol III, सरस्वतीभवन रेक्सट्स्, लखनऊ, १९५४, पृ. IX, XIV.*
शैवदर्शनबिन्दुः, वा.सं.दि., वाराणसी, १९६८, पृ. ६-७ ।

८. *ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये, निर्णयसागरप्रेस, बम्बई, १९१७, पृ. ५६५ ।*

९. *तत्रैव भामत्याम्, पृ. ५६५-५६६ ।*

१०. *तत्रैव अप्पयदीक्षितकृते परिमले, पृ. ५६५ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शास्त्रं श्रुतिसारमयं युगावर्तेषु परमेश्वरेण शिवेनैव योगाचार्यस्वरूपेण लोकेऽवत्तीर्य प्रवर्तितम्' इत्युक्तम् ।[११]

पाशुपतमतस्य संक्षिप्य प्रवक्तारो रुरुः, दधीचः, अगस्त्यः, उपमन्युश्चेति चत्वारः। एते हि संहितानां प्रवर्तकाः। एतेषां सहस्रशः सन्ततीयाः पश्चाद् गुरवो जाताः ।[१२] पाशुपतं हि मतं श्रेष्ठमनुष्ठानं योग इति कथ्यते । पाशुपतानां पञ्चार्थेषु अनुष्ठानप्रधानं पदार्थो योगः, अयञ्च योग शिवस्य नामाष्टकमयो योग इति उच्यते । नामाष्टकञ्च तत् -

शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः । संसारवैद्यः सर्वज्ञः परमात्मेति मुख्यतः ।।

कथञ्च पाशुपतो योगः शैवीप्रज्ञायाः प्रापकः, शिवं चापरोक्षेण प्रापकः, शिवात्परोक्षात् संसारकारणेन (बन्धेन) वियोजकः, तेन च संसारादुन्मुच्य शिवसाम्यप्रदाता इति ब्रह्मप्रोक्त उपायः ख्यातः । अत एव च पाशुपतं मतं यौगमतमस्ति । अस्य प्रवक्तारश्च योगाचार्या इत्यद्यापि प्रसिद्धिः ।

शिवपुराणे हि - (१) श्वेतः, (२) सुतारः, (३) मदनः, (४) सुहोत्रः, (५) कङ्कः, (६) लौगाक्षिः, (७) जैगीषव्यः, (८) दधिवाहः, (९) ऋषभः, (१०) मुनिरुग्रः, (११) अत्रिः, (१२) सुपालकः, (१३) गौतमः, (१४) वेदशिरा मुनिः, (१५) गोकर्णः, (१६) गुहावासी, (१७) शिखण्डी, (१८) जटामाली, (१९) अट्टहासः, (२०) दारुकः, (२१) लाङ्गुली, (२२) महाकालः, (२३) शूली, (२४) दण्डी, (२५) मुण्डीशः, (२६) सविष्णुः, (२७) सोमशर्मा, (२८) लकुलीश्वरश्चेति अष्टाविंशतिसङ्ख्याका योगाचार्या वर्णिता सन्तीति वर्णयित्वा मनोः सप्तमस्यान्तरे वाराहकल्पे भगवान् शिव एव अष्टाविंशतियोगाचार्याणां स्वरूपाणि परिगृह्य लोके - अवतीर्ण इत्यपि चोक्तम् ।[१३]

एतेषामष्टाविंशतिसङ्ख्याकयोगाचार्याणां प्रत्येकं चत्वारः शिष्या आसन्निति ते द्वादशोत्तरकशतसङ्ख्या नाम्ना सङ्कीर्तितास्तत्रैव । तेषु साङ्ख्याचार्यो कपिलः, न्यायाचार्यो गौतमः, मीमांसाचार्यो जैमिनिः, वैशेषिकप्रवरोऽक्षपादः, कणादश्च अन्तर्गताः । एते पाशुपताः, सिद्धाः, भस्मोद्धूलितशरीराः, सर्वशास्त्रर्थतत्वज्ञाः, वेदवेदाङ्गपारगाः,

---

११. *'शैवो यः परमो धर्मः श्रेष्ठानुष्ठानशब्दितः । इतिहासपुराणाभ्यां कथंचिदुपबृंहितः ।।९।।'*
'श्रुतिसारमयो वस्तु शतकोटिप्रविस्तरः । शास्त्रं पाशुपतं यत्र व्रतं ज्ञानञ्च कथ्यते ।।१३।।
युगावर्तेषु शिष्येन योगाचार्यस्वरूपिणा । तत्र तत्रावतीर्णेन शिवेनैव प्रवर्त्यते ।।१४।।'
इति शिवपुराणे वायवीयसंहितायाम्, पूर्वभागे ३२ अध्याये श्लो. ९-१४, पृ. १००८, १००९ ।

१२. *संक्षिप्यास्य प्रवक्तारश्चत्वारः परमर्षयः । रुरुर्दधीचोऽगत्स्यश्च उपमन्युर्महायशाः ।।१५।।*
ते च पाशुपता ज्ञेयाः, संहितानां प्रवर्तकाः । तत्सन्ततीया गुरवः शतशोऽथ सहस्रशः।।१६।।
इति शिवपुराणे वायवीयसंहितायाम्, ३२ अध्याये श्लो. १५-१६, पृ. १००९ ।

१३. *'श्वेतः सुतारो पद्मः सुहोत्रः कङ्क एव च । लौगाक्षिश्च महामायो जैगीषव्यस्तथैव च ।।*
दधिवाहश्च ऋषभो मुनिरुग्रोऽत्रिरेव च । सुपालको गौतमश्च तथा वेदशिरा मुनिः ।।
गोकर्णश्च गुहावासी शिखण्डी चापरः स्मृतः । जटामाली चाट्टहासो दारुको लाङ्गुली तथा ।।
महाकालश्च शूली च दण्डी मुण्डीश एव च । सविष्णुः सोमशर्मा च लकुलीश्वर एव च ।।
एते वाराहकल्पेऽपि सप्तमस्यान्तरे मनोः । अष्टाविंशतिसङ्ख्याता योगाचार्या युगक्रमात् ।।
इति शिवपुराणे वायवीयसंहितायामुत्तरभागे ९ अध्याये श्लो. २-६, पृ. १०३७ ।
- एवं च विशुद्धमुनिकृते आत्मसमर्पणेऽपि एतानि नामानि परिगणितानि । भृगोर्वरदानाद् द्विजमोक्षाय रुद्रस्यावतार इति तत्रैव निर्दिष्टम् । तथैव गणकारिकायाम् App. I, पृ. २५ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शिवाश्रमरताः, शिवज्ञानपरायणाः, सर्वसङ्गविनिर्मुक्ताः, शिवैकासक्तचेतसः, सर्वद्वन्द्वसहाः, धीराः, सर्वभूतहिते रताः, ऋजवः, मृदवः, स्वस्थाः, जितक्रोधाः, जितेन्द्रियाः, रुद्राक्षमालाभरणाः, त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकाः, शिवजटाः, सर्वजटाः, अजराः, मुण्डशीर्षकाः, फलमूलाशनप्रायाः, प्राणायमपरायणाः, शिवाभिमानसम्पन्नाः शिवध्यानैकतत्पराः, समुन्मथितसंसारवृक्षाङ्कुरोद्गमाः, शिवपुरं प्रयातुमेव सन्नद्धाश्चेति वर्णिताः।[१४]

एवमित्यनेन सम्यग्ज्ञायते यत् पाशुपतं हि ज्ञानं शिवान्निष्क्रम्य योगाचार्याणां तच्छिष्याणां च परम्परया लोके प्रसृतमुपबृंहितं चेति । किन्तु पाशुपतज्ञाननिचयं सूत्रेषु निबध्य यौगमतपरम्पराया आसूत्रणे भगवान् लकुलीशः (नकुलीशः, लकुली, लगुडेशो वा) आद्य इत्यत्र प्रमाणभूतं तदीयं माहेश्वरसूत्रमिति ।

अष्टाविंशतियोगाचार्याणां महापाशुपतानामन्तिमो लकुलीशो (लकुलीश्वरो वा) भगवतः शङ्करस्यावतारभूतः। जीवलोकस्य मुक्त्यर्थं गृहीतज्ञानमूर्तिर्लकुलीशः कायावरोहणे तीर्थे अवतीर्ण इति शिवपुराणे लकुलीशमाहात्म्ये लभ्यते ।[१५] एवञ्च पाशुपतसूत्रस्य व्याख्यायां कौण्डिन्यभाष्येऽपि – 'मनुष्यरूपी भगवान् ब्राह्मणकायमास्थाय कायावतरणतीर्थे अवतीर्णः । पद्भ्यामुज्जयिनीं प्राप्तः । अत्याश्रमप्रसिद्धं लिङ्गमास्थाय प्रवचनमुक्तवान् ।' इति ।[१६]

पाशुपतदर्शनोद्भवः कालः

लकुलीशपाशुपतमतस्य लकुलीशद्वारा उद्भवकाल ईशवीयो द्वितीयोऽब्द इति डा. कान्तिचन्द्रमहाभागो निर्णीतवान् । प्रमाणत्वेन च स्वकीये शैवदर्शनबिन्दुनाम्नि ग्रन्थे मथुरास्तम्भलेखम्, सोमनाथशिलालेखम्, वायुपुराण-लिङ्गपुराण-सूतसंहिता-राजशेखरकृतषड्दर्शनसमुच्चयेषूपलब्धलकुलीशशिष्यपरम्परां च समुपन्यस्तवान् ।[१७]

समुद्रगुप्तपुत्रविक्रमादित्योपाह्वचन्द्रगुप्तसञ्चालितगुप्तशतकपरे (६१) एकषष्टे (ई.सं. ३८०) समुत्कीर्ण एकः शिलालेखो मथुरायां समुपलब्धः । तत्र माहेश्वरगुरुपरम्परा समुत्कीर्णा ।

'उदिताचार्यस्य गुरु-परमगुरु-परमेष्ठिगुरवः क्रमेणोपमिताचार्य-कपिल-पाराशराः समभूवन् । स चायमुदिताचार्यो गुरुपरम्परायां कौकिकाद्दशमो गुर्वायतने कपिलेश्वरोपमितेश्वरमूर्ती प्रत्यष्ठापयत्' इति ।

इत्यनेन ज्ञायते यत् उदिताचार्यस्य दशमो गुरुः (कुशिकः) कौशिक इति । कौशिकश्चायं भगवतो लकुलीशस्य प्रथमः शिष्य इति वायु-लिङ्गपुराणयोः,[१८] सोमनाथमन्दिरे समुलब्धे शिलालेखे च कुशिकर कौशिक-गर्ग(तौ) कौरुष्याणां लकुलीशशिष्यत्वस्वीकाराच्च ज्ञायते । पाशुपतसूत्रस्य कौण्डिन्यभाष्ये च कुशिकेन

---

१४. *शिवपुराणे वायवीयसंहितायामुत्तरभागे ९ अध्याये श्लो. ८-२८, पृ. १०३७, १०३८।*
अत्र पशुपतयोगाचार्याणां कृते प्रदत्तैर्विशेषणैः पाशुपतानामाचारविषये बहु ज्ञातुं शक्यते इति अत्र उद्धृतम् ।

१५. *घोरे कलियुगे प्राप्ते देवदेवो जगद्गुरुः । लकुलीश इति ख्यातः त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।*
तत्रस्थजीवलोकानां मुक्त्यर्थं नैव संशयः । ज्ञानमूर्तिः स्वयं साक्षात् देवदेवो भवोद्भवः।।'
इति शिवपुराणे लकुलीशमाहात्म्ये इति गणकारिकायाः परिशिष्टे (सं. ४) पृ. ५३ ।
अवतीर्णस्ततो मर्त्ये कायरूपधरो हरः । कायावतारे लोकेशो लोकानां हितकाम्यया ।। इति तत्रैव, पृ. ५१ ।

१६. *पाशुपतसूत्रीयकौण्डिन्यभाष्ये १ अध्याये पृ. ३-४ ।*

१७. *शैवदर्शनबिन्दौ पृ. २७-२८ ।*

१८. *'तत्रापि मम ते शिष्या भविष्यन्ति तपस्विनः । कुशिकश्चैव गर्गश्च मित्रस्तौरुष्य एव च।। - इति शिवपुराणे शतरुद्रसंहितायां ५ अध्याये श्लो. ४९, पृ. ५७७ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लकुलीशस्य शिष्यत्वं स्वीकृत्य प्रश्नो विहित इति चर्चितम् ।[१९] राजशेखरेणाऽपि षड्दर्शनसमुच्चये विद्यागुरूणां गणने लकुलीशानन्तरं कौशिकस्य नाम परिगणितमिति ।[२०]

एवञ्च ई.३८० वर्षे संस्थितस्य उदिताचार्यस्य एकादशो गुरुर्लकुलीशः । गुरुपरम्परायाञ्च प्रत्येकं गुरो समयः पञ्चविंशतिवर्षाणि स्वीक्रियन्ते इतिहासविद्भिरिति ई. ३८० वर्षात् २५० वर्षपूर्वम् ई. १०५ तः ई. १३० वर्षे पर्यन्तं लकुलीशस्य सत्तास्वीकर्तव्येति तदीयपाशुपतदर्शनस्योद्भवकाल ईशवीयो द्वितीयाब्द इति न संशयः।[२१]

पाशुपतदर्शनस्य विकासेतिहासः

पाशुपतं हि ज्ञानं शैवीप्रज्ञापरनामधेयं नैव नूतनमपितु – अतीवप्राचीनमिति तु मूलस्यास्य वेदेषु प्राप्तिहेतोरवगम्यते। वेदेषु पशुपतेर्नाम बहुषु स्थानेषु लभ्यते इति कविराजमहोदयः ।[२२] डा. कान्तिचन्द्रपाण्डेयमहाभागस्य मते तु पाशुपतसूत्रं नाम नकुलीशपाशुपतदर्शनस्य मूलभूतो ग्रन्थः तैत्तिरीयारण्यकस्य सप्तदशतमाद् एकविंशतितमपर्यन्तम् (१७-२१) त्रिचत्वारिंशत्तमात् सप्तचत्वारिंशत्तम (४३-४७) अनुवाक्षु समाश्रित इति । तत्र प्रदत्तमन्त्राणि एव नकुलीशेन ब्रह्मणः शिवस्य वा स्वरूपनिर्देशार्थं तस्योपासनार्थञ्च गृहीतानीति तैत्तिरीयारण्यकस्य निरुक्तानुवाक्षु प्रदत्तेन ब्रह्मस्वरूपेण मोक्षस्वरूपेण च नकुलीशमतस्य साम्यं तेन वितत्य प्रदर्शितम् ।[२३]

श्वेताश्वतरोपनिषदि, अथर्वशिरस्युपनिषदि च वर्णिताभ्यां ब्रह्मस्वरूप-मोक्षस्वरूपाभ्यां नकुलीशमतं साम्यं भजते इति वेदमूलकत्वं नकुलीशपाशुपतस्यापरिहार्यमित्यनेन तस्य प्राचीनपरम्पराश्रितत्वं सिध्यति ।

पुराणकाले च शिव-वायु-कूर्म-लिङ्गपुराणेषु पाशुपताचार्याणां निर्देशपुरस्सरं तत्परम्पराप्राप्तं पाशुपतमतं पाशुपताचारान्तर्गतध्यानयोगादिरूपसहितं प्रकाशितमस्ति उपासना प्रकारश्च सम्यग् वर्णितः । महाभारते च शान्तिपर्वणि पाशुपतमस्य तदाचाराणाञ्च साधु विवेचनं दृश्यते । वामनपुराणे च शैवानां चातुर्विध्यं निर्दिष्टम् - तेषु पाशुपत(महापाशुपत) मतमपि एको भेदः । शिवपुराणे धौम्याग्रजाद् उपमन्योर्वासुदेवकृष्णेन पाशुपतमत-मधीतमिति निर्दिष्टम् । लकुलीशस्य तु यस्य पाशुपतसूत्रमद्यापि सुलभ्यं नामापि पुराणेषु प्राप्तमिति ।

एवम् - वेदमूला हि पाशुपती प्रज्ञा तत्तदृषीणां मुनीनाञ्च परम्परया लोकेषु प्रसृता पुराणेतिहासैरुपबृंहिता सती विकासं प्राप्नुवन्ती लकुलीशात् तच्छिष्येभ्यश्च अद्यावधि प्रचलति, प्रसरति विकसति चेति ।

---

१९. *'अतो रुद्रप्रचोदितः कुशिकभगवान् .... आचार्यं .... शिष्यः पृष्टवान्' इति पाशुपतसूत्रे कौण्डिन्यभाष्ये, पृ. ४ ।*

२०. *गणकारिकायाः ३ सङ्ख्याकपरिशिष्टे पृ. ३५ ।*

२१. *पाशुपतदर्शनस्योद्भवकालविषये विशदं चर्चितं कान्तिचन्द्रपाण्डेयमहाभागेन शैवदर्शनबिन्दौ इति, पृ. २७-२९, एवं च 'भास्कर्यां Vol. III परिचये पृ. XXVII-XXXI.*

२२. *आस्पेक्ट्स् आफ इण्डियन् थाट्' ग्रन्थस्य पाशुपतफिलोसफि, इति लेखे, पृ. १६९ । तत्र - आथर्वणसंहितायां ११-२-२८, वाज.सं.१६-२८, पारस्करगृह्यसूत्रे २,८, आश्वलायनगृह्यसूत्रे ४८ चेति टिप्पण्यां दत्तम् ।*

२३. *भास्कर्यां Vol. III, परचयात्मके अंशे पृ. CXII-CXVII, अस्माभिरपि यथावसरं तन्मतसिद्धं ब्रह्मस्वरूपं मोक्षस्वरूपञ्च विविच्यत इति ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कार्तवीर्योदयमहाकाव्येऽनुस्यूतं काव्यशास्त्रम्

- प्रा.डा. वेणीमाधवढकाल:

महाकवि: सुकृतिर्निजनिर्मिते कलाभावकमनीये शास्त्रनिकुरम्बकनिर्मलदर्पणायिते कीर्तिमति कार्तवीर्योदय-महाकाव्ये प्रात:स्मरणीयस्य स्मरतां जनानां मङ्गलप्रदस्य भगवतश्चक्रावतारस्य कार्तवीर्यस्य पावनं चरितमनुपमया कल्पनया पारदर्शिना चिन्तनेन च प्रोज्ज्वलीकृत्य प्रस्तुतवानिति नाविदितो विषय: प्रेक्षावताम् ।

कार्तवीर्योदस्य महाकाव्यस्य प्राय: सर्वेषु सर्गेषु कविना कलाकौशलेन नैकविधानां शास्त्राणां विशिष्टानि चिन्तनान्यभिव्यक्तानि । तस्मिन् क्रमे भरतादिभिरङ्कुरितस्य भामहादिभि: पल्लवितस्य मम्मटादिभिश्च सफलीकृतस्य काव्यशास्त्रस्य प्रसिद्धा विचारा: सुकृतिना यत्र तत्र सुपाच्यतया सम्प्रेषिता: सहृदयहृदयग्राह्याश्च सम्पादिता: सन्ति ।

काव्यस्वरूपोन्मीलनम्

महाकविना नवमे, दशमे, सप्तदशे च सर्गे काव्यस्वरूपविषये चर्चा व्यधायि । तन्निर्दिष्टस्वरूपपर्यालोचनात् पूर्वं तत्पूर्ववर्तिभि: साहित्यशास्त्रिभि: प्रस्तुतानि काव्यलक्षणानि प्रस्तूयन्ते प्रतनिधिमूलकतया ।

भामह: स्वसमये ख्यातिमागतां शब्दालङ्कारधारामर्थालङ्कारधाराञ्च समन्वीय स्वीयं काव्यलक्षणमित्थं प्रस्तुतवान्-

शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु न: । शब्दार्थौ सहितौ काव्यं .... ।।

(काव्यालङ्कारे १/१६)

काव्यविषये निजां मौलिकीं मान्यतां प्रस्तुवन् महाकविर्दण्डी आह -

शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली । (काव्यादर्शे १/१०)

गुणालङ्कारसंस्कृतौ शब्दार्थौ एव काव्यमिति निजां मान्यतामग्रेसारयन् वामन: प्रोवाच -

काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयो: शब्दार्थयोर्वर्तते । (काव्यलङ्कारसूत्रवृत्तौ १/१)

वक्रकविव्यापारशालिनि बन्धे सुव्यवस्थितौ शब्दार्थौ एव काव्यमिति मान्यतापूर्वकं कुन्तको जगाद -

शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि । बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि।।

(वक्रोक्तिजीविते प्रथमोन्मेषे)

निर्दोषस्य गुणवतो वाक्यस्य काव्यत्वं स्वीकुर्वाणस्य भोजस्य विचार इत्थं विवृतो वर्तते -

निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् । (सरस्वतीकण्ठाभरणे १/२)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पदवाक्यप्रमाणधुरन्धरो ध्वनिप्रतिष्ठापकपरमाचार्यो मम्मटस्तु सर्वेषां पूर्वजानां मनीषिणां विचारसारमादाय निजं काव्यलक्षणमित्थं प्रस्तुतवान् -

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि (का.प्र. प्रथमपरिच्छेदे)

रसादिमद्वाक्यं काव्यं भवतीति सिद्धान्तं प्रतिपादयन् शौद्धोदनिराह -

काव्यं रसादिमद् वाक्यं श्रुतं सुखविशेषकृत् । (अलङ्कारशेखरे)

मम्मटशैलीमनुकुर्वन् हेमचन्द्र आह -

अदोषौ सगुणौ सालङ्कारौ शब्दार्थौ काव्यम् । (काव्यानुशासने १/११)

अलङ्कारस्य पक्षपाती पीयूषवर्षी जयदेवस्तद्विशिष्टं लक्षणं प्रतिपादयन् आह -

निर्दोषा लक्षणवती सरीतिर्गुणभूषिता । सालङ्काररसानेकवृत्तिर्वाक् काव्यनामभाक् ।।
(चन्द्रालोके १ मयूखे)

रसात्मकं वाक्यमेव काव्यमुच्यते इति प्रतिपादयन् विश्वनाथ आह -

वाक्यं रसात्मकं काव्यम् (सा.द. १ परिच्छेदे)

आस्वादमयः पदसन्दर्भ एव काव्यमिति कथयन् चण्डीदास आह -

आस्वादजीवातुः पदसन्दर्भः काव्यम् (काव्यप्रकाशदीपिका)

अलङ्कारशास्त्रस्य मूर्धन्यो विद्वान् पण्डितराजो जगन्नाथ आह -

रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् । (रसगङ्गाधरे)

अस्माकं नेपालदेशस्य मूर्धन्यो महाकविः सुकृतिदत्तपन्तः काव्यस्वरूपप्रतिपादनावसरे प्रकारान्तरेण निजां धारणां प्रत्यपादयत् कार्तवीर्योदयाभिधे निजनिर्मिते महनीये महाकाव्ये -

सद्हृद्यपद्या सुपदा सुवर्णा रसान्विता भूरितरार्थयुक्ता ।
लसद्ध्वनिस्सत्कविता च कान्ता पुरी सुराज्ञः प्रमुदे न कस्य ।। (१०/८)
ब्रह्मोपेन्द्रगिरीशमुख्यविबुधैराराधिताङ्घ्रिद्वये !
तारे ! शुद्धसुवर्णनिर्मितमिदं रीत्यादिसङ्गस्थितम् ।
उन्मीलन्मधुरध्वनि प्रतिपदं स्यूतं गुणोघैरलं
काव्यन्ते चरणेऽर्पयामि तदिदन्मञ्जीरवद्राजताम् ।। (१७/३३)

उक्तपद्यद्वयानुसारेण हृद्यैःपद्यैरन्वितं सौशब्द्यमयं सौवर्णं गभीरार्थप्रकाशकमनेकार्थद्योतकं रीतिविलसितं गुणगौरवशालि सरसं ध्वनिचारु कवेः कर्म काव्यं भवतीति सुकृतिदत्तपन्तस्याशयो व्यज्यते । अत्र भामहस्य सौशब्द्यम्, दण्डिन इष्टार्थव्यवच्छेदकत्वम्, वामनस्य गुणालङ्कारसंस्कृतिः, मम्मटस्य दोषहानगुणादानविशिष्ट-शब्दार्थमयत्वम्, विश्वनाथस्य रसात्मकवाक्यत्वम्, जगन्नाथस्य रमणीयार्थप्रकाशकशब्दत्वं चादाय महाकविना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुकृतिना प्रपाणकरस इव सर्वग्राह्यं पूर्वमनीषिकृतकाव्यलक्षणसारसमन्वितं काव्यस्वरूपमुपस्थापितम् ।

महाकाव्यलक्षणम्

प्रचलितमान्यतानुसारेण यस्मिन् कस्मिन्नपि सर्गबन्धे महाकाव्ये देवोऽथवा धीरोदात्तगुणान्वितः सद्वंश्यो नायको भवति । क्वचिद् एकवंशजाताः सत्कुलीना अनेके भूपा अपि नायका भवन्ति । शृङ्गारवीरशान्तेष्वेको रसोऽङ्गी भवति। अन्ये रसा गौणतामायान्ति । सर्वेषां नाटकसन्धीनामुपयोगः क्रियते । पुरुषार्थेषु कश्चनैकः फलरूपेण तिष्ठति । प्रारम्भे नमस्क्रिया, आशीः, वस्तुनिर्देशो वा उपस्थाप्यते । क्वचन खलानां निन्दा सज्जनानां प्रशंसा च क्रियते । नातिस्वल्पा नातिदीर्घा वा अष्टाधिकाः सर्गा भवन्ति । सर्गेषु एकस्यैव छन्दसः साम्राज्यं भवति । अन्तिमः सर्गो नानावृत्तमयो भवति । सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं क्रियते । सन्ध्यायाः, सूर्योदयस्य, चन्द्रोदयस्य, रजन्याः, प्रदोषस्य, ध्वान्तस्य, वासरस्य, प्रातर्मध्याह्नकालयोः, मृगयायाः, शैलानाम्, ऋतूनाम्, सागराणाम्, संयोगस्य, वियोगस्य, मुनीनाम्, स्वर्गस्य, नगराणाम्, यज्ञानाम्, संग्रामाणाम्, यात्रायाः, विवाहस्य, मन्त्रस्य, पुत्रोदयस्य च साङ्गोपाङ्गं वर्णनं क्रियते । उक्तञ्च –

सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् । आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम्।।
इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् । चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् ।।
नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रसूर्य्याऽऽदिवर्णनैः । अलङ्कृतमसङ्क्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।।
सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः । सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम् ।।
काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलङ्कृति । (दण्डी– काव्यादर्शे)

विश्वनाथः–साहित्यदर्पणेऽमुमेव सिद्धान्तं प्रकारान्तरेण प्रत्यपादयत् ।

कविः सुकृतिः महाकाव्यलक्षणमेतत् सम्यग् विचार्य स्वकीयं महाकाव्यं प्राणैषीत् । एतद्विषये स स्वयमेवाह –

भङ्गश्लेषप्रचुरमुदयद्बह्वनुप्रासपद्यं धीरोदात्तस्मृतिगदिलसन्नायकं पूर्णमङ्गैः ।
वीरप्रायाखिलरसयुतन्नातिसंक्षिप्तसर्गं प्रायो व्यङ्ग्यप्रकटितचमत्कारसारप्रचारम् ।। (१७/१६)

एतदनुसारेण कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं शास्त्रनिर्दिष्टमहाकाव्यघटकैरङ्गैः समन्वितम्, धीरोदात्तनायकचरित्र–प्रधानम्, शृङ्गारेणाङ्गिना, वीरप्रायैरङ्गरसैश्च सम्पन्नं मध्यमाकारैः सर्गैर्विद्योतितं व्यङ्ग्यप्रधानं महाकाव्यमस्तीति पर्यवस्यति ।

काव्यप्रयोजनचर्चा

काव्यप्रकाशकारेण मम्मटेन काव्यप्रयोजनविषये उक्तम् –

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिवृर्तये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे।।
(का.प्र. प्रथमोल्लासे)

यशःप्राप्तये, धनप्राप्तये, व्यवहारबोधाय, अमङ्गलनाशाय, शाश्वतानन्दलाभाय, कान्तासम्मिततयोपदेशप्रदानेन पाठकानां हृदयपरिवर्तनाय च काव्यं विरच्यत इति मम्मटस्य भावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदनुसारेण कविः सुकृतिः काव्यरचनायाः प्रमुखं प्रयोजनं निजबुद्धिविशोधनमेवेत्याह -

यन्नामवामगुणधामसुरामकीर्तिरद्यापि भूमिवलयं विमलीकरोति ।
तस्यार्जुनस्य चरितं महितं यथाधि सङ्कीर्तयामि निजबुद्धिविशोधनाय ।। (१/३)

एतत् प्रयोजनं कविना बहुधा चर्चितम् । निजमतेः संशुद्धये तत्कृते इति प्रयोगः प्रथमर्गस्य, द्वितीयसर्गस्य, तृतीयसर्गस्य, चतुर्थसर्गस्य, षोडशसर्गस्य च पुष्पिकापद्येषु लभ्यते । केनापि कारणेनासौ कविर्निजं बुद्धिमालिन्यं तज्जन्यं मलिनं फलञ्चानुभूतवानिति तद्दोषपरिहाराय भगवतः कार्यवीर्यस्य चरितचर्चायां प्रवृत्त इत्यनुमीयते ।

पुनश्च सुकृतिर्महाकाव्यस्यान्तिमे सर्गे श्री कालिदासभवभूतिमुरारिमाघभारविश्रीहर्षप्रमुखाः कवयो यथा कीर्तिवपुषाद्यापि जीवन्ति तथैवाहमपि चिरञ्जीवी भविष्यामीति भावेन मयास्य महाकाव्यस्य प्रणयने प्रयत्नो विहित इति कथयति -

श्रीकालिदासभवभूतिमुरारिमाघश्रीहर्षभारविमुखाः कवयोऽधुनापि ।
तिष्ठन्ति कीर्तिवपुषेति ममैष यत्नः तिष्ठामि कल्पममुना वपुषेह विज्ञाः ।। (१७/३२)

कविवाङ्महिमगानम्

कवेः कवितामयी सरसा समुज्ज्वला च वाङ् न केवलं रसिकेभ्योऽपितु सर्वेभ्य एव रोचते। यथा गङ्गा-तरङ्गान् विलोक्य कामिनीकटाक्षाननुभूय जलप्लाविताः कृषिकार्यप्रयोज्याः कुल्याश्च वीक्ष्य निकटस्थजनानां चित्तानि प्रमोदमयानि सम्पद्यन्ते तथैव कविवाग्विलासोऽपि सर्वेषां मानसमोदजननो भवति । तदेवोक्तम् -

गङ्गातरङ्गाः कविवाग्विलासाः कामिन्यपाङ्गाः कृषिकर्तृकुल्याः ।
समेधमानाः शुचिना रसेन प्रमोदयन्ते निकटस्थचित्तम् ।। (१०/६)

सञ्चारिभावदृष्टिः

महाकविः सुकृतिः परिसङ्ख्यालङ्कारमाध्यमेन सञ्चारिभावमहिमानं प्रकाशयन्नुद्गिरति - साहित्यिको विद्वान् विभावानामनुभावानां सञ्चारिभावानाञ्च प्रयोगविधौ मनोविज्ञानसम्मतां दृष्टिं कलयेत् । सञ्चारिभावाना-मभिव्यञ्जने सूक्ष्मा निपुणा च दृष्टिरावश्यकीति -

साहित्यशास्त्रविदुषि व्यभिचारिदृष्टिर्वृत्त्यर्थविग्रहगिरः खलु शब्दशास्त्रे ।
दुःशासनान्वितसभा ननु भारतादौ सद्राज्ञि शासति विपक्षकथापि तर्के ।। (८/६४)

काव्यकारणचर्चा

काव्यकारणविषये साहित्यशास्त्रविदुषां प्रभूतानि चिन्तनानि प्राप्यन्ते । अभ्यासव्युत्पत्तिप्रतिभास्वरूपत्रितयवादी दण्डी प्राह -

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहु निर्मलम् । अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः।।
(काव्यादर्शे १/१०३)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिभाकारणतावादी भामह आह –

गुरूपदेशाादध्येतुं काव्यं जडधियोऽप्यलम् । काव्यन्तु जायते जातु कस्यचित् प्रतिभावतः।।
(काव्यालङ्कारे १/५)

समुदितत्रितयवादी मम्मट आह –

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे।।
(काव्यप्रकाशे १/३)

व्युत्पत्त्यभ्यासयोः संस्कारकत्व प्रतिभायाश्च कारणत्वं प्रतिपादयन् वाग्भट उवाच –

प्रतिभैव कवीनां हि काव्यकरणकारणम् । व्युत्पत्त्यभ्यासौ च तस्या एव संस्कारकारकौ।।
(अलङ्कारतिलके पृ. २)

व्युत्पत्त्यभ्यासयोरुपकारकत्वं प्रतिभाया कारणत्वं निर्दिशन् केशवमिश्रो वदति –

प्रतिभा कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् । भृशोत्पत्तिकृदभ्यासः काव्यस्यैषा व्यवस्थितिः।।
(अलङ्कारशेखरे पृ. ४)

केवलं प्रतिभायाः कारणत्वं निश्चाययन् जगन्नाथ उक्तवान् –

तस्य च कारणं केवलं कविगता प्रतिभा । (रसगङ्गाधरे, प्रथमानने)

बालकार्तवीर्यपुष्टिक्रियाप्रतिपादनपरो महाकविः सुकृतिदत्तपन्त एतेषु मतेषु मम्मटमतमेव सम्मानयन् आह –

काव्यं यथाभ्यासवशेन शक्त्या प्रावीण्यतः शास्त्रविलोकनोत्थात् ।
पितुः प्रयत्नाददनीययोगात्तथा नियत्या ववृधेऽस्य देहम् ।। (५/८)

अभ्यासेन, प्रतिभया, शास्त्राध्ययनजन्यया प्रवीणतया च यथा काव्यं समेधते तथैव पितुःप्रयत्नात्, भोजनवैशिष्ट्यात्, नियतिबलाच्च कार्तवीर्यो ववृधे इति वर्णनप्रसङ्गे कविना निजा काव्यकारणसम्बद्धा मान्यता स्फुटीकृता ।

काव्यरचनाप्रक्रियादिग्दर्शनम्

श्लेषालङ्कारनिरूपणमाध्यमेन कविः सुकृती राज्ञः कवेश्च सादृश्यं कल्पयन् कथयति – काव्यनिर्माणे प्रवृत्तः कविर्मृदुपदविन्यासं कुरुते सुवर्णमयीं वाणीं प्रयुङ्क्ते, भावरामणीयकमादत्ते, काव्यकलाकौशलेन कलापमुक्तकादिकञ्चोपयुङ्क्ते इति –

क्षिपति मृदुपदानि प्रेक्षते रम्यभावं वितरति मृदुवर्णां भूरिशो गामिदानीम् ।
विरचयति कलापं मुक्तकं चातिशिल्पान्नरपतिनिकुरम्बं काव्यकर्ता च धीरः ।। (११/४७)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वरव्यञ्जनसम्पुटितपद्यरचना

महाकविना सुकृतिदत्तेन कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य सप्तमे सर्गे अकारादारभ्य अङ्कारपर्यन्तं वर्तमानैः स्वरैः, ककारादारभ्य ज्ञकारपर्यन्तं वर्तमानैर्व्यञ्जनैश्च सम्पुटितानि पद्यानि क्रमेण विरचय्य निजा विशिष्टा पदप्रयोगशक्तिमत्ता प्रकाशिता । सा च पाठकमनांसि विस्मितानि सम्पादयति नूनम् ।

स्वरव्यञ्जनैः सम्पुटितानि एतादृशानि पद्यानि नान्यत्र महाकाव्येषु दृष्टिगोचरतां यान्ति । एतादृशि प्रयत्नसाध्ये स्वरव्यञ्जनसम्पुटितपद्यनिर्माणे प्रवृत्तेन सुकृतिना न क्वचन कथाभङ्गो विहितः, न क्वापि कथापौर्वापर्यमुपेक्षितम्, न च क्वचिद् रसभावाविष्कृतिविधौ काचन त्रुटिः कृता, नापि च क्वचन चिन्तनचैतन्यजागरणे दारिद्र्यं प्रदर्शितम्। सर्वमेतद् महाकवेस्तस्य सिद्धसारस्वतत्वं ज्ञापयति । कवेरेषा कला तन्त्रशास्त्राधीतिविकसितेति अनुमातुं शक्यते। उदाहरणार्थं तादृशानि द्वित्राणि पद्यानि उपस्थाप्यन्ते –

औत्सुक्यमासां सफलीचकार तपस्थितो राजसुतो न सद्यः ।
कुमुद्वतीनां घनराजिकाले घनाघनेनापि हितो यथा ग्लौः ।। (७/१४)
फलन्त्वलं सिद्धिलता भवन्तं भूदेवदेवद्रुममाप्य सद्यः ।
मास्म त्यजोऽमूः स्पृहणीयरूपा वने यथा गन्धफलीर्द्विरेफः ।। (७/३८)
महाभये राजविषाग्निचौरोपसर्गयुद्धामयमुख्यजाते ।
याने प्रवेशे शयने स्थितौ वा नृणां शिवन्ते तनुताञ्च नाम ।। (७/४१)

उक्तान्युदाहरणानि विलोक्य सारल्येनानुभूयते यत् कविना पद्यादौ यः स्वर उपन्यस्तः पद्यावसानेऽपि स एवोपन्यस्तः । पद्यादौ यच्च व्यञ्जनमुपन्यस्तं पद्यावसानेऽपि तदेवेति ।

चित्रकाव्यम्

निष्केवलकण्ठ्यतालव्यादिपदप्रयोगप्राचुर्येण साकमत्र कविना–एकजातीयकस्वर–द्विव्यञ्जन–चतुर्व्यञ्जन–गोमूत्रिका–पद्मबन्ध–खड्गबन्ध–सर्वतोभद्र–त्रिशूलबन्ध–हारबन्ध–यमकानुप्रासादयश्च विस्तरेण प्रयुक्ताः सन्ति। प्रसङ्गान्तरत्वान्नेह प्रपञ्च्यतेऽत्रैष चित्रकाव्यप्रसङ्गः ।

सनामनिर्देशमर्थालङ्कारप्रयोगः

सामान्यतः सर्वेषु काव्येषु घोषणां विनैव काव्यतत्त्वानां प्रयोगः कविभिः क्रियते । रसिकाः काव्यतत्त्वानि आस्वादयन्ति समीक्षकाश्च समीक्षन्ते । एषा अस्माकं परम्परा । परं सुकृतिर्ध्वनिप्रतिष्ठापकपरमाचार्येण मम्मटेनात्यन्तं प्रभावितः । काव्यप्रकाशे तेन उपस्थापितमर्थालङ्कारविन्यासक्रममङ्गीकृत्य अलङ्कारनामनिर्देशपूर्वकं तान् प्रयुज्याष्टमं सर्गमलङ्कारकार्यशालारूपेण उपस्थापितवान् ।

कल्पनया, चिन्तनेन, कलया, भावराशिना च साकमलङ्काराणां क्रमिकश्चामत्कारिकश्च घोषितः प्रयोगः पाठकान् आनन्दयति विस्मापयति च नितराम्। उदाहरणार्थं कविना स्वयमस्यालङ्कारस्य इदमुदाहरणमिति रूपेण उद्घोषितानि कानिचन पद्यानि निर्दिश्यन्ते –

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रशनोपमा –

अस्त्येव मे विसलतेव सितापि कीर्तिः कीर्तिर्यथा बुधजनावनदापि लक्ष्मीः ।
लक्ष्मीर्यथा सुरनरस्पृहितापि भूमिर्भूमिर्यथा जलधिसीमतटं गताज्ञा ।। (८/१०)

स्मृतिः –

निर्वर्ण्य नाभिभवमाश्रितसत्यवार्तं दक्षे सुते निहितलोकधुरं मुमुक्षुम् ।
संसेव्यमानमनिशं कविनायकेन त्वां संस्मरामि ऋषभाख्यनृपं विधिज्ञ ।। (८/१७)

प्रतिवस्तूपमा –

वर्षाभिषेकमधिगम्य विदीप्यतेऽर्कः सिन्ध्वम्भसैव परिभाति च वाडवाग्निः ।
विद्योतते घनरसेन हि वैद्युतोऽग्नी राज्याभिषेकमधिगम्य बभौतमां सः ।। (८/३४)

आक्षेपः –

आसन्नृपा नलभगीरथनाहुषाद्याः पूर्वं समग्रगुणगौरवमादधानाः ।
किं ब्रूमहेऽथ नृपताविह राजमाने तानेवमूचुरनुसद्म जनास्तदानीम् । (८/४०)

भाविकम् –

पृथ्वादिभिः पृथुयशोभिरियं धरित्री जानामि सम्यगविता भवदादिभिश्च ।
रक्षिष्यते विधिवदेव तथापि शिक्षाकृत्ये नियोजयति मां गुरुता त्वदीया ।। (८/५०)

सूक्ष्मम् –

आकार्य्यजन्म तव न स्फुटतां प्रयातु मन्त्रः प्रयाति यदि तत्पुरतो मृषोक्त्या ।
आमूलमेव सकलं समलीकयेथास्त्रिश्रीप्रयुक्तिरहिते विहिता यथा स्यात् ।। (८/६०)

शक्तित्रयचर्चा

अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना चेति तिस्रः शक्तयः साहित्यशास्त्रे सन्ति प्रसिद्धाः । कविः सुकृतिर्भगवद्भक्ति-महिमनिरूपणप्रसङ्गे भक्तिपदे श्लेषं प्रयुज्य साहित्यशास्त्रे भक्तिशब्देन प्रथिताया लक्षणायाः स्वरूपमपि प्रकाशयन् लक्षणाप्रसङ्गेऽभिधां व्यञ्जनाञ्चापि सङ्केतितवान् ।

१) लक्षणा

कविः सुकृतिर्लक्षणाचर्चावसरे उक्तवान् – **कर्मणि कुशलः** इत्याद्युदाहरणेऽभिधायामर्थ-बोधनेऽसमर्थायां सत्यां शुद्धा लक्षणा स्वप्रभावेण प्रवीणरूपमर्थं बोधयति । **अग्निर्माणवकः** इत्याद्युदाहरणे गौणी लक्षणा माणवकस्य आत्मदीप्तिदीप्तं स्वरूपमवभासयति ।

प्रयोजनवती निरूढा चेति प्रथितयोर्लक्षणयोर्मध्ये **कर्मणि कुशल** इति निरूढाया उदाहरणं ज्ञेयम् । अग्निर्माणवक इति प्रयोजनवत्याः । पुनश्च स्वार्थसंग्रहशीला उपादानलक्षणा, स्वार्थ-विसर्जनशीला लक्षणलक्षणा चेति लक्षणाया अन्यद् भेदद्वयमस्ति । **कुन्ताः प्रविशन्ति** इत्यादौ कृतास्पदा उपादानलक्षणा कुन्तार्थं संगृह्य कुन्तधारिणां बोधं कारयति । स्वार्थविसर्जनशीला लक्षणलक्षणा गङ्गायां घोषः इत्याद्युदाहरणे अभिधया दुरापम्, गङ्गावेगशब्दप्रयोगाद् गङ्गातटशब्दप्रयोगाच्चापि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अलभ्यं अतिपवित्ररूपमतिशीतलरूपञ्च व्यङ्ग्यार्थं व्यञ्जयति ।

प्राकरणिके भक्तिनिरूपणप्रसङ्गेऽप्राकरणिकं साहित्यशास्त्रीयलक्षणाप्रसङ्गं विशदीकृत्य सुकृतिना निजा शास्त्रमर्मज्ञता प्रमाणिता । यथा –

भाक्तमर्थमपहाय सुहृद्यं शोभते न कुशलं पदमीषत् ।
गौणभक्तिरपि माणवमग्निं सन्तनोति किमु सा सुनिरूढा ।।
स्वार्थसङ्ग्रहविसर्जनभेदात्र्याय्यमेव खलु भक्तियुगं तत् ।
तत्तृतीयपथमात्मविचारे चञ्चुरा ब्रुवति सोऽयमिहाध्वा ।।
न प्रयोजनमृते सुनिरूढान्ताञ्च भक्तिरधुनास्ति नराणाम् ।
युज्यते द्विविधभक्तिरपीहालङ्कृतत्विषि वामनवक्रे ।।
भक्तिमार्ग इति नैकविधोऽस्ति व्यञ्जयत्यभिधयापि दुरापम् ।
योऽर्थसार्थमुपपत्तिसमीतो गाङ्गतोऽपि तटतोऽतिशुचिञ्च ।।
योगशक्तिरपि भक्तिसहाया तत्र भक्तिरभिषक्तिविहीना ।
शब्दमात्रनिपुणा इति चोचुस्तत्र तन्त्रमतमार्गविरोधः ।। (३/४४–४८)

२) **अभिधाव्यञ्जनासङ्केतः**

उपर्युक्ते एकस्मिन् पद्ये प्रयुक्तेन अभिधयेति पदेन अभिधायाः, व्यञ्जयतीति पदेन व्यञ्जनाया बोधो भवति । यथा–

भक्तिमार्ग इति नैकविधोऽस्ति व्यञ्जयत्यभिधयापि दुरापम् ।
योऽर्थसार्थमुपपत्तिसमीतो गाङ्गतोऽपि तटतोऽतिशुचिञ्च ।। (३/४७)

प्रबन्धचर्चा

प्रबन्धे गुणसत्ता दीपयति विषयजातम्, दोषसत्ता च तिमिरयति तदेवेति प्रतिपादयता कविना प्रबन्धेषु दोषपरिहाराय प्रबन्धकर्तार उपदिष्टाः । यथा –

एकत्र प्रस्फुरज्ज्योतिः परत्र तिमिरावृतः । निबद्धो गुणदोषाभ्यां प्रबन्ध इव सेक्षितः ।। (१५/१८१)

प्रशस्तिनिरूपणम्

प्रशस्तिकाव्यमथवा नृपमहापुरुषसज्जनादिस्तुतिपरं काव्यं विरुदावलीति काव्यशास्त्रे परिभाषितम्। तदेव द्योतयन् कविरस्मिन् महाकाव्ये विभिन्नेष्ववसरेषु कथयति –

एतन्नृपालविरुदावलिपाठमग्नामालीं जगाद सहसा सहसा भुजिष्या ।
अन्येऽपि भूमिपतयः कवितां त्वदीयां शुश्रूषवोऽत्र विलसन्ति विलोकयेति ।। (१२/११३)
दशमुखदमनप्रशस्तिरेवं दिवि भुवि चाप्रथतास्य भूमिजानेः ।
शरदपघनपुष्करान्तरालोदितरजनीकरदीधितिप्रकाशा ।। (१४/१२२)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

राजाधिराजविरुदावलिराजमानो मानोन्नतो नतसमस्तनृपानुयातः ।
दत्तादिभिर्मुनिवरैश्च सभाज्यमानः भेजे सभां दयितया सह कार्तवीर्य्यः ।। (१६/६२)

समग्रौ एव द्वादशत्रयोदशसर्गौ महाकविना प्रशस्तिकाव्यरूपेण प्रस्तुतौ । कनकप्रभायाः स्वयंवरप्रसङ्गे आमन्त्रितानां भूपतीनां चन्द्रकलामुखेन गुणगरिमद्योतनं कारयता कविना प्रशस्तिकाव्यस्य परमोत्कर्षः प्रदर्शितः। तत्रत्यमेकमुदाहरणं यथा –

यशोलताजालनवालवालं नेपालभूपालमबालशौर्य्यम् ।
नीतां जनीं जन्यजनिः सुशक्तिञ्जगज्जयेऽजस्य जगाद साऽली ।। (१२/१४६)

पूर्वकालिकानामुत्तमकाव्यानां गुणकीर्तनम्

साहित्यशास्त्रनिष्णातो महाकविः सुकृती रामायणं महाभारतं कालिदासभारविमाघश्रीहर्षादीनां महाकाव्यानि च सम्यगनुशील्य एव महाकाव्यरचनायां प्रवृत्त इति तथ्यं तन्निर्दिष्टानि तत्तत्कृतिप्रशंसापराणि पद्यानि प्रमाणयन्ति।

श्रीरामचरित्रपावनं रामायणं कीर्तयन् कविराह –

रामाभिख्याप्रतिपदलसत्पद्यका सद्वनान्तभ्रान्तश्रान्तप्रियवचनकृल्लक्ष्मणासारसाद्या ।
कान्तारागस्थकथनपरा सर्गकाण्डातिचार्वी वल्मीकाग्रप्रभवसुधियस्सा कृतेस्साम्यमाप्ता ।।
(१/४४)

महाभारतस्य माहिष्मतीपुरस्य च तुलनाप्रसङ्गे महाकविर्जगाद–

सुपर्वगेहावलिभिर्विराजितं वृषातिकीर्त्या विशदं विशालम् ।
पुरं गुरूत्त्याश्रितधर्म्मराजं त्रिविष्टपं तत् किमु भारतं तत् ।। (१/४३)

बाणनिर्मिता हृद्यगद्या कादम्बरी कविना इत्थं कीर्तिता –

चित्रभानुभवभाविभासिता हृद्यगद्यसुपथा विराजिता ।
साभिनन्दपरिपूरिता पुरी शूद्रकक्षितिपवर्णनासदृक् ।। (१/३९)

विदुषाऽधिगम्यरूपं माघकाव्यं कविनेत्थं चर्चितम् –

तपसा विदुषाधिगम्यरूपं पवनव्याधिबलोक्तिभिश्च युक्तम् ।
धृतधर्मसभाभिचारुचर्य्यं नगरं माघयुगस्य तत्सदृक्षम् ।। (१/३८)

श्रीहर्षस्य नैषधचरिताभिधेन महाकाव्येन साकं माहिष्मतीं तुलयन् कविरूचे –

श्रीहर्षकाव्यमिव सुन्दरसर्गबन्धमानन्दयुक्तमनलङ्कृतमेव नेषत् ।
रम्योज्ज्वलं कलिकथाकलितं यदीयं जाने जनञ्जनितहीरभवप्रकाशम् ।। (१/३४)

भारविकाव्यकलया साकं माहिष्मतीं तुलयता सुकृतिना भणितम् –

फाल्गुनाऽग्र्यकृतपुण्यकर्मणां ज्ञापितार्जुनयशोविजृम्भिता ।
उच्छलद्गुणकथाभिरास्थिता भारवीयकविता समापि सा ।। (१/३७)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुमारसम्भवरघुवंशमालविकाग्निमित्रादीनि कालिदासकाव्यानि सादरं संस्मरता कविनोक्तम् –

मन्दमन्दचलिताग्निमित्रका चित्ततोषककुमारवृत्तका ।
सर्वतोलघुसुवंशराजिता कालिदासकवितेव सा पुरी ।। (१/३६)

श्रीहर्षस्य खण्डनखण्डखाद्यं सस्पृहं चित्रयन् कविराह –

भूखण्डमण्डनमिदं विमतञ्जयिष्णु कीरोक्तिभिर्विशदखण्डरसं महार्थम् ।
ब्रह्मोत्तरं किमपि निर्वचनासहिष्णु श्रीहर्षखण्डनमिवातिषिनोति धीरान् ।। (१/३५)

एतत्सर्वं सुकृतिदत्तस्य पूर्वजेषु महाकविषु महान्तमादरं प्रमाणयति ।

कुकविनिन्दा

केवलं शृङ्गाररसचर्वणासीमितान् व्यर्थप्रलापैः काव्यानि सम्भरतरव्युत्पन्नाँश्च कुकवीन् प्रति वाग्बाणं प्रहरता सुकृतिना उक्तम् –

लोमप्रायान् प्रचुररजसोदग्रशृङ्गाररसारान् अज्ञात्वैवाशयमपरगान्धावमानान्प्रलापैः ।
अव्युत्पन्नान्किमिह कथये वायुमार्गाश्रितत्वाद् व्युत्पन्नान् वाद्यतनसुधियः पक्षमात्रावलम्बान्।।
(१७/२३)

कलियुगीयप्रभावदूषिताशयानां कवीनां काव्यानि जरत्तृणान्येवेति मन्वानः कविराह –

नलिनपुलिननाकुजन्मभाजोऽनवकवयो विहरन्तु देववाचा ।
कलियुगजनुषाङ्गिरः कवीनां सुकृतिरसौ मनुते जरत्तृणानि ।। (१७/१९)

निजनिर्मितकाव्यानुशंसा

प्रकृत्या स्वाभिमानी, व्युत्पन्नः प्रतिभाशाली चासौ महाकविः सुकृतिर्भगवत्या ताराया परमोपासक आसीत्। स चात्मना प्रयत्नपूर्वकं निर्मितस्य महाकाव्यस्य यथार्थमूल्याङ्कनं कामयते ।

विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् इत्युक्तिं हृदि निधाय स कथयति व्याकरणे, न्याये, धर्मशास्त्रे, नाट्यशास्त्रे, महाभारतादौ च कृतभूरिपरिश्रमो जन एव मदीयकाव्यस्य मर्मबोधे समर्थो भवितुमर्हतीति –

फणिपतिभणितिप्रविष्टचेता उदयनवाचि विशारदः स्मृतिज्ञः ।
भरतवचनभारतोक्तिविज्ञो मम कृतिदर्शनमातनोतु विद्वान् ।। (१७/१७)

मया महाकविश्रीहर्षप्रणीतनैषधकमहाकाव्यस्य प्रतिस्पर्धायामिदं काव्यं व्यरचि। समीक्षकाः सत्यं समीक्षणं कुर्वन्तु । ईर्ष्यां द्वेषञ्च विहाय नैषधेन तुल्यमिदं महाकाव्यम्, अथवा नैषधाद् न्यूनगुणवदिदं महाकाव्यमिति निर्णयविधौ असत्यं पापजनकं भवतीति मत्वा यत् प्रतीयते तदेव कथयन्तु इति अभ्यर्थयन् सुकृतिः कथयति –

नासूयामो वयमिह बुधा मत्सरत्यक्तचित्ताः श्रीहर्षोक्तिस्सहृदयहृदां हर्षवर्षन्तनोतु ।
तुल्या हीना मम नु भणितिर्यादृशी चास्ति तस्याः सत्यं सत्यन्निगदत तथा नानृतात्पापमन्यत्।।
(१७/२०)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कविः कथयति कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये कतिपयपदयोजना नितान्तमेव सन्ति गहनाः । तत्र सम्भवतो बृहस्पतिरपि अर्थबोधेऽसमर्थः स्यादिति –

कतिपयपदयोजनासु वाचस्पतिरनुयातु तुलाङ्गरोः प्रसादात् ।
अहमिव न निबन्धगाढबन्धे प्रभुरयमस्ति सुरक्षितीक्षितः सः ।। (१७/१८)

महाकाव्यपरम्परायाः प्रभावो मदीये महाकाव्येऽपि स्वाभाविकः । तथात्वेऽपि अस्य महाकाव्यस्य नैजं वैशिष्ट्यमस्तीति स कथयति –

क्वचित्किञ्चिच्छैलीमनुभजतु मे नाम कविता बुधां प्राचीनानां भवति च किमुच्छिष्टमियता।
यतस्सन्तो धन्या जगदुपकृते शीतलगवीप्रचारं कुर्वन्तो विदधति सुधांशोरनुगतिम् ।।
(१७/२१)

तारायाश्चरणपङ्कजयोर्महाकाव्यसमर्पणपुरस्सरं कवेरभ्यर्थना

ताराया: करुणया आविर्भूतं निजनिर्मितं काव्यं श्रीतारायाश्चरणकमलयो मञ्जीरवद् राजतामिति भावनया समर्पयन् सुकाव्यमिदं चिरञ्जयतु, रसिकजनानामिष्टं मिष्टञ्च भवतु, ये परिश्रमेण काव्यमिदं परिशीलयिष्यन्ति तेषामुपरि तारायाः करुणादृष्टयः पतन्तु इत्याशासानः कविः कथयति –

ब्रह्मोपेन्द्रगिरीशमुख्यविबुधैराराधिताङ्घ्रिद्वये तारे शुद्धसुवर्णनिर्मितमिदं रीत्यादिसङ्गस्थितम्।
उन्मीलन्मधुरध्वनिप्रतिपदं स्यूतं गुणौघैरलं काव्यन्ते चरणेऽर्पयामि तदिदन्मञ्जीरवद् राजताम्।।
(१७/३३)

चिरञ्जयतु रञ्जयत्वलमिदं सुकाव्यं बुधान् मुदैव वसुधातले भवतु मिष्टमिष्टन्नृणाम् ।
मयीव परिशीलनश्रमयुतेऽस्य मर्त्यान्तरे पतन्तु करुणादृशो भुवनतारिकाया द्रुतम् ।।(१७/३६)

निष्कर्षः

सर्वमिदं वर्णनजातं महाकवेः सुकृतिदत्तपन्तस्य साहित्यशास्त्रे विशिष्टं वैदुष्यं साहित्यसाधनायाञ्चानुपमं पाण्डित्यं प्रकाशयति। विक्रमस्य विंशायां शताब्द्यां कालिदास–भारवि–माघ–पङ्क्तौ गणनीयाः सुकृतिदत्तसदृशा विद्वांसो महाकवयश्च स्वजन्मना नेपालभुवमिमां गौरवान्वितां चक्रुः । एतेषामुपस्थित्या सक्रियतया च नेपालस्यातीतकालिकं शुभ्रं यशो निरवच्छिन्नं सद् वर्तमानमपि धवलीकरोतीति नात्र संशयलेशः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मेघदूतकाव्यस्य भावात्मकमनुसन्धानम्

- प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी

१. भावभूमिः

अभिव्यक्तिमन्तराऽपि सकलवस्तुनिगूढः संवेगात्मकतां वा भजमानो रत्यादिरूपेण नानारसनिरन्तरतया वा रसिकरसिवैरनुभूयमानः कश्चनोऽमूर्तः प्रतिष्ठाविशेषो भाव इति तात्पर्य-मनन-चिन्तन-सङ्केतमुखैर्नानार्थतरङ्गैरभिधीयते लक्ष्यते व्यज्यते वा । अत एव निखिलपदार्थजीवनाऽऽधायकत्वं जगदस्तित्वबोधकत्वं वाऽखण्डमस्य सिध्यति । एतेन जगन्मण्डलमिदं सर्वं भावात्मकमिति ब्रह्माण्डकारणानां भूतेन्द्रियमनोगुणानां भावात्मकतयैव सिध्यति यदुक्तम्-

यदैतेऽसङ्गता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः । यदायतननिर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम ! ।।
तदा संहत्य चान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः । सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजुर्ह्यदः ।। इति ।[१]

एवं कर्मानुगामिनो निखिला अपि जीवा भावसूत्रबद्धा अचेतनमनोविशुद्धिपर्यन्तं जगन्मण्डलेऽस्मिन् परिभ्रमन्ति। विशुद्धचित्ते गुणहीने वाऽऽत्मनि निष्कामा निर्द्वन्द्वा वा जीवाः सच्चिदानन्दरूपतामधिगच्छन्ति। 'रसो वै सः इत्युपनिषद्वचनानुसारं स च परमात्मा भावरूपेण हृदयगुहानिगूढः प्रतिक्षणं रसिकजनमनांसि रञ्जयति च । इत्थं नियतिनियमरहितस्य वाङ्मयकविव्यापारस्य शब्दब्रह्मरूपतया भावातिरेकजन्यत्वं तदभिन्नत्वमक्षतम् । यदुक्तमग्निपुराणे-

काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च ।
शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ।। इति ।[२]

शब्दब्रह्मरूपे वाङ्मयजगति च भावाः परस्परं संहत्यैव रसव्यपदेश्यतां लभन्त इति जगन्नियन्तुः परमात्मन इवाऽस्य कवेरपि रसव्यापाररूपेण भाव एव हृदयसरोऽधितिष्ठति । यतो हि शब्दब्रह्मसम्बन्धादेव नियतिनिर्बन्धस्य कवेरपि नितरां हृदयहारि काव्यजगत्प्राजापत्यं सस्वरमुद्घुष्टम् ।[३] जगन्नियन्तुः परमेश्वरात् सङ्क्रान्तशक्तिकस्य निर्बाधभावानुसन्धानललितस्य तस्य च काव्यप्रजापते रचनामाधुर्यलहरीकलकलः काव्यात्मकरसाभिव्यञ्जनसत्क्रिययैव सम्भवतीति सकलविद्वदधिगतं नूनम् । कानि च काव्यव्यपदेश्यानि दिव्यवस्तूनि ? कथञ्च भावप्रधानानां तेषामखिलजगत्प्राणभूतानामखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयरसव्यापारानु-ग्राह्यता वरीवर्तीति ? कथमथवा काव्यजगदन्तर्गतदिव्याऽदिव्यप्रवृत्तीनां कविसंवेदनाजन्यमेकीभवनमित्यादि

---

१. श्रीमद्भागवतमहापुराणम् - २/३२-३३ ।
२. कविराजविश्वनाथः, साहित्यदर्पणः, प्रथमपरिच्छेदः (वाराणसी, चौखम्बाप्रकाशनम्) ।
३. मम्मटः, काव्यप्रकाश, मङ्गलाचरणम्, (वाराणसी, ज्ञानमण्डलम्, षष्ठसंस्करणम्, वि.सं. २०४२), पृ. ५-८ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावात्मकमनुसन्धानं स्वर्लोकभूर्लोकप्रवृत्तिनिरीक्षणनिपुणानां कविकुलगुरुकालिदाससदृशवाङ्मयविधातृवराणां रसात्मकपदप्रपञ्चपरिशीलननैपुणीसमाश्रयेणैव साफल्यमाप्नोति । अत एव तस्य कालिदासस्य ध्वनिकाव्यमेघदूतमित्याश्रित्य निर्बन्धललितं सप्रयोजनं किञ्चिद् भावानुशीलनमुपस्थाप्यते ।

२. मेघदूतकाव्यस्य भावात्मकपरिवेशः

मेहति वर्षति वा जलमिति मिह्धातोर्घञ्प्रत्यये निष्पन्नस्य मेघशब्दस्य धूमज्योतिःसलिलमरुत्समवायाभिधेयत्वमव्याहतमिति[४] स्वयं कविकुलगुरुणोपस्थापितमस्मिन् काव्यरचनाविषयोपस्थापनानुषङ्ग एव। एवं वर्षणशीलस्य कामरूपस्य च तस्य सर्वेषां प्राणिनां पत्नीविरहजन्यसन्तापोपशमनशीलत्वं सूच्यते । अत एव तस्य मघोनः प्रकृतिपुरुषस्य कामरूपस्य काचिद् दूतयोग्यता च प्रमाणीक्रियते यदयमबलावेणीमोक्षोत्सुकान् रतिसुखलाभाय प्रेरयति । अत एव कविकुलगुरुणा मेघस्य कामलीलाप्रपञ्चः साकल्येन निर्व्यूढस्तस्य रतिभावोद्दीपकप्रकृतिमत्त्वान्निरतिशयसौन्दर्यघनत्वाच्च । अत एव पण्डितराजजगन्नाथेन **मदीयमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी** इत्यादिग्रन्थानुसारेण व्यज्यमानघनस्य स्मृतिमात्रेणापि तरुणसन्तापहरत्वं ध्वनितम् ।[५]

ध्वनिकाव्यतया विद्वदभिमते काव्येऽस्मिन् विरहसन्तप्तयोर्नायकनायिकयोरपेक्षया मेघलीलारचनानां विस्तारोऽपेक्षितः । अयञ्च विस्तारो रागात्मकाऽभिव्यञ्जनरूपेण स्थूलप्रकृतिस्वरूपमाश्रित्य तयोर्नायकनायिकयोरेव मानसीमुदात्ततां साधयितुं प्रवृत्त इव नागरीभिश्चकितचकितं दृश्यते । अत एव कविकुलगुरुर्मानवमनोवृत्तीनां सूक्ष्मनिरीक्षक इति विद्वद्भिर्निर्णीयते च ।

स्वनियोगाच्च्युतो यक्षराजस्य शापग्रस्तश्च यक्षः प्रकृतिमनोहरं चित्रकूटगिरिवरमधिवसन्नाषाढप्रथमदिवसे विरहप्रताडितायै निजगृहिण्यै सन्देशप्रेषणमना पटुकरणहीनमपि धाराधरमनुरुणद्धि । अयमनुरोध एव यक्षमाध्यमेन कविकुलगुरुणोपस्थापितो मानवमनोवृत्तीनां क्षेममुखसंयोजनप्रकारो लक्ष्यते । करुणावर्षणधर्मिणां मानवमनोभावानां दुरन्तकामवासनादम्यताऽनुचितेति मेघानुरोधमुखेन कविकुलगुरुणा मानवहृदयस्य स्वारस्यसंयोजनायैवाऽन्तः प्रकृत्यनुरोधः कृतः । अन्यथा चेतनाचेतनविवेकशून्येन मेघेन कामसन्तप्तयक्षस्य सविनयाऽनुरोधो निरर्थक एव। अङ्गीकृतसमाचारभारो मेघ एव तन्निवासललितायामलकायां नैव गच्छति परं यक्षस्य सन्तप्तमनोराग एव कल्पनाशक्तेः प्रभावाद् विरहमलिनं निजगृहमुपयाति । तत्पत्न्याः संभोगसुखाऽभिव्यञ्जनप्रचुरतया च प्रमाणीक्रियते यद् यक्षः प्रकृतिनिकटो भूत्वा लोकत्रयव्यापिनीनामात्मस्वरूपप्रतिबन्धरूपाणां दुरन्तकामवासनाप्रवृत्तीनां परिशोधनायैव प्रवृत्तोऽन्तःप्रकृतियोगायैव कृशतामधिगतश्च।

रतिर्नाम रञ्जनक्रिया खलु मनसः प्रवणायितं वोच्यते[६] । तदवच्छिन्नत्वेन सन्तुलनसुन्दरे निर्द्वन्द्वे वा मनोजगति लौकिकसिद्धयः स्वतः सिध्यन्तीति तत्रैव कविकुलगुरोरुन्मेषशीला प्रतिभा कार्यकारिणी ज्ञायते । स हि प्रतिभाबलात् स्वर्लोकभूर्लोकयोरैक्यमभिलषति[७] प्रधानप्रकृतीनां लोकान्तरयात्राञ्च सशरीरमेव

---

४. *मेघदूतकाव्यम् (वाराणसी, छन्नूलालज्ञानचन्द्रपाठकप्रकाशनम्, प्रथमसंस्करणम्, १९६०), पृ. ५ ।*

५. *रसगङ्गाधरः, प्रथममाननम्, मङ्गलाचरणपद्यम् (वाराणसी, चौखम्बाप्रकाशनम्) ।*

६. *रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् – साहित्यदर्पणः, तृतीयपरिच्छेदः, (वाराणसी, चौखम्बाप्रकाशनम्) ।*

७. *एकीभूतमभूतपूर्वमथवा स्वर्लोकभूर्लोकयोरैश्वर्यं यदि वाञ्छसि प्रियसखे ! शाकुन्तलं सेव्यताम् – जर्मनकविः गेटे ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साधयति । देवलोकापेक्षया मानवलोकस्य वैशिष्ट्यसङ्ग्रहमभिलषन् कविकुलगुरुर्मानवानामन्तःसुप्तां प्रतिभामुद्घाटयितुं प्रयतते च ।

भ्रमति खलु चराचरेऽस्मिन् जगति निर्बाधो निरतिशयसुखभरः कश्चन शब्दब्रह्माख्योऽन्तर्ज्योतिविशेषः। तादृशशब्दब्रह्माख्यतत्त्वविशेषस्य सुललितदेवगिरा तत्त्वार्थप्रतिपादनपरतयैव कविकुलगुरोः सूक्ष्मतम-मनोनिरीक्षणकौशलं वाङ्मयप्रसिद्धम् । तादृशवाङ्मयकौशलं मनसि निधायैवोक्तम् -

एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातश्च स्वर्गे लोके कामधुग् भवति । इति

सत्यमिदं काव्यं समानमनोरथभाजां मानवानां देवानाञ्चाऽचेतनमनश्चित्रं प्रस्तौति । लोकभेदेऽपि दिव्यप्रकृतीनां मनोभावभूमिः समानैव । उभयलोकनिष्ठानां भोगवृत्तीनां परिशोधनमपि समानमावश्यकम्। अत एव मनोविश्लेषणमुखे काव्येऽस्मिन् यक्षपत्नीसदृशप्रकृतिविशेषाणां संवादात्मको व्यवहारोऽपि कविना नैव निर्व्यूढः परं स यक्षसकाशादेव प्रस्तौति, स्वाभिमतं दूतकर्तव्यञ्च-**आपन्नार्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम्** इति । अत एव कविर्मेघस्य प्रार्थनाऽङ्गीकारं प्रश्नपूर्वकमित्थं कल्पयति -

कच्चित् सौम्य ! व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे ? ।[८]

अलौकिकप्रकृतिप्रतिनिधिभूतो यक्षो नैव स्वतन्त्रः पुण्यलोकवासित्वेन तदातनशापग्रस्ततया वा। अचेतनप्रकृतिप्रतिनिधिभूतो मेघोऽपि पटुकरणाऽनवच्छिन्नतया नैव वाक्समर्थो यक्षपत्न्या सह संवादसमर्थो वा । अत एव मानवशक्तिमत्त्वं प्रतिभाबलं वा समाश्रित्य कविरात्मानं मनो विजयीति साधयितुं मेघमालासु मनोहरतमं प्रतिभाचित्रं वितनुते । कविकुलगुरुरिदं प्रमाणयति- यन्मनुष्यो दैवजातिवदेकत्र परिच्छिन्नशक्तिको निश्चितभोगानुमन्ता वा नैव भवति । वाङ्मयसाधको हृदयलीनोऽयं मानवः सर्वं जानाति पश्यति वाऽनुभवति। तत्रैवाऽन्तर्हृदये मेघलीलाराशयोऽनुभूतिगम्या जायन्ते मानवस्य । इत्थं कैलासशिखररामणीयकमुद्भावयन् कविरत्र मेघदूतेऽचेतनमनोवैचित्र्यमनुपमं ततानेति ध्वनिकाव्यत्वमङ्गीकार्यम् । कवेरभिव्यञ्जनाशक्ति-विशेषोऽयमेव। न खलु कवयो देवा इव पराहतशक्तिकाः शकुनय इव कुण्ठितपक्षपादा वा । अन्तःकरण-परिबृंहिताः शोभनकाव्यजन्याः शब्दब्रह्मसंस्कारा एव जगदीश्वरतादात्म्येन नित्यतामुपयान्ति । शाश्वतपुरुषत्व-सिद्धये भोगवृत्तीनां शोधविधिरेवाऽत्र काव्ये निर्दिष्टः । तीर्थाटनमुखेन दयावर्षिणा मनोगतिविशेषेणाऽऽत्मनो निर्विषयत्वं साध्यते च ।

तदियं मेघदूतकाव्यस्य प्रकृतिनिष्ठा परिस्थितिः- यक्षः स्वजातिनियमबद्धो यक्षराजस्य दासत्वग्रस्तः सकामः पत्नीविरहवेदनाविदलितश्च । तत्पत्नी च मानसव्यथयाऽलकायामेकाकिनी भूमावेव विलुण्ठति निद्राहीनाऽऽत्मरतिधृतप्राणा कविना प्रस्तुता । तयोः कामवृत्तिशोधाय च कविना सावधिकशापरूपः प्राकृतिकदण्डश्च कल्पितः । न खलु कामस्वातन्त्र्येणाऽऽत्मनोऽचलत्वसिद्धिर्वाङ्मयशोधपद्धतिर्वा । एतदर्थमेव कामरूपस्य मेघस्य गतिवैचित्र्यमत्राऽध्यवसितम् । विषस्यौषधं विषमिव कामवृत्तीनामुत्तेजक-त्वमेव कालान्तरे शान्तिहेतुर्जायते। अत एव काव्येऽस्मिन् पत्नीनिष्ठरतिभावस्य प्रकृतिजन्यपदार्थेषु रूपान्तरणं जायते परिशोधश्च-**श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातम्** । इत्यादि ।[९]

८. *मेघदूतम्, पूर्वमेघः श्लोकः ५१ ।*

९. *उत्तरमेघः, श्लोक ४१ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३. भावात्मकमभिव्यञ्जनम्

अविकलमुदितं यदत्र काव्ये मघोनः प्रकृतिपुरुषस्य मेघस्य गतिवैचित्र्यप्रदर्शनं चराचरात्मकस्य जीवत्वाऽवच्छिन्नस्य व्यक्तिविशेषस्य रागवृत्तिनिरीक्षणमिति । प्रथमं तावद्रागात्मकवृत्तीनामुद्दीप्तिस्तदनन्तरञ्च तासां प्रकृतिनिरीक्षणविधिना विशुद्धिः सम्पाद्यते च । अत्रोत्तेजनानिमित्तं मेघस्य लीलालावण्यमेव विलसति। तदनन्तरमास्वादकोटौ तस्य विनिवेशो जायते विभावस्वबोधोत्तरप्रतीतिरूपायां रसात्मकसाध्यताकोटौ वा ।

अन्तर्गूढरागव्यथाभिरेव यक्षविशेषस्य स्वाधिकारप्रमादो जातः । अत एवाऽस्य रागवृत्तौ मेघलीलाना-मुत्तेजकत्वमावश्यकम् । रागान्धता तु द्वयोरेव समाना भवति यद् यक्षपत्नी पतिवत् स्वजीवितालम्बनार्थिनीति। रागावस्थायां समानायामपि यक्षपत्नी पतिवन्नाऽभिव्यञ्जनविषया भावानाम् । अवचेतनेव सा नितरां खिन्ना निरूपिता दिवाकराऽभावे पद्मिनीव। रागात्मकप्रवृत्तिशोधं विना भावानामभिव्यञ्जनमशकम्। भावा-भिव्यञ्जने विधिवत् सम्पन्ने रसानुभूतिर्नितरां सुलभा जायते ।

विभावानुभावसञ्चारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिर्जायते इति साहित्यिकसिद्धान्तः । वियोगावस्थायामपि काल्पनिकेन संस्मृतेन वा विभावेन मनोरागयोगो जायते समुचितः । काव्येऽस्मिन् विप्रलम्भशृङ्गारो नितरां निर्व्यूढः साफल्यमधिगतश्च। यक्षपत्न्या विरहावस्था सहृदयहृदयस्पृक् कारुण्यमभिव्यञ्जयन्ती विप्रलम्भं पुष्णाति । '**अस्त्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे**'[१०] इत्यादिकारुणिकानुषङ्गो हि रागवृत्ति-शोधनायाऽलमिति भावाभिव्यञ्जनेनाऽऽत्मप्रसादोऽपि समुदेति । **न चाभावयतः शान्तिः** इति गीता वचनानुसारेण भावाऽऽप्लुतो रसिको हि शान्तिभाग् भवति । मेघदूतकाव्ये मुख्यतः शृङ्गाररसजीवितस्य रतिभावस्याऽभिव्यञ्जनं समुचितरूपेण कविना सम्पादितम् । रसात्मकरूपेण सा रतिरभिव्यञ्जितेति काव्यस्य कमनीयता च सम्पूर्णाऽनुभूयते । किञ्चिद् दिग्दर्शनञ्चाऽत्र प्रासङ्गिकम् ।

छन्नोपान्त इत्यत्राऽऽम्रकूटपर्वतस्य नायिकास्तनोत्प्रेक्षया रसिकमनोरञ्जनक्षमताऽधिगम्यते[११]। **सभ्रूभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि**[१२] इत्यादौ निषेधात्मकवाक्यसुन्दरं नायिकाधरपानमभिव्यज्यते । **मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठम्** इत्यादिशाकुन्तलग्रन्थेऽपि चुम्बनरामणीयकं तथैवाऽभिव्यञ्जितं कविकुलगुरुणेति रसराजपक्षपातिता चास्य सर्वहृदयगम्या । नीचैराख्यस्य पर्वतस्य शिलावेश्मनां रतिपरिमलोद्गारित्वं पाठकमानसमाल्हादयति[१३]। **वक्रः पन्था** इत्यत्र[१४] मेघस्य पौराङ्गनालोचनरमणं संभोगसुखमभिव्यञ्जयति। निर्विन्ध्याया रसपाननिर्देशोऽपि नायिकाऽधरपानमभिव्यञ्जयति ।[१५] **गच्छन्तीनाम्** इत्यादि[१६]ग्रन्थेन रात्रौ रमणाय प्रयत्नशीलानामबलानां हृदयसौकुमार्यं रतिसुखाऽलसत्वं व्यज्यते । निर्वस्त्रां रमणीं विहातुं कोऽपि पुरुषो न वाञ्छतीति रहस्यं ज्ञात्वाऽपि दैववशाद् यक्षो विप्रलब्ध इति प्रसङ्गं मर्मभेदिकरूपेणाऽऽवेदयति

१०. *उत्तरमेघः, श्लोकः ४२ ।*
११. *पूर्वमेघः, श्लोकः १८ ।*
१२. *पूर्वमेघः, श्लोकः २४ ।*
१३. *पूर्वमेघः, श्लोकः २५ ।*
१४. *पूर्वमेघः, श्लोकः २७ ।*
१५. *पूर्वमेघः, श्लोकः २८ ।*
१६. *पूर्वमेघः, श्लोकः ३७ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्याः किञ्चित् करधृतमिव इत्यादिग्रन्थः।[१७] **नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलम्** इत्यादिग्रन्थोऽलका-निवासिनीनां रतिसुखसंलग्नतां द्योतयति[१८]। **यत्र स्त्रीणाम्** इति च ग्रन्थः स्त्रीणां सुरतजनितामङ्गग्लानिं सूचयति नितराम्[१९]। **सम्भोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानाम्** इत्यादिप्रसङ्गेन यक्षस्य सम्भोगरसिकता तत्पत्न्याश्च सुरतमृदितत्वं सातिशयं सूच्यते ।[२०]

एवं प्राणिमात्रसुलभरागात्मकवृत्तीनां परिशोधं विधाय सञ्जातं मानससौन्दर्यमक्षयसुखजनकं भवतीति कविकुलगुरोर्दूरदृष्टिरत्र काव्यजीविततया विलसति ।

४. लक्ष्यसिद्धिः

मेघदूतकाव्ये कविकुलगुरुणा विप्रलम्भशृङ्गारमुखेन सम्भोगशृङ्गारस्य पर्यन्तस्वरूपं विशदीकृत-मुपलभ्यते। **सङ्गमे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे** इति भणितिमनुसृत्य विप्रयोगसरण्या शृङ्गारजगतः सविशेषं विश्लेषणं विधाय पाठकहृदयहरणं कुर्वता कविना समस्तमपि संस्कृतवाङ्मयजगत् प्रसादितमिति वन्द्यश्च स कविकुलगुरुः कालिदासो नाम ।

प्रेम्णो वास्तविकीं स्थितिमुद्घाट्य मानवमनोवृत्तीनामावश्यकशोधनमन्तरा विश्वस्मिनस्मिन् शान्तिसञ्चारो न भवतीति विचार्य मधुरशैल्या प्रणीतस्य मेघदूतकाव्यस्य वैशिष्ट्यमनुपममेव । अत एव काव्यमिदमहरहः सर्वत्राऽध्याप्यते विचार्यते गूढतमानामर्थविशेषाणां समुद्घाटनप्रसङ्गे प्रमाणीक्रियते चेति दिक् ।

सन्दर्भसूची

१. **श्रीमद्भागवतमहापुराणम्** (मूलमात्रम्), गीताप्रेस- गोरखपुरम् ।

२. कविराजविश्वनाथः, **साहित्यदर्पणः** (चौखम्बाप्रकाशनम्), वाराणसी ।

३. मम्मटः, **काव्यप्रकाशः** (चौखम्बाप्रकाशनम्), वाराणसी ।

४. **मेघदूतकाव्यम्** (छन्नूलालज्ञानचन्द्रप्रकाशनम्), वाराणसी ।

५. **रसगङ्गाधरः**, प्रथममाननम् (चौखम्बाप्रकाशनम्), वाराणसी ।

६. **नवीनमनोविज्ञान**, लालजीरामशुक्ल (नन्दकिशोर एण्ड ब्रदर्श), वाराणसी ।

---

१७. *तत्रैव, श्लोकः ४१ ।*

१८. *उत्तरमेघः, श्लोकः ५ ।*

१९. *तत्रैव, श्लोकः ७ ।*

२०. *तत्रैव, श्लोकः २० ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैदिकवाङ्मयस्य कश्चन संस्तवः

- प्रा.डा. रामचन्द्रझा

विभागाध्यक्षः

केन्द्रीयसंस्कृतविभागः, त्रि.वि.वि.

विभिन्नगणेषु पठितस्य विद्धातोः हलश्च इति सूत्रेण करणाधिकरणयोः 'घञ्' प्रत्यये कृते निष्पन्नस्य वेदशब्दस्य गणपाठभेदाद् ज्ञानलाभसत्ताविचारात्मका अर्था दृश्यन्ते । तत्रापि वेदः प्राधान्येन ज्ञाने गौणत्वेन ग्रन्थविशेषे चोपचर्यते । वेदस्तावद् **विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः** तत्र विधिर्नाम ब्राह्मणम्, विधेयो नाम मन्त्रः, तर्को नाम अर्थवादः, अर्थवादश्च 'प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणया विधिशेषभूतं वाक्यम्' । वेदस्य प्रयोजनञ्च -

प्रत्यक्षेणाऽनुमित्या च यस्तूपायो न विद्यते । एवं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ।।

तथा च **वेदोऽखिलो धर्ममूलम्** इत्यपि ज्ञेयम् । वेदस्य अनादिकालादारभ्य श्रवणपरम्परायाः **श्रुतिः**, पूर्वमुच्चारितस्य पश्चाच्छिष्यैरुच्चार्यत्वादुपदिष्टत्वाच्च **आम्नायः**, सारस्वरेण पठनीयत्वाच्छन्दः, कर्मोपासनाज्ञानकाण्डत्वाद्, गद्यपद्योभयात्मकत्वाद्, ऋगादित्रयाणामेव प्राधान्याद् वा **त्रयी** इति विविधाः संज्ञाश्चोपलभ्यन्ते । यञ्च वेदं विद्वांसो **निगमादिनाम्नाऽपि** व्यवहरन्ति । द्रष्टुर्वाक्यं श्रुतिः, तथाहि श्रोतुर्वाक्यं स्मृतिरिति । श्रुतिः स्वतः प्रामाणम् वेदान्तिनां मते स्मृतिस्तु परतः प्रामाणम् ।

वेदस्यास्य प्रादुर्भावविषये मतं प्रदर्शयितृणां विदुषां मध्ये केचन (पूर्वोत्तरमीमांसायां) अमुमपौरुषेयम्, केचन (नव्य-न्यायमते) ईश्वरकर्तृकम्, अन्ये (साङ्ख्यप्राचीनन्यायवैशेषिकमतानुसारिणः) च ऋष्यादिभिः प्रणीतामिति तर्कयुक्तां सम्मतिमुपस्थापयन्ति । तदेवं त्रीणि मतानि पर्यवसितानि सन्ति । तेषु नैयायिकाः शब्दस्यानित्यत्वाद्, वेदानां स्वतः प्रामाण्यं नैव स्वीकुर्वन्ति, अपितु केवलमीश्वरकर्तृकत्वेनैव तेषां प्रामाण्यमिति वदन्ति । ईश्वरसत्ता च **क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वाद् घटवत्** इत्यनुमानाद् जगद्रूपकार्यस्य कर्तृत्वं कुत्रचिदवसीयते तेन कर्तृत्वेन ईश्वरसिद्धिः । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वदोषराहित्यसद्गुणत्वाद्, तत्कर्तृके कृतित्वमपि तथैव । नैयायिकमनुसरन्तो वैशेषिका अपि **तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्** (वै.सू. १/१/२), तथा **तद्वचनाद् बुद्धिपूर्वो वाक्यकृतिर्वेद** (वै.सू. ६/१/१) इत्यादिवाक्यद्वयेन वेदस्य ईश्वरकर्तृकत्वं प्रामाण्यं मन्वते । ईश्वरश्च लोकानामुपकारार्थं लीलाविग्रहं गृहीत्वा शरीरी सन् वेदं वा वेदान् उत्पादयति । तेन यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्पौरूषेयमित्यभिव्यज्यते।

अत्रैव वेदमपौरुषेयं मन्वानोऽमुं बुद्धिपूर्वकसाहित्यकर्तृकत्वेन, अपौरुषेयं परिभाषयन्तः साङ्ख्ययोगमीमांसाशाङ्करवेदान्तमतानुयायिनो वैयाकरणाश्च शब्दस्य नित्यत्वाद् वेदानां नित्यत्वं साधयन्ति । वेदाश्च परब्रह्मणो निःश्वासरूपाः । तत्र प्रमाणम् - **तस्यैतस्य महतोभूतस्य निःश्वसितं यद् ऋग्वेदः, यो**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदेभ्योऽखिलं जगद् इत्यादिश्रुतिषु दर्शनात् ।

सृष्ट्यादौ ऋषयः, अमुं वेदं ध्यानाऽवस्थितचेतसा ब्रह्मणः सकाशात् साक्षात्कृतवन्तः । **ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः, स्मर्तारोऽस्य न कारकाः** इति वचनाद्, पराशरस्मृतौ –

न कश्चिद् वेदकर्ता स्याद् वेदस्मर्ता चतुर्मुखः । वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुमः ।।

इत्यादिवचनाद् बुधा ऋषीणां मन्त्रद्रष्टृत्वं प्रमाणयन्ति । तथाहि – **मन्त्रद्रष्टार ऋषयो बभूवुः, ते हि, अवरेभ्यः ऋषिभ्यो मन्त्रान् सम्प्रददुः**, इत्यादिना श्रौतवाक्येन –

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसापूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ।।

इत्यादिप्रसङ्गगतवाक्येन च वेदस्य नित्यत्वमनादित्वञ्चोपलभ्यत एव ।

वेदस्य प्रस्तारः

मूलतो ज्ञानमेकमेव । कार्यस्वरूपभेदात् तस्य ऋग्यजुसामाऽथर्वाण इति चतस्रोऽभिख्या अभूवन्। केचन विचक्षणा ज्ञानस्वरूपस्यास्य वेदस्य ब्रह्मणः पूर्वादिदक्षिणमुखक्रमेण, ऋग्यजुसामाथर्वणां व्युत्पत्तिक्रमं प्रदिशन्ति। अन्ये तु कृष्णद्वैपायनेन द्वापरान्ते कलिजानां सुखबोधाय एक एव वेदश्चतुर्धा विभाजित स्तस्मात् (तद् विभाजनकर्मणा) तस्य (कृष्णद्वैपायनस्य) व्यास इति नाम बभूवेति प्रवदन्ति ।

आपस्तम्बानुसारेण – **मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्** इतिवाक्येन वेदस्य मन्त्रब्राह्मणकत्वात् तस्य मन्त्रात्मको भागः संहितारूपः, मन्त्रव्याख्यानन्तु ब्राह्मणभागश्चेति भागद्वयम् । ब्राह्मणस्य परिशिष्टरूपेण आरण्यकम्, चरमांश उपनिषद् इत्थं चतुर्धा वर्णितः । तस्मात् प्रत्येकस्मिन् वेदे संहिता, ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषच्चेति चत्वारो भागा निर्दिष्टाः । प्रकारान्तरेण वेदस्य कर्मकाण्ड–ब्रह्मकाण्डावेव भागद्वयम् ।

तत्र प्रथमो भागः संहितारूपः । यत्र कर्मकाण्डस्य कृते स्तुतिपरकाणां पद्यरूपेण गद्यरूपेण च छन्दोबद्धानां मन्त्राणां सूक्तानाञ्च सङ्कलनम् । संख्यात्मकदृष्टया तेषु ऋक्संहितायां पद्येषु ११०० मन्त्राणां सङ्ग्रहः, ये च मन्त्रा १० मण्डलेषु, १०२८ सूक्तेषु च विभक्ता दृश्यन्ते ।

यज्ञयागादिप्रयुक्तमन्त्रसङ्ग्रहात्मका गद्यप्रधाना यजुःसंहिता । सा च शुक्लकृष्णभेदेन द्विधा । यज्ञयागादिषु यस्य देवस्याऽऽह्वानमभीष्टं तस्य देवस्य उद्गात्रा गीयमानानां मन्त्राणां साम्नि सङ्ग्रहः । अथर्वसंहितायां भूतप्रेतपिशाचविनाशकराणां विघ्नविनाशाऽभिचारिकाणां तथा मारणमोहनोच्चाटनादीनां ज्वरापस्मारादिरोगनिवारकाणां छन्दोबद्धानां मन्त्राणां सङ्ग्रहः । अथर्ववेदस्याऽथर्वाङ्गिरसः, इति पर्यायपदे, अथर्व–पदेन रोगविनाशकराणां तथा आङ्गिरसपदेन मारणादिप्रयोगकुशलानां मन्त्राणां विद्यमानतया **अथर्वाङ्गिरसः** इति नाम सार्थकं भजते ।

आसु चतसृषु संहितासु यज्ञकर्मणि ऋचि होता, यजुषि अर्ध्वयु, साम्नि उद्गाता, अथर्वणि ब्रह्मा इत्यभिधेया ऋत्विजः प्रतिनिधित्वं कुर्वते । अथर्ववेदस्तु केषाञ्चिन्मते यज्ञानुपयुक्तोऽपि शान्तिकपौष्टिकादिकर्मप्रतिपादकत्वे-नात्यन्तविलक्षण एवेत्यस्य वेदत्रयीसमूहे पृथग्ग्रहणम् ।

उपर्युक्तानां चतसृणां संहितानामनेकाः शाखाः, पस्पशाह्निकमहाभाष्ये पतञ्जलिनोक्ताः । ताश्च–एकशतमध्वर्युशाखा (१०१), सहस्रवर्त्मा सामवेदः (१०००), एकविंशति वाहवृच्यम् (२१), नवधा अथर्वाणः (९) इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्यपि पस्पशाह्निकनिर्दिष्टदिशा ऋग्वेदस्य एकविंशतिः, यजुषः एकोत्तरशतम् (शतं वा), साम्नः सहस्रम्, अथर्वणो नवशाखाः श्रूयन्ते, तथापि कालक्रमेण तासु काश्चन एव साम्प्रतं दृग्गोचरमायान्ति । उदाहरणार्थम् - यथा शुक्लयजुषि माध्यन्दिनकाण्वशाखे, कृष्णयजुषि तैत्तिरीयमैत्रायणीकठशाखाः । तद्वच्छेषेष्वपि ।

मन्त्रसङ्ख्याविषये-

लक्षं तु वेदाश्चत्वारो लक्षं भारतमेव च । लक्षं व्याकरणं प्रोक्तं चतुर्लक्षं तु ज्योतिषम् ।।

इति श्लोकानुसारेण चतुर्णां वेदानां शाखा लक्षपरिमिताः कथ्यन्ते । कालक्रमेण ताः साम्प्रतं नैवोपलभ्यन्ते।

समग्राया अपि वेदसंहिताया अनादिकालादारभ्य संहितापदपाठक्रमातिरिक्तं जटा-माला-शिखा-रेखा-ध्वजा-दण्ड-रथ-घनपर्यन्तमष्टविधविकृतिपाठा अविकलरूपेण सम्प्रत्यपि प्रचलिताः सन्ति । वेदपाठविधिः वेदविद्यालयेषु तत्र तत्र गुरोर्मुखात् साधु अनुश्रूयते ।

स्वामिदयानन्दसत्यव्रतसामाश्रमिप्रभृतयोऽनेकेऽर्वाचीना विद्वांसो ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रधानतो मन्त्राणां व्याख्यान-परकत्वात् तस्य वेदत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति । ब्राह्मणभागमपि वेदं मन्वानास्तत्र समाधानमन्विष्यन्तो विद्वासः कथयन्ति-यथा महाभाष्यकारः पतञ्जलिः केवलं सूत्राणि एव नहि अपितु भाष्यसहितानि सूत्राणि व्याकरणमिति मनुते, तद्वद् वेदशब्देन केवलं संहिताभागस्य नापितु तद्व्याख्यानादिभागस्यापि बोधो भवितुमर्हति । यज्ञसम्पादनकर्मणि न केवलं मन्त्रभागेनैकेन कार्यं सम्पद्यतेऽपितु तत्र ब्राह्मणभागस्यापि आवश्यकता भवति । तथा च संहिता-ब्राह्मणभागयोर्भाषा-शैलीस्वरूपदृष्ट्या च सामान्यम् । अतो वेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वेन कथनमापस्तम्बवचनं सयुक्तिकमेव ।

द्वितीयो ब्राह्मणभागः

प्रधानरूपेण वेदस्य मन्त्रव्याख्यानभागो ब्राह्मणं कथ्यते । तद् विधिरूपम्, अर्थवादरूपम्, उभयविलक्षणञ्चेति रूपेण त्रिविधम् । प्रत्येकस्य वेदस्य स्वकीयं ब्राह्मणं वर्तते । दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थमुच्यते - यथा ऋग्वेदस्य ऐतरेयब्राह्मणम्, शुक्लयजुर्वेदस्य शतपथब्राह्मणम्, तद्वदवशिष्टयोश्च ज्ञेयम् । तेषु च कानिचन एव समुपलभ्यन्ते न तु सर्वाणि ।

तृतीय आरण्यकभागः

वानप्रस्थाश्रमिणां कृते गद्यमयः क्वचिद् पद्यमय स्वाध्यायरूप आरण्यकभागोऽरण्ये पठ्यते । यस्यान्याश्रमेषु अध्ययनं निषिद्धम् । केवलमरण्येऽध्ययनादेवारण्यकमुक्तम् ।

चतुर्थ उपनिषद्भागः

तत्तत्संहिता-ब्राह्मणग्रन्थगतब्रह्मज्ञानादिविषयाणां वर्णनरूपेण सङ्कलितानामुपनिषदां शतशोऽपि संख्याः श्रूयन्ते। मुक्तिकोपनिषदि ऋग्वेदस्य दश, शुक्लयजुष एकोनविंशतिः, कृष्णयजुर्वेदस्य त्रिंशत्, सामवेदस्य षोडश, अथर्ववेदस्य च एकत्रिंशत् सङ्ख्या वर्णिताः । तासु ईशकेनकठप्रश्नमुण्डकमाण्डूक्यतैत्तिरीयैतरेयछान्दोग्य-श्वेताश्वतरोपनिषदः प्रमुखाः । यासां भगवता शङ्कराचार्येण व्याख्यानं विहितम् । अनेकासु उपनिषत्सु साम्प्रतं शतद्वयपरिमिता उपनिषत्सङ्ख्या एव समुपलभ्यन्ते ।

उपनिषदां प्राचीनाऽर्वाचीनदृष्ट्या विष्णुशिवादिप्रशंसापरत्वदृष्ट्या संन्यासवर्णनदृष्ट्या गद्यपद्यादिरचनाशैलीदृष्ट्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च विविधरूपेण वर्गीकरणमभीष्टम् । वस्तुतः सर्वासां उपनिषदामध्यात्मविचारे सर्वोत्तमं स्थानम् । एताश्च परवर्तिदर्शनशास्त्राणामुपजीव्यत्वेन स्थिताः। मूलतः तद्दर्शनन्तु –

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां गतिः शाश्वती नेतरेषाम् ।। इति ज्ञेयम् ।

उपर्युक्तरीत्या संहिताब्राह्मणारण्यकोपनिषद्रूपः समग्रोऽपि पाठ्यांशो वैदिकवाङ्मयत्वेन निगद्यते । सोऽयं – विश्वस्य प्राचीनतमग्रन्थत्वेन, साहित्यिकदृष्ट्या, हिन्दूनां धर्मग्रन्थदृष्ट्या, तात्कालिकसामाजिक-सांस्कृतिकभौगोलिकदृष्ट्या, भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या, ऐतिहासिकदृष्ट्या, वैज्ञानिकप्रविधिदृष्ट्या च सातिशयं महत्त्वं भजते । तथापि सर्वोपरि अयं वाङ्मयो हिन्दूनां कृते तु धर्मार्थकाममोक्षसाधनभूतः सन् इष्टप्राप्तयेऽनिष्टपरिहाराय चालौकिकोपायप्रदर्शकत्वेन परमुपकुरुते ।

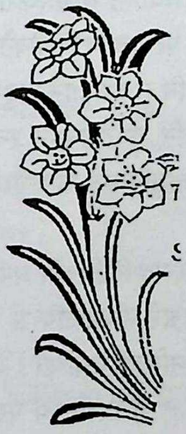

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

काश्मीरशैवदर्शने मोक्षः तदुपायाश्च

- उपाचार्य डा. केदारनाथ शर्मा

संस्कृतिविभागः, जम्मू विश्वविद्यालय, जम्मू (भारत)

मानवजीवनस्य धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु मोक्षोऽस्ति अन्तिमः पुरुषार्थः । भारतस्य सर्वेषु धर्मेषु दर्शनेषु च मोक्ष एव परमसत्यत्वेन स्वीकृतः । इह हि लोकेऽविद्यावशाद् जन्ममरणचक्रारूढो मनुजो नानाविधैराधिभौतिकैराधिदैविकैश्च सन्तापैस्तातप्यमानो न कदाचित् शान्तिं लभते । अविद्याप्रभावेणासौ 'किं मे कल्याणकरम् ? किं वाऽनिष्टकरम् ? किञ्चाऽनन्तशान्तिप्रदम् ? किञ्च मे पारमार्थिकस्वरूपम् ?' इति नैवावगच्छति। जानन्नपि सहस्रेषु एकः कश्चित् शाश्वतकल्याणाय यतते । यथा गीतायां भगवता कृष्णेनोक्तं **मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये ।**

अज्ञानोद्भूता दुःखमयी जन्ममरणरूपाऽवस्था एव 'बन्धः' इत्युच्यते । बन्धाद् विपरीतोऽस्ति मोक्षः । मनुष्यो यदा सङ्कोचमयीमपूर्णामवस्थामुत्क्रम्य स्वात्मनि एव सर्वं जगत् व्याप्तम्, अशेषञ्च जगत् स्वात्मनो विलसितं पश्यन् ज्ञानप्रकाशपुञ्जमयं परमं ज्योतिः साक्षात्करोति तदा मुक्तोऽसौ उच्यते । एवं जन्ममरणादिदुःखै-र्विनिर्मुक्तः सच्चिदानन्दमयो नरः परब्रह्मणि परमात्मनि निलीयते ।[१] सैषा मोक्षरूपावस्था सुदुर्लभा । मोक्षस्यास्योपाय-कथनप्रसङ्गे एव भारते विविधा धर्मा नैकानि च दर्शनानि प्रादुर्भूतानि । अस्माकं प्रसिद्धानि वैदिकानि षड्दर्शनानि, बौद्धादीनि अवैदिकदर्शनानि, आगमिकानि च दर्शनानि स्व-स्वपद्धत्या मोक्षस्य, ऐकान्तिकदुःखनाशस्य वा उपायान् प्रतिपादयन्ति। प्रस्तूयमानेऽस्मिन् लघुनिबन्धे काश्मीरशैवमतानुसारेण मोक्षस्य स्वरूपं तदुपायाश्च समासतः प्रतिपाद्यन्ते ।

अद्वैतकाश्मीरशैवदर्शनदृष्ट्या जगति यत् किञ्चिदपि भाति, तत्सर्वं परमेश्वर एव । भावोऽभावश्चापि परमेश्वरः। मृत्खण्डमपि परमेश्वरः । विद्याऽपि परमेश्वरोऽविद्याऽपि स एव । स एव बन्धनरूपो मोक्षरूपोऽपि स एव ।[२] सर्वव्यापकपरमेश्वरता हि शैवैः पराद्वैतदर्शनमित्यभिधीयते । यत्र हि द्वैताद्वैतौ, बन्धनमोक्षौ, जडचेतनौ इत्यादिरूपो द्वन्दः समानरूपेण परमशिवे एव भासते ।[३] शैवदर्शनस्य पराद्वैतमते बन्धमोक्षयोः कल्पना केवलं व्यवहारपरा

१. *भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।*
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।। - मुण्डकोपनिषत्, २/८

२. *एवं सर्वेषु भावेषु सर्वसाम्ये व्यवस्थिते ।*
तेन सर्वगतं सर्वे शिवरूपं निरूपितम् ।। - शिवदृष्टिः ५/११०

३. *इदं द्वैतमयं भेदमिदमद्वैतमित्यपि ।*
प्रकाशवपुरेवायं भासते परमेश्वरः ।।
अस्यां भूमौ सुखं दुःखं बन्धो मोक्षश्चितिर्जडः ।
घटकुम्भवदेकार्थाः शब्दास्तेऽप्येकमेव च ।। - तन्त्रालोकः २/१८-१९ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एव। एतौ तावत्कालपर्यन्तमेव परस्परं विरुद्धौ भासेते यावत् पराद्वैतदृष्टिर्न जायते । पराद्वैतानुभवे तु समस्तमेव विश्वं समानरूपेण परमशिवमयोऽनुभूयते ।[४] काश्मीरशैवदर्शनानुसारेण स्वपरमार्थस्वरूपस्य प्रत्यभिज्ञानमेव मोक्षः।[५] न हि अस्य कस्मिंश्चिल्लोके गमनम्, नास्ति च अस्य किमपि धाम । अपितु अज्ञानग्रन्थिभेदेन स्वशक्त्या आत्मस्वरूपाभिव्यक्तता एवासौ मोक्षः ।[६]

आत्मनस्तात्त्विकस्वरूपस्य, प्रथनं हि मोक्षः ।[७] एष एव आत्मबलस्पर्शः । येन जीवः पशुभावस्य निवृत्या शिवतामनुभवति ।[८] शक्तिसङ्कोचमलावृतः शिवः यदा जीवत्वमासाद्य[९] पुनरीश्वरानुग्रहेण शक्तिपाते जाते गुरुवचनैः शास्त्रादिभिः स्वानुभवाभ्यासैर्वा आत्मनो यथार्थं स्वरूपमनुभवति तदेव मोक्षः । मायावशात् शरीराद्यनात्मपदार्थेषु या आत्मबुद्धिर्जायते तदेव बन्धनम् । परन्तु नित्यसनातनात्मकमहेश्वरस्य अनुभूतिर्मोक्ष इति ।[१०] निजपञ्चकृत्यकारित्वस्य शक्तीनां च परिज्ञानेन अन्तर्मुखीभावेन सार्वभौमचेतनापदाधिरूढं चित्तमेव भगवती चितिर्जायते ।[११] निजासीमितसामर्थ्यविस्मरणं हि पशुभावः, निजा महेश्वरस्यानुभूतिश्च पतिभावः (शिवत्वाभिव्यक्तिः) ।[१२] प्राणादीन् धारयन्नपि जीवो निजशक्तिभिरव्यामोहितः 'शरीरी परमेश्वरः' कथ्यते।[१३] प्रत्यभिज्ञाटीकाकारस्य मते तु षट्त्रिंशत्तत्वमयं शरीरं घटादिं वा ये शिवरूपतया पश्यन्ति तेऽपि सिद्धाः ।[१४] देहप्राणादिकोशानामाच्छादननिमज्जने चितिर्यदा उन्मग्नत्वेन स्वरूपस्य उन्मेषं (बलं) करोति, अस्यां दशायां प्रमाता पृथिव्यादि-सदाशिवान्तं विश्वमात्मसाद् विधत्ते ।[१५] विश्वात्मसाक्षात्काररूपा चेयं दशा न कादाचित्की, अपितु सदैव प्रकाशनरूपा । अन्यथा कास्ति अस्या उपादेयता ? वस्तुतो देहादीनामाविर्भावतिरोभाववशेनैव चितेः प्रकाशकरत्वं कादाचित्कत्वमिव प्रतिभाति । तत्त्वत इयं सदैव प्रकाशमाना, अन्यथा इयं देहादिमपि न

---

४. *भगवान् भवता पूर्णं पश्येदमखिलं जगत् ।*
तावतैवास्मि सन्तुष्टस्ततो न परिखिद्यसे । – शिवस्तोत्रावलिः ६-६

५. क) *मोक्षो हि नाम नैवान्यः स्वरूपप्रथनं हि सः । – तन्त्रालोकः, भा. १, १-१५६*
ख) *सम्यग्ज्ञानस्वभावा हि विद्या साक्षाद्विमोचिका । – तदेव, भा. १, १५-१९*

६. *मोक्षस्य नैव किञ्चिद् धामास्ति न चापि गमनमन्यत्र ।*
अज्ञानग्रन्थिभिदा स्वशक्त्यभिव्यक्तता मोक्षः । – परमार्थसारः का. ६०

७. *मोक्षो हि नाम नैवान्यः स्वरूपप्रथनं हि तत् । – तन्त्रालोक, भा. १, पृ. १९२*

८. *आत्मबलस्पर्शात् पुरुषः तत्समो भवेत् । – स्पन्दकारिका, ३/८*

९. *चिद्वत् तच्छक्तिसङ्कोचाद् मलावृतः संसारी । – प्रत्यभिज्ञाहृदयम्, सू. ९ ।*

१०. *न क्वापि गत्वा हित्वापि न किञ्चिदिदमेव ये ।*
भव्यं त्वद्धाम पश्यन्ति भव्यास्तेभ्यो नमो नमः ।। – शिवस्तोत्रावलिः, २०/१०

११. *तत्परिज्ञाने चित्तमेवान्तर्मुखीभावेन चेतनपदाध्यरोहात् चितिः । – प्र.हृ.सू. १३*

१२. *तथाविधश्चायं दरिद्रः संसारी उच्यते । स्वशक्तिविकासे तु शिव एव । – तदेव, पृ. ६६*

१३. *शरीरी परमेश्वर एवं मनुष्यदेहमास्थाय छन्नास्ते परमेश्वराः । – प्र. हृदयम्, पृ. ७५-७६*

१४. *शरीरमेव घटाद्यपि वा ये षट्त्रिंशत्तत्त्वमयं शिवरूपतया पश्यन्ति तेऽपि सिद्धाः । – तदेव, पृ. ७६*

१५. क) *बललाभे विश्वमात्मसात्करोति । – प्र.हृ.सू., पृ. १५*
ख) *चितिरेव देहप्राणाद्याच्छादननिमज्जनेन स्वरूपमुन्मग्नत्वेन स्फारयन्ती बलम् । – तदेव, पृ. ७९*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकाशयेत् ।[१६] अत एव देहादिप्रमातृत्वाभिमानं (मिथ्यातादात्म्यम्) अपाकर्तुमेव अभ्यासस्य (साधनोपायादीनाम्) उपयोगिता सिद्ध्यति ।

न तु सदा प्रकाशस्वभावस्य प्रमातुः (शिवस्य) प्राप्तये ।[१७] संसारे विद्यमानस्य सर्वस्यापि पदार्थस्य शिवमयत्वाद् बन्धमोक्षावपि अभिन्नावेव । अज्ञानवशेनैव एतयोर्भेदप्रतीतिः । द्वैतस्य प्रतीतिर्बन्धः, अद्वैतस्य चानुभूतिर्मोक्षः ।[१८] परमार्थतस्तु सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः परमशिवो निजस्वातन्त्र्यस्य विलासेन मुक्तः, बुद्धः, भोक्ता, ज्ञाता चेति विविधरूपैर्विलसति ।[१९]

मोक्षोपायाः

सर्वेऽपि जपतपोध्यानधारणार्चनादय उपाया मायाक्षेत्रगताः परमात्मना शिवेनैव प्रकाशिताः । घटादयः सूर्यमिव, यद्यपि नैव क्षमन्ते चैतन्यघनं शिवं प्रकाशयितुम्, तथापि मलावरणस्य प्रक्षालने शुद्धसंविदः स्फुरणे साधनभूता इमे व्यवहारे मोक्षस्य उपाया मन्यन्ते । उपायैरेतैः समावेशलाभात् साधकः शुद्धस्वरूपे प्रतिष्ठितो भवति ।[२०] शैवागमग्रन्थेषु शिवत्वावाप्तये, स्वरूपलाभाय, मोक्षप्राप्तये वा नैके सन्ति उपायाः । तेषु चत्वारः प्रमुखा उपाया आरोहणक्रमेणाऽधो निदिश्यन्ते ।

१. आणवोपायः

आणवोपाये बुद्धिप्राणशरीरादीनि अथवा बाह्यप्रमेयादिसीमिततत्त्वानि एव साधकस्य यौगिकक्रियाया आधारभूतानि भवन्ति । अत्र साधक आत्मभिन्नेषु पदार्थेषु चित्तं स्थिरीकृत्य तानेव पदार्थान् परमेश्वरत्वेन अवगन्तुमभ्यसते ।[२१] तेनैवायमुपायः क्रियोपायो भेदोपायो वापि कथ्यते ।[२२] उपायस्यास्य दृढाभ्यासेन जडताशून्यः साधक आत्मस्वरूपप्रत्यभिज्ञानात् शिवरूपो जायते । मालिनीविजयमते उच्चार-करण-ध्यान-वर्णस्थानप्रकल्पनैः सम्भूतः समवाय आणवोपायः कथ्यते।[२३]

---

१६. *न चैवं वक्तव्यम् - विश्वात्मसाक्षात्काररूपा समावेशभूः कादाचित्की यतो देहाद्युन्मज्जननिमज्जनवशेन इदमस्याः कादाचित्कत्वमिवाभाति । एषा तु सदैव प्रकाशमाना, अन्यथा तद्देहादि अपि न प्रकाशयेत् । - तदेव, पृ. ८०*

१७. *अत एव देहादिप्रमातृताभिमाननिमज्जनायाभ्यासः । न तु सदा प्रथामानतासार- प्रमातृताप्राप्त्यर्थम्। इति श्रीप्रत्यभिज्ञाकाराः। प्र. हृदयम्, पृ. ८१*

१८. *बन्धमोक्षौ न विद्येते सर्वत्रैव शिवत्वतः । शिवदृष्टिः, ३/६-८*
"सर्वस्य शिवत्वे बन्धमोक्षाभावात् शिवोऽहमिति सर्वस्यैव किमिति ज्ञानं न भवति । ... यथा सैवेष विमोहिता" एवं 'अज्ञानलक्षणा च संसारो बन्ध उच्यते' । इति स्थितावज्ञानरूपौ बन्धमोक्षौ । तत्रैव वृत्तौ, पृ. १२५-२६

१९. *स्वयं बध्नाति देवेशः स्वयं चैव विमुञ्चति ।*
स्वयं भोक्ता स्वयं ज्ञाता स्वयं चैवोपलक्षयेत् ।। - त.आ., १३/७३

२०. *'क्रममुद्रया अन्तःस्वरूपया बहिर्मुखः समाविष्टो भवति साधकः । क्रमसूत्रेषु - प्र.हृ., पृ. ९१*

२१. *यदा तूपायान्तरमसौ स्वसंस्कारार्थं विकल्पोऽपेक्षते, तदा बुद्धिप्राणत्वादिकान् परिमितरूपानुपायत्वेन गृह्णन्नणुत्वं प्राप्त आणवं ज्ञानभावं भावयति । तन्त्रसार; पृ. ३५*

२२. *तन्त्रालोकः ५, १/१४९*

२३. *उच्चार-करण-ध्यान-वर्णस्थानप्रकल्पनैः ।*
यो भवेत्तु समावेशः सम्यगाणव उच्यते ।। - मालिनीविजयम् २/२१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. शाक्तोपायः

उपायेऽस्मिन् ज्ञानस्य भावनायाश्च प्राधान्यं भवति । तेनैवायमुपायो ज्ञानोपायभावनोपाय–भेदाभेदोपायादिशब्दैरपि अभिधीयते । शरीरादीनां बन्धने कारणभूतान् अहन्ताममताद्यशुद्धविकल्पान् परित्यज्य **परमशिवोऽहं ममैव सर्वो विलास** इति शुद्धपरिपूर्णशिवभावस्य भावनमेव शाक्तोपायः कथ्यते।[२४] साधकस्य चित्तमेवात्र आधारो भवति ।[२५] ध्यानपूजार्चनाव्रतादयः शुद्धज्ञानप्राप्तौ सहायकाः।[२६] येषां विकल्पज्ञानस्य मुकुरे आत्मनः सङ्कल्पविकल्पनात्मकरूपं भैरवं पौनःपुन्येन पश्यन् परमेश्वरे तन्मयीभावेन मुक्तो जायते ।[२७]

३. शाम्भवोपायः

अस्मिन् योगे मानसिकव्यापारैश्चित्तं सर्वथा उपशम्य तस्य स्थिरतायै अभ्यासो विधीयते।[२८] निर्वाते स्थाने प्रज्वलितदीपकप्रभा इव स्थिरावस्थायामात्मस्थक्रियाभ्यासः शाम्भवोपायः ।[२९] विकल्प एव शिवस्वरूपस्य प्रत्यभिज्ञाने बाधकः । अतो निर्विकल्पस्य प्रमातुस्तीव्रेच्छामात्रेण स्पन्दरूपा इच्छाशक्तिरभिव्यक्ता भवति । उपायोऽसौ इच्छोपायो भेदोपायो वापि कथ्यते । पराकाष्ठां प्राप्तः शाम्भवोपाय एव अनुपाय इत्युच्यते ।[३०]

४. अनुपायः

परां काष्ठां प्राप्तः शाम्भवोपाय एव अनुपाय कथ्यते । अत्र साधकेन सीमितोपायानामवलम्बनं नैव विधीयते । तेनैवायमुपायः–सहजोपायः, आनन्दोपायः, सर्वोत्कृष्टत्वाद् अनुत्तरोपायश्चापि कथ्यते । ध्यानतपोजपादिकठोरसाधनानामभ्यासं विनैव सहजमेव स्वरूपप्रत्यभिज्ञानस्यायं सरलतम उपायः काश्मीरशैवैः स्वीकृतः ।[३१] गुरोः कथनमात्रेणापि निर्मलचित्तः साधकः **अहमस्मि शुद्धसंवित्** इत्यादिरूपपरिपूर्णशिवभावस्य सद्य एव साक्षात्कारं करोति । दीपकस्य यथा ज्योतिः स्पर्शमात्रेणैव पार्श्वस्थेष्वन्यदीपेषु सङ्क्रान्तं भवति, एवमेव सिद्धपुरुषाणां कथनस्पर्शनमात्रेण, चारुभक्षणेन,

---

२४. *सर्वमहंभावभावनात्मकशुद्धविकल्पनावमर्शरूपः शाक्तः । – तन्त्रसारः, पृ. २१*

२५. *उच्चाररहितं वस्तु चेतसैव विचिन्तयन् ।*
यं समावेशमाप्नोति शाक्तः सोऽत्राभिधीयते ।। – मालिनीविजयम् २/२२

२६. *तन्त्रसारः, पृ. २५*

२७. *तथा विकल्पमुकुरे ध्यानपूजार्चनात्मनि ।*
आत्मानं भैरवं पश्यन् न चिरात्तन्मयी भवेत् ।। – त.आ. ७/२०७–२०९

२८. *अविकल्पस्वरूपपरिशीलनात्मा शाम्भवावेशः । – वि.भै. विवृतौ पृ. १९*

२९. *निराधारं मनः कृत्वा विकल्पान्न विकल्पयेत् ।*
तस्मात्परमात्मत्वे भैरवो मृगलोचने । – विज्ञानभैरवः १०८

३०. *स एवं पराकाष्ठां प्राप्तश्चानुपाय इत्युच्यते, त.आ.वृ.भा.आ. २, पृ. १८२*

३१. *न ध्यायतो न जपतः स्याद्यस्याविधिपूर्वकम् ।*
एवमेव शिवाभासः तां नुमो भक्तिशालिनीम् ।। – शिव.स्तो. १/१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनुग्रहेच्छामात्रेण स्वयं वा शिवस्य शक्तिपातेन शिवत्वमधिगतः साधको निखिलमपि विश्वमात्म-स्वरूपं विजानीते ।[32] विकल्पक्षयशक्तिसङ्कोचविकासवाहच्छेदाद्यन्तकोटिनिभालनादयोऽवान्तरोपाया अपि क्षेमराजेन मोक्षाय संस्तुताः।[33] एभिः मुख्योपायैः सार्धमन्येऽपि केचन उपायाः शैवैः शिवत्वस्य अथवा मोक्षस्य प्राप्तये स्वीकृताः, येषु अनुग्रहशक्तिपाताख्यौ द्वावुपायौ मुख्यौ दैव्युपायाविति ख्यातौ च । सृष्टिप्रक्रियायां पञ्चमोऽनुग्रहः। यस्मिन् शिवकृपया स्वस्वरूपज्ञानाद् जीवः संसारादिदशां विजित्य मुक्तो जायते । शक्तिपाते तु कृपापरः परमशिवः स्वयं स्वस्वातन्त्र्यशक्त्या जीवं सर्वथा-ऽसमर्थमभिज्ञाय तं मुक्तं करोति ।[34] वस्तुतः काश्मीरशैवदर्शने भक्तिरेव मोक्षस्य परम उपायः स्वीकृतः ।[35]

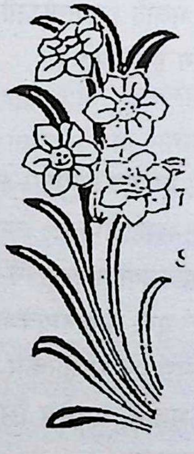

---

३२. क) *दर्शनात्स्पर्शनाद् वापि विततात् भवसागरात् ।*
तारयिष्यन्ति योगीन्द्राः कुलाचारप्रतिष्ठिताः ।। – शिवसूत्रविमर्शिनी, पृ. १९२
ख) *स्वयं प्रकाशं शिवमाविशेत् क्षणात् । – तन्त्रसार, पृ. ९*

३३. *विकल्पक्षयशक्तिसङ्कोचविकासवाहच्छेदाद्यनन्तकोटिनिमज्जनादय इह उपायाः । – प्रत्यभिज्ञाहृदयम्, सू. १८, पृ. ७५*

३४. *प्रत्यभिज्ञाहृदयभूमिका, पृ. १६*

३५. *भक्तिरेव परां काष्ठां प्राप्ता मोक्षोऽभिधीयते । त.आ.टी. भाग. १३, पृ. १३७*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जगदीश्वरवैभवमहाकाव्यस्य कथावस्तुविवेचनम्

- सहप्रा. डा. लक्ष्मीकान्तः पन्थी
अमृतविद्यापीठम्, त्रि.वि.वि.

'जगदीश्वरवैभवम्' नाममहाकाव्यं २०५५ तमे वैक्रमाब्दे प्रकाशितमस्मत्पितृचरणैर्विरचितमिति ।

अस्मिन् महाकाव्ये श्रीमद्भागवतमहापुराणाश्रितं कथावस्तु अष्टसु सर्गेसु निबद्धमपि कथावस्तुसिद्धान्तानुसारेण क्रमिकघटनासन्दर्भविचारेण वा विकसितं प्रारम्भ-विकास-चरमोत्कर्ष-प्रतिचरमोत्कर्षोपसंहारैः पञ्च सोपानात्मकं वर्तते ।

'सृष्ट्यादौ भृगुदक्षमरीचिमुख्यान् मुनीन् सृजता ब्रह्मणा स्वकृतसृष्टेर्वृद्ध्यभावाच्चिन्ताकुलेन स्वदेहं द्विधा विभज्य दक्षाङ्गात् स्वायम्भुवं मानवं वामाङ्गाच्छतरूपानाम्नीं मानवीं राज्ञीं सृष्ट्वा सृष्टिकार्ये नियुक्तिकरणम्, तेनापि सुनन्दानद्यां वर्षशतं तपस्तपता मनुत्वमवाप्य गृहस्थधर्मानुसारेण प्रियव्रतोत्तानपादयोः पुत्रयोरुत्पत्तिकरणम्, तयोर्ज्येष्ठस्य प्रियव्रतस्यैकादशार्बुदवर्षं यावद्राज्यं कृतस्य सप्तद्वीपेषु सप्तपुत्रेभ्य एकैकं द्वीपं दत्वा तपश्चर्तुं गन्धमादनपर्वते गमनम्, द्वितीयस्य मनुपुत्रस्योत्तानपादस्य राज्ञः पत्नीभ्यामेकैकयोर्ध्रुवोत्तमयोःपुत्रयोरुत्पत्तिः, पञ्चवर्षीयाभ्यां ताभ्यां क्रीडासक्ताभ्यां पितुः कोष्ठे गमनम्, तत्र पितुरङ्कं गच्छन्तमुत्तमं दृष्ट्वा ध्रुवस्यापि सिंहासनमारोढुमिच्छा, तद्दृष्ट्वा तं वचनवाणैः सुरुच्या निवर्तनम्, राज्ञः पत्नीवशंवदस्य मौनम्, ततः खिन्नस्य कुपितस्य च ध्रुवस्य रोदनम्, तस्य मातृसकाशं गमनम्, किमिति कारणं पृच्छन्त्या सुनीत्या अन्यबालकमुखात् इतिवृत्तं श्रुत्वा रोदनम्, ततः सुनीत्या ध्रुवं प्रति 'वत्स ! मा रोदीः सत्यमब्रवीत्तव सपत्नमाता तपस्तपेति, तपसा किमलभ्यम्?, त्वत्पितामहो मनुरपि तपसैव मन्वन्तरं राज्यं लेभे, त्वमपि तपस्तपस्व' इति कथनम्, ततो मातरि कुत्रापि गतायां ध्रुवस्य तपस्यार्थं प्रस्थानम्, तस्य मार्गे नारदेन मुनिना समागमः, मुनिना तपसो निवर्तयितुं कृते प्रयत्नेऽपि ध्रुवस्य तपसि दृढतामनुभूय तञ्च दृढप्रतिज्ञं ज्ञात्वा 'वृन्दावने यमुनातीरं गत्वा तपस्तप' इत्याज्ञाप्रदानम्, यथा-

श्रुत्वा मुनिर्नृपकुमारवचोऽतिमिष्टं प्रत्याह तं करुणयार्द्रहृदा प्रशस्य ।
सत्यं यदाह जननी तव तद्धिताय निःश्रेयसाय न हरेश्चरणौ विहाय ।।
धर्मो हरेश्चरणसेवनया समैति मोक्षोऽपि तद्गतिविवेचनयैव लभ्यः ।
प्राप्ते द्वये सति परौ किमुतार्थकामौ तत्पादलीनमनसा भज वासुदेवम् ।।
तत् गच्छ वत्स ! यमुनातटवर्तिनि त्वं वृन्दावने मधुवनाभिधकृष्णधाम्नि ।
नित्यं हरेर्भवति यत्र विहारलीला कृष्णस्य तत्र विरहो न कदापि भाव्यः ।।
(१/४३-४५)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ततो ध्रुवेणापि भगवतः पदं कथमर्चनीयम् ? कीदृक् स्वरूपं हृदि धारणीयम् ? को मन्त्रः ? कतिधा जप्यः ? इति प्रश्नान् पृच्छता मुनिं प्रणम्य मौनमाकलनम्' इत्येषा प्रथमसर्गस्था कथा जगदीश्वरवैभवमहाकाव्यस्य **प्रारम्भ**भागं सूचयति ।

ततो ध्रुवं प्रति नारदोपदेशः, यथा – (२/१-५) ध्रुवद्वारा षण्मासं यावद् विष्णोर्भगवतस्तपश्चरणम्, तत्तपःप्रभावात् सर्वेषां देवानां मनसि भयोत्पत्तिः, भयभीतानां देवानां भगवतो विष्णोः समीपे गमनम्, जगदीश्वरस्य विष्णोरपि 'भो देवा मा बिभ्यतु, सम्प्रति वृन्दावने यमुनातटे मद्भक्त उत्तानपादतनयो ध्रुवो दुश्चरं तपश्चरति, अहं तत्र गत्वा तस्मै वरं प्रदाय निवर्तयामि' इत्युक्तिः, विष्णोर्गरुडवाहनस्य मधुवनं प्रति गमनम्, ध्रुवाग्रे भीमकान्तस्य भगवतो जगदीश्वरस्य साक्षात्कारः, भगवता विष्णुना ध्रुवाय देववाणीप्रदानम्, ततो ध्रुवद्वारा प्रसादगुणात्मिकया स्वभावोक्त्यलङ्कारभूषितयार्थगम्भीरया ललितकान्तपदमिश्रितया सरलसरसमधुरया सुरगिरा भगवतो विष्णोः स्तवनम्, यथा –

प्रविश्य यो मद्धृदयान्तरं स्वयमपूर्णताल्वादिगताक्षरस्य मे ।
गिरञ्च दैवीं मयि सङ्कलय्य च समार्थयत् स्तोतुमयं महाशयः ।। (३/७),

त्वयार्पितज्ञानलवावलोकितमिदं समस्तं जगदीदृशं प्रभो ! ।
तवावताराचरणश्रवादपि लभेत यत्तन्न हि मोक्षजं सुखम् ।। (३/१३),

सुरासुराहिद्विजमर्त्यपर्वतादिभिः परीतं सदसद्विशेषकम् ।
स्थविष्ठमेतद् भगवन् तवाद्भुतं स्वरूपमीक्षे न हि वेद्मि तत्परम् ।। (३/२१)

मतेरवस्थामविखण्डया धिया भवानहो पश्यति सच्चिदात्मना ।
भवत्पदाम्भोजसुधां समश्नतः स्ववत्सकं धेनुरिवावसि प्रभो ! ।। (३/२३)

ततो ध्रुवाय विष्णुना वरदानम्, विष्णोरन्तर्धानम्, ध्रुवस्यानुतापः, (३/३४-४२) ततः प्रत्यावर्तितस्य ध्रुवस्य राजगृहे स्वागतम्, ध्रुवमातुः सुनीत्या मनसि हर्षोल्लासः, उत्तानपादस्य राज्ञो मनसि सन्तोषः, प्रजाजनमनःसु अनुरक्तिः, प्राप्तवयस्कं गुणाकरं ध्रुवं दृष्ट्वा राज्यासने स्थापनार्थं विप्रामात्यपुरोहितानाहूय तस्मै राज्यभारसमर्पणम्, राज्ञ उत्तानपादस्य वैराग्येण तपोवनगमनम्, तत्रैव प्रयाणम्, ध्रुवोदयः, ध्रुवराज्ये प्रजानामनुरक्तिः, ध्रुवस्य विवाहः, तस्य कल्पवत्सरयोः पुत्रयोरुत्पत्तिः, ध्रुवस्य पुनर्विवाहः, तस्यामुत्कलोत्पत्तिः, सुरुचिपुत्रस्य ध्रुवभ्रातुरुत्तमस्य मृगयार्थं वनं गतस्य यक्षद्वारा हननं प्रयाणञ्च, पुत्रासक्तायाः सुरुच्याश्च तदीया गतिः, भ्रातुरुत्तमस्य वधं ज्ञात्वा ध्रुवस्य यक्षैः सह युद्धम्, बहूनां यक्षाणां विनाशः, यक्षैः सृष्टां मायां दृष्ट्वा ध्रुवं प्रति मुनीनामुपदेशः, इत्येषा द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमसर्गस्था कथास्य महाकाव्यस्य **विकास**भागं व्यनक्ति ।

ततो मुनीनामुपदेशं श्रुत्वा हृदि हरिं ध्यायता ध्रुवेण जलाचमनं विधाय वैष्णवास्त्रद्वारा यक्षकृताया मायाया विनाशः, यथा –

धनुषि तेन यदा विनियोजितं सपदि वैष्णवमस्त्रमथोऽज्वलत् ।
तदनु यक्षबलं कपटैः कृतं सवितरीव तमोऽभ्युदितेऽनशत् ।। (६/३)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्थं यक्षान् बहून् विघातयन्तं स्वपौत्रं ध्रुवं स्वर्गतेन तत्पितामहेन प्रसादगुणवतीभिः स्वभावोक्त्यलङ्कारा-लङ्कृताभिरर्थगभीराभिर्ललितकोमलकान्तपद- मिश्रिताभिः सरसमधुराभिः सुरसरस्वतीभिः (६/७-३७) भगवतो विष्णोर्व्यापकस्य जगदीश्वरस्य वैभवं ख्यापयता स्वायम्भुवमनुना ध्रुवस्य युद्धान्निवारणं कृतम् । यथा

मम सगर्भ्यवधः कृत एतकैस्तदहमेव निहन्मि च गुह्यकान् ।
इति विमर्शवतापि न वध्यतां यदुपदेवगणाः शिवकिङ्कराः ।। (६/१०)

सृजति विश्वमथोऽप्यनया दिशा तदनु पालयते हरिरप्यथ ।
हरति सर्वमिदं स हरः स्वयं त्रिगुणभूतपरम्परया जगत् ।। (६/१७)

न तदिमे ध्रुव ! तेऽनुजघातका नियतिरेव वधेऽस्य तु कारणम् ।
स तु विसर्गसमाग्रहहेतुतां व्रजति पुण्यजनास्तु निमित्तताम् ।। (६/२७)

पुनश्च तेन पौत्रसमीपे समागत्य 'वत्स ! भ्रातरं प्रति प्रेमातिशयस्ते दृष्टः किन्तु कालात्मना विश्वसृजा भगवतैव ते भ्रातुर्वधः कृतः, यक्षस्तु निमित्तमात्रभूतः, अत एते शिवकिङ्करा न हन्तव्याः' इत्युक्तम् । ततः कुपितं यक्षाधिराजं कुबेरं च प्रसादय इत्युपदेशश्च प्रदत्तः । इत्येषा षष्ठसर्गस्था कथा महाकाव्यस्यास्य **चरमोत्कर्ष-**भागमुद्घाटयति ।

तदनन्तरं तत्र कुबेरागमनम्, कुबेरेणापि -

न त्वया प्रविहितो वध एषां नापि तैस्त्वदनुजो हत एभिः ।
काल एव हि चराचरभूतः सृष्टिपालनविनाशनहेतुः ।। (७/६)

एवं बोधितेन तेन -

अन्यदस्ति तव यद्धृदि यातं तद्वरं मम वृणु ह्यविशङ्कम् ।
पद्मनाभपदयोरसि भक्तः शुश्रुम त्वमसि तद्बहिरङ्गम् ।। (७/१०)

इति कथनम्, ततो -

राजराजवचनं प्रणिशम्य बुद्धिमान् ध्रुव उवाच कुबेरम् ।
दातुमिच्छसि वरं यदि देव ! भक्तिरस्त्वविचला मम विष्णौ ।। (७/११)

इति वरं प्रार्थयन्तं ध्रुवं तद्वरं प्रदाय तस्यान्तर्धानम्, ध्रुवस्य प्रत्यावर्तनम्, तस्य सुशासनम् (७/१६), यज्ञमूर्तेर्भगवतो ध्रुवेणाराधनम् (७/१७-२०), अनेन विधिना षट्त्रिंशत्सहस्रवर्षं यावद् राज्यं कृत्वा विरक्तेन राज्ञा ध्रुवेण राज्यभारं स्वपुत्राय दत्त्वा 'सर्वमिदं वस्तु भ्रममात्रम्' इति विचारितम् । यथा -

मायया विरचितं जगदेतत् स्वप्नवत् किमु मरीचिभवाम्बु ।
अम्बरस्थितनगर्यनुरूपं नास्ति वस्तुरचितं भ्रममात्रम् ।। (७/२३)

ततस्तस्य बदरिकाश्रमं प्रति गमनम्, तत्र ध्रुवेणालकनन्दाजलस्नानाचमनं विधाय भगवत्प्रतिरूपं मनसि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निधाय तपश्चरणम् (७/३०-३१), तत उन्मेषेण ध्रुवेण स्वर्गादवतरतो विमानस्य दर्शनम् (७/३२-३४), तस्य व्योमयानस्य ध्रुवसमीपावतरणम्, तत्र ध्रुवेण सुन्दराकारौ पीताम्बरौ किशोरवयसौ विष्णुपार्षदौ दृष्टौ (७/३२-३४), तौ दृष्ट्वा साध्वसवेगेन ध्रुवेण प्रसन्नचेतसा तयोः प्रणतिः (३५-३६), ताभ्यां च विमानादवरुह्य ध्रुवसमीपं गत्वा हर्षमग्नमनसं ध्रुवं प्रति –

राजन् ! महत्कर्म कृतं त्वयाऽऽत्मना यत्पञ्चवर्षेण तपस्तपस्यता ।
सन्तोषितः श्रीपतिरप्यतो हि नौ तत्पार्षदौ विद्धि तदाज्ञयाऽऽगतौ ।। (७/३९)

एवं रूपेण कथनमिति सप्तमसर्गस्था कथा जगदीश्वरवैभवमहाकाव्यस्य **प्रतिचरमोत्कर्ष**भागं प्रकटयति।

एवं च 'ध्रुवस्य विष्णुपार्षदाभ्यां कृतः संस्तवः, 'हे राजन् ! विष्णुप्रेषितावावां त्वामविचलं ध्रुवपदं नयावः' इति ध्रुवं प्रति विष्णुपार्षदोक्तिः (८/१-५), तच्छ्रुत्वा ध्रुवद्वारा मङ्गलकृत्याचरणम्, ध्रुवं प्रति मुनीनामाशीर्वादः, यावदेव हिरण्यवर्ष्मा ध्रुवस्तद्विमानमारोढुमुद्यतस्तावदेव तत्र यमराजागमनम्, यमराजशिरसि कृतचरणविन्यासस्य ध्रुवस्य विमानारोहणम्, तत्कालमेव दिवि देवैर्दुन्दुभिमर्दलादिवाद्यघोषः, ध्रुवोपरि मनोहरा पुष्पवृष्टिः, गायकानां महोत्सवः, नृत्यगीतकुशलानां सुरस्त्रीणां नर्तनम्, ध्रुवद्वारा सुनीतिस्मरणम्, आकाशे विमानान्तरेण स्वर्गच्छन्त्यास्तस्या मातुर्विष्णुपार्षदाभ्यां दर्शनम्, ध्रुवस्य देवगणकृतसंस्तुतिवाक्यानि (८/१४-१९), नारदेन प्रचेतसां यागे ध्रुवस्य कीर्तिगायनम् (८/२०-२५), इत्थं ध्रुवपदं प्राप्तवतो ध्रुवस्य भगवद्भक्तस्य चरित्रगायनमपि पुण्यफलदमतस्तच्चरित्रं गेयं मुखेन, श्रवणेन पेयमन्यस्मै च देयम्, इत्यष्टमसर्गस्था कथा-**उपसंहारभागं** सङ्केतयतीति।

अस्मिन् महाकाव्ये पञ्चाब्दस्य विमातृवचनबाणविद्धस्य ध्रुवस्य राजकुमारस्य मासषट्केन दुश्चरं तपस्तपस्यता तेन तोषितेन भगवता विष्णुना प्रदत्तोदयवर्णनात् तच्चरित्रख्यापनाद् वा 'ध्रुवोदयः, ध्रुवचरितं' वा नामापि भवितुं शक्नुयात्, परं सूक्ष्मेक्षयावलोकने तदुदयेऽपि कारणभूतस्य जगदीश्वरस्यानुग्रहस्तत्प्रभावगौरवातिशयवर्णनाद् वा यदि जगदीश्वरो विष्णुर्ध्रुवं नानुग्रहीष्यत् तर्हि ध्रुवोदयोऽपि नाभविष्यदिति विचारेण 'जगदीश्वरवैभवम्' इति नाम्नः साफल्यं सार्थकत्वञ्चातीव दृश्यते ।

काव्येऽस्मिन् रूपकोपमास्वभावोक्त्यादिभिरलङ्कारैरलङ्कृता प्रायोऽसमस्ता सरसा सरला च पदावलिः पाठकानां मनो रमयति । सत्सूक्तिवैविध्यञ्च व्यावहारिकीं नीतिं प्रदर्शयति । अन्त्येऽस्माकं पित्र्यं महाकाव्यमिदं सहजायितं प्रेमास्पदमस्त्विति कामयमानो विरमामि ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैयाकरणमते धात्वर्थानुशीलनम्

– उपप्रा. भीमप्रसादकण्डेलः
वाल्मीकिविद्यापीठम्, काष्ठमण्डपः

पृष्ठभूमिः

पौरस्त्यपरम्परायां ज्ञानविज्ञानयोः संस्कृतिसभ्यतयोर्भाषासाहित्ययोश्च चिन्तनस्रोतांसि खलु वेदानधिकृत्यैव प्रवहन्ति । एवं सकलचिन्तनप्रणाल्याः प्रेरणास्रोतस्त्वेनाभिमता अनादिसिद्धा वेदाश्च परमात्मनो निश्वासरूपेणाविर्भूता मन्यन्ते ।[१] मानवमात्रस्योद्देश्यभूता धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चतुर्विधपुरुषार्था वेदार्थबोधमननपरिशीलनाधीना एव स्वीक्रियन्ते। एवंविधस्वमहिममण्डितानां दुरवगाहिरहस्यमयार्थगर्भितानां वेदानां तात्पर्यं सहजरूपेण निश्चेतुमशक्यमेव। अतो वैदिकवाङ्मये बीजरूपेण निहितानां समेषां तत्त्वानां प्राणिमात्रस्य कल्याणायोपयोगं विदधाना विभिन्नकालोत्पन्ना अनेके ऋषिमहर्षयो विद्वत्तल्लजाश्च वेदतात्पर्यार्थोपबृंहितानि नानाविधानि शास्त्ररत्नानि रचयामासुः । एवमङ्गिरूपाणां वेदानां सुबोधाय सुरक्षणाय च तदङ्गभूतानि शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तज्यौतिषच्छन्दोरूपाणि शास्त्राणि च प्रणिनिन्युः। वेदाङ्गकल्पनाविषये च पाणिनीयशिक्षायामुक्तम् –

> छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
> ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।।
>
> शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
> तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ।।

अमीषु षट्स्वङ्गेषु व्याकरणशास्त्रं मुखरूपं विशिष्टं स्थानं बिभर्त्ति । अत एव छान्दोग्योपनिषदि व्याकरणशास्त्रं वेदानां[२] वेदः, इत्यभिहितम् । एवं व्याकरणस्य मुख्यप्रयोजनकथनावसरे भगवता भाष्यकृता च निगदितम्, रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्, प्रधानञ्च षड्स्वङ्गेषु व्याकरणम्, प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवतीति । वैयाकरणाः किल अखण्डार्थबोधकेषु अखण्डात्मकेषु वाक्येषु तदनुकूलरूपेण पदानि पदार्थान्, पुनः पदेषु प्रकृतिप्रत्ययान् तदर्थांश्च कल्पनया प्रविभज्य तत्र यथोचितनियमं निर्माय शब्दव्युत्पादकं व्याकरणशास्त्रं निर्ममुः। अत्र सत्स्वपि शाकल्यशाकटायनापिशलिगार्ग्यप्रभृतीनामाचार्याणां व्याकरणेषु लौकिकवैदिकोभयविधानां शब्दानां सहजोपायेन व्युत्पादनाय पाणिनीयं व्याकरणमेव प्राक्तनानि सर्वाणि व्याकरणान्यतिक्रम्योपतिष्ठते स्म । यथासम्भवं स्वल्पेन नियमेनाधिकाधिकान् शब्दसन्दोहान् व्युत्पिपादयिषुर्महर्षिः पाणिनिः प्रत्याहारानुवृत्तिगणपाठादिकां

१. *अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेदः । –बृहदारण्यकोपनिषदि २/४/१०*
२. *छान्दोग्योपनिषदि ७/१/४ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुव्यवस्थितां शैलीं तदनुसारेणोत्सर्गापवादात्मिकां सूत्रसरणिञ्च विरचय्य स्वल्पश्रमेणैव साधुशब्दान् व्युत्पत्सून् व्याकरणस्य पाठकान् आचकर्ष । सर्वाङ्गपूर्णस्यैतदीयव्याकरणस्य सहजतासुबोधतासुस्पष्टतादिवैशिष्ट्यप्रभावेण पराहतानि व्याकरणान्तराणि तदनु तावत् प्रचारप्रसारस्थानं नैव लेभिरे । शब्दानुशासने पाणिनेः कलाकौशलस्य चमत्कृतिं विलोक्य न केवलं भारतीया अपि तु वैदेशिका विद्वांसोऽप्याश्चर्यचकिता बोभूयन्ते । एषा च वास्तविकी स्थितिर्न केवलं प्रशंसासाहसमात्रम् । तत्रापि कात्यायनस्य वार्त्तिकेन पतञ्जलिकृतमहाभाष्येण चेदं पाणिनीय-व्याकरणमुत्तरोत्तरं परिष्कारं परिपोषणञ्चावाप्य त्रिमुनिव्याकरणनाम्ना सुप्रथितं सत् शाब्दिककुलनिकाये स्वकीयं सर्वोत्कृष्टस्थानं स्थिरीचकार ।

एतादृशं पाणिनिव्याकरणमुपजीव्यैव तदुत्तरवर्त्तिनः केचन वैयाकरणा व्याकरणसम्बद्धानि शब्दार्थविषय-काण्यग्रिमाणि चिन्तनान्यातेनुः । तथैतद् व्याकरणमेव बुबोधयिषवः कतिपये वैयाकरणास्तत्र यथोचितं प्रकरण-विभाजनादिकं तदनुकूलसूत्रसंयोजनञ्च विधाय एकीकृतलक्ष्यलक्षणसमन्वितान् पाठ्यपुस्तककल्पान् ग्रन्थान् ससृजुः । केचिच्चैतच्छास्त्रचिन्तनप्रतिकूलानि न्यायमीमांसादिशास्त्रान्तरेषु प्रतिपादितानि चिन्तनानि खण्डयित्वा एतदनुकूलानि चिन्तनानि युक्त्या योजयित्वा शब्दार्थविषयकस्वोपज्ञान् युक्तियुक्तान् विचारांश्च समावेशं समावेशं व्याख्याविश्लेषणटीकाटिप्पणादिविलेखनेन इममेव सम्प्रदायं संवर्धयामासुः ।

व्याकरणाधिकृतानि क्षेत्राणि

पाणिनीयव्याकरणसम्प्रदाये चतुर्थमुनिकल्परूपेण समादृतो महावैयाकरणो भर्तृहरिर्व्याकरणशास्त्रस्य विवेच्यविषयान् तदीयाधिकृतभाषिकक्षेत्राणि च सुस्पष्टयन् आह –

अपोद्धारपदार्था ये ये चार्थाः स्थितलक्षणाः ।
अन्वाख्येयाश्च ये शब्दा ये चापि प्रतिपादकाः ।।

कार्यकारणभावेन योग्यभावेन च स्थिताः ।
धर्मे च प्रत्यये चाङ्गं सम्बन्धाः साध्वसाधुषु ।।

ते लिङ्गैश्च स्वशब्दैश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुपवर्णिताः ।
स्मृत्यर्थमनुगम्यन्ते केचिदेव यथागमम् ।।[३]

अत्र व्याकरणशास्त्रे अपोद्धारपदार्थाः–प्रकृतिप्रत्ययार्थाः, स्थितलक्षणाः–पदवाक्यार्थरूपा द्विविधा अर्थाः, अन्वाख्येयाः– पदवाक्यरूपाः, प्रतिपादकाः– प्रकृतिप्रत्ययरूपा द्विविधाः शब्दास्तथा तयोः शब्दार्थयोः कार्यकारणभावरूपो योग्यतारूपश्चेति द्विविधः सम्बन्धो वर्ण्यते । तत्र कार्यकारणभावो हि वैयाकरणनये शब्दार्थयो-र्द्वयोरेव बौद्धसत्ताभ्युपगमात् श्रोतुर्बुद्धावुपस्थितशब्देन बुद्धावेवार्थाभिव्यक्तिः, वक्तुरपि बुद्धावुपस्थितेनार्थेन स्वप्रतिपादनाय शब्दाभिव्यक्तिरिति बुद्धावेव तयोः समानाधिकरणसम्भवात् कार्यकारणभावसम्बन्ध उपपाद्यते, इतरथा नभोभूतलादिव्यधिकरणवृत्योस्तयोः कार्यकारणभावसम्बन्धो दुर्घटो भवेत् । एवं योग्यतासम्बन्धो हि यथा विषयेन्द्रिययोर्मिथोऽनादिभूतः सहजसिद्धः प्रकाश्यप्रकाशकभावरूपः सम्बन्धो विराजते तथैव शब्दार्थयोर्मिथो

---

३. *वाक्यपदीयब्रह्मकाण्डे श्लो.सं. २४–२६ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योग्यतापदवाच्यो तादात्म्यरूपो बोधजनकतारूपो वाच्यवाचकभावरूपो वा सम्बन्धोऽनादिसिद्धः सन् विराजते। एवमेवार्थावगतिरूपं दृष्टं साधुशब्दज्ञानजन्यपुण्यविशेषरूपमदृष्टञ्चेति द्विविधं प्रयोजनञ्चेमे विषया व्याकरणशास्त्रे निपुणं निरूप्यन्ते ।

एतावता शब्दार्थसबन्धप्रयोजनानां प्रत्येकं द्विविधभेदेन अष्टाङ्गकलापस्य समुचितसङ्घटनेन निर्मिते व्याकरणशास्त्रे मुख्यतया द्वौ पक्षौ समुपतिष्ठेते प्रक्रियापक्षो दार्शनिकपक्षश्चेति । तत्र प्रक्रियापक्षे कल्पितप्रकृतिप्रत्ययान् संयोज्य पदव्युत्पादनं तथैव कल्पितपदानां यथोचितं संयोजनं विधाय वाक्यव्युत्पादनञ्च विधीयते ।

अत्र शब्दस्य संरचनापक्षस्य विचारो भवति । दार्शनिकपक्षे च अर्थैः सह शब्दानां सम्बन्धस्थापकतत्त्वस्य, शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यानित्यत्वयोः, पदे कल्पितप्रकृतिप्रत्ययतदर्थयोः, वाक्ये कल्पितपदतदर्थयोः, अर्थानां परस्परं संयोजकतत्त्वस्य, परस्परान्वितपदार्थानां प्राधान्याप्राधान्ययोः, प्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यानां तदर्थानाञ्चोत्तरोत्तर-पारमार्थिकताया अखण्डार्थबोधस्य च विचारो वितन्यते । विशेषतोऽत्र पक्षेऽर्थेन सह सम्बद्धान् भाषाया आन्तरिक-पक्षान् व्युत्पादयितुं प्रयत्यते । यद्यपि पाणिनिमते सर्वे शब्दा नैव व्युत्पन्नास्तथापि भूयांसः शब्दा व्युत्पतिमूलकाः, तत्र शब्दव्युपत्त्युपक्रमे प्रथमावयवत्वेन धातुरेवोपतिष्ठते । धातुश्च क्रियाबोधकः ।

क्रियाप्रकारः

क्रियाऽपि साध्यसिद्धभेदेन द्विविधा प्रथते । तत्र क्रियतेऽवयवानां क्रमिकोपत्या निष्पद्यत इति व्युत्पत्या पौर्वापरीभावयुतानामवान्तरव्यापारकलापानां शृङ्खलाबद्धैकाकाररूपेण बुद्धौ प्रतीयमाना या क्रिया सैव धातुवाच्यसंज्ञाभिधेया मन्यते ।

वस्तुतः क्रिया अमूर्तरूपा, आशूत्पत्तिविनाशशालिनी च भवति । तस्या अवयवशः साक्षात्कारेऽपि अवयवसमुच्चितैकपिण्डीभूतरूपेण तत्साक्षात्कारोऽसम्भवी तथापि पचतीत्युच्यमाने क्रमिकोत्पद्यमानानामधिश्रयण-फूत्काराधःसन्तापनदर्विसङ्घट्टनाच्छादनपरीक्षणाधःश्रयणादिनानाविधानामवान्तरव्यापाराणां ज्ञानमेकीकृतरूपेण (अभेदेन) श्रोतृबुद्धौ प्रतिफलति ।[४] एवंरीत्या व्यापारसमुदायानां प्रत्यायने समर्थोऽपि पच्धातुर्हर्यादिशब्दवन्नानार्थकस्तु नाङ्गीक्रियते ।

अननुगतनानाधर्मावच्छिन्नशक्यतानिरूपितैकधर्मावच्छिन्नशक्ततावत्त्वं नानार्थकत्वमिति नानार्थकलक्षणं नास्मिन् सङ्घटते । एकबुद्धिवृत्त्यैव तेषां समेषां व्यापारव्यूहानामवगाहनाद् एकबुद्धिवृत्तिस्थत्वरूपानुगतधर्म एव तत्राऽवतिष्ठते ।

एवं पचतीत्यत्र प्रतीयमानेषु व्यापारेषु मध्येऽधिश्रयणे व्यापृतेऽपि देवदत्तेऽधिश्रयति देवदत्त इत्यनुक्त्वा पचति देवदत्त इति व्यवहारोऽपि युक्तियुक्तमेव मन्यते । व्यापाराणां क्वचित् कथञ्चिदपि युगपत्सम्पादनाशक्यतया अवयवव्यापारव्यतिरिक्तस्य कस्यचित् समुच्चितपदार्थस्य पच्धातुना सङ्केतनासम्भवाच्च क्रियैकदेशेऽपि क्रियाव्यवहार उपपद्यते ।

सिद्धक्रिया तु भावार्थविहितघञादिप्रत्ययाभिधेया पाकः, गमनम्, कृतिरित्यादौ क्रियाया अनुद्भूतावयवरूप-

---

४. *गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।*
बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ – वाक्यपदीये ३ का. ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिद्धावस्थैव प्रतीयते । यद्यपि पाक इत्यादौ धातुवाच्यक्रिया नास्तीति निर्वक्तुं नैव शक्यते तथापि तत्र तस्या विशेषणीभूतेनावस्थानाद् घञ्वाच्यक्रियया तिरोधानाच्च सा शाब्दबोधे स्फुटतरं नावभासते । सेयं क्रिया निरुक्तवाक्यार्थपरिपूरणाय नैव समर्थायते अपि तु तत्पूर्तये क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापिका सत्येव वाक्ये उपतिष्ठते। पाक इत्युक्तेऽस्ति, जायते, क्रियते इत्यादिकां वाक्यार्थपरिपूरिकां साध्यक्रियां प्रति नियताकाङ्क्षा सर्वैरनुभूयते। एवमपि क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकक्रियात्वं सिद्धक्रियात्वम्, क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकक्रियात्वं साध्यक्रियात्वमिति नियमनं तु समीचीनं नैव प्रतिभाति । पचति भवति इत्यादिशिष्टप्रयोगे साध्यरूपेण भासमानापि पचिक्रिया पुनः सत्ताक्रियामाकाङ्क्षते । एवं **पश्य मृगो धावति** इति भाष्यकारानुमतैकवाक्येऽपि धावनरूपसाध्यक्रिया दर्शनरूप-क्रियान्तरमपेक्षते । अतोऽनयोः पारस्परिकं वैलक्षण्यं तु निम्नप्रकारणेन परिगणय्यावगन्तुं पार्यते ।

	सिद्धक्रिया	**साध्यक्रिया**
१.	घञादिप्रत्ययवाच्या	धातुवाच्या[५]
२.	निष्पन्नरूपा	निष्पाद्यरूपा
३.	सत्त्वभूता (मूर्त्तरूपा)	असत्त्वभूता[६] (अमूर्त्तरूपा)
४.	लिङ्गसङ्ख्यान्वयिनी	लिङ्गसङ्ख्यान्वयरहिता
५.	नियतकारकरूपा	अनियतकारकरूपा
६.	नियतक्रियान्तराकाङ्क्षा	अनियतक्रियान्तराकाङ्क्षा
७.	अनुद्भूतावयवपिण्डीभूतरूपेण भासमाना	क्रमिकोद्भूतावयवरूपेण भासमाना
८.	प्रातिपदिकावस्थापन्ना	क्रियामात्ररूपा
९.	सुप्प्रकृतिभूता	तिङ्प्रकृतिभूता

एतावता वाक्ये सिद्धक्रिया वाक्यार्थसमापिका सङ्कथनपर्यवसायिका च नोपलभ्यते । वस्तुतः साध्य-क्रियान्वितेनैव वाक्योपात्तानां पदार्थान्तराणां चरितार्थता साध्यक्रियानिर्वचनेनैव क्रियापदेनैव वाक्यार्थपरिपूर्णता च सिद्ध्यति । अतो भाषायां साध्यक्रियाबोधकपदं सर्वोपरि स्थानं बिभर्ति । वैयाकरणाः खलु धातुवाच्यक्रिया-मुख्यविशेष्यकशाब्दबोधमेव रमणीयमामनन्ति । अथ चात्र वैयाकरणसम्मतो धात्वर्थविषयकविचारो यथामति प्रस्तोतुं प्रयत्यते ।

धातुशब्दस्य व्युत्पत्तिः परिभाषा च

धारणपोषणार्थकाद् अनुबन्धविनिर्मुक्तकाद् धाधातोर्दधाति धीयते वा इति व्युपत्तौ **सितनिगमिमसिसच्य-विधाञ्कुशिभ्यस्तुन्** इत्यौणादिकसूत्रेण तुन्प्रत्ययकृते निष्पन्नो धातुशब्दो धारणपोषणार्थमात्मसात्करोति । अत्र शब्दप्रकृतित्वेन धातुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्ततया भौतिकवस्तुजातानां भूतप्रकृतिवत् शब्दव्युत्पादनोपक्रमे प्रथमावयव-

५. *साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।*
सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥ – वैयाकरणभूषणसारस्य धात्वर्थप्रकरणे श्लो.सं. १५

६. *असत्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते ।*
सत्वस्वभावमापन्ना व्यक्तिर्नामभिरुच्यते ॥ – वाक्यपदीय २, श्लो.सं. १९५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वेनोपस्थित्या शाब्दबोधे धात्वार्थप्रधानतया, इतरार्थाश्रयत्वेनोपलब्ध्या च शब्दानां तदर्थानाञ्च धातुद्वारैव धारणपोषणसम्भवात् प्रकृतधातुशब्दः स्वगतयौगिकार्थं चरितार्थयति । तथाविधं शब्दस्वरूपमुद्दिश्य धातुरिति महासंज्ञाकरणं पाणिनेर्यदृच्छायामपि अन्वर्थं भजते । महर्षिः पाणिनिर्व्युत्पन्नाव्युत्पन्नभेदेन धातुं द्विविधं प्रतिजानीते। तत्र प्रकृतिप्रत्ययविभागयुक्तः **सनाद्यन्ता धातवः** इति सूत्रेण धातुसंज्ञां लभमानो व्युत्पन्न एकः प्रकृतिप्रत्यय-विभागरहितः **भूवादयो धातवः** इति सूत्रसिद्धधातुसंज्ञकश्चापरः । सनादिप्रत्ययान्ततदादित्वं धातुत्वं व्युत्पन्नस्य, क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वमित्यव्युत्पन्नस्य चेत्युभयोः पृथक् पृथग् लक्षणे निष्पद्येते । सनाद्यन्तधातावपि फलतः क्रियाबोधकत्वं नैव हीयते । अतो व्यवहारे उभयसाधारणाय क्रियावाचकत्वं धातुत्व-मित्युच्यमाने वैयाकरणसिद्धान्ते **समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते**[७]महाभाष्यकार-वचनात् साधुष्विवासाधुष्वपि अर्थबोधकताशक्तिर्न क्षीयते । तेन आज्ञापयतीत्यस्य आणवयति वर्त्तयतीत्यस्य वट्टयतीत्यत्र अपभ्रंशभूतयोराणववट्टशब्दयोरपि साधुशब्दवत् क्रियावाचकतया तादृक्षेष्वपि शब्देषु धातुसंज्ञकसूत्रो-द्देश्यतासिद्धौ तत्प्रवृत्त्या असाधुष्वपि साधुत्वसिद्धिरापद्येत । अर्थबोधकशक्तियुक्तत्वमात्रं नेह साधुत्वमपितु व्याकरणान्वाख्येयत्वमपि साधुत्वप्रयोजकमस्ति । क्रियाबोधकापभ्रंशशब्दगतस्यातिप्रसङ्गस्य निवारणाय भ्वादिगणपठितत्वं वक्तव्यं भवति क्रियावाचकत्वसत्वेऽपि भ्वादिगणपठितत्वं सनाद्यन्ते न, भ्वादौ च पुनः क्रियावाचकत्वसत्वेऽपि सनाद्यन्तत्वं न, इतिरीत्या पाणिनिमते क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं सनादि-प्रत्ययान्ततदादित्वमिति धातोः परिभाषाद्वयमिष्यते।

धात्वर्थः

क्रियावाचकत्वमुपरिचर्चितयोर्द्विविधयोरेव धात्वोः सङ्घटते । तत्र धातुवाच्यक्रियाद्वारा बुभुत्सितपदार्थौ फलव्यापारौ स्तः । क्रियते उत्पाद्यते फलं यया सा क्रियेति करणव्युत्पत्या फलोत्पादकव्यापारार्थः, क्रियते उत्पाद्यते या विक्लितिः सा क्रियेति कर्मव्युत्पत्या व्यापारकलापप्रयोगेणोत्पाद्यरूपफलार्थश्च निःसरति । एतावता धातुवाच्य-क्रियापदार्थे व्यापारवत् फलमप्यवश्यग्रहीतव्यम् । अन्यथा कर्मणः फलान्वयितया फले क्रियात्वव्यवहाराभावेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति कर्मणि न सङ्घटेत । एवमेव धातोरर्थद्वयमभिप्रेत्यैव धातुलक्षणे फलव्यापारयोरन्यतर-पदमनुक्त्वा द्वयोरेव ग्राहकं क्रियावाचकपदमेवाभिहितं भाष्यकारादिभिः । द्व्यर्थपचिरिति भाष्यकारवचनबलेन तथानेकोपपत्तिभिश्च पचिवत् धातुसामान्यस्यैव द्व्यर्थत्वं सुनिश्चित्य धातुः फलव्यापारोभयार्थको वैयाकरणैः साधितः ।

फलमात्रं धात्वर्थो व्यापारश्चाख्यातार्थ इति मीमांसकंमन्यानां मतं तथा फलव्यापारौ धात्वर्थौ परमाख्यातार्थः कृतिः (यत्नः) प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोध इति तार्किकंमन्यानाञ्च मतं बहुदोषोद्भावनपुरस्सरं युक्त्या बहुधा खण्डयित्वा फलव्यापारार्थको धातुर्व्यापारमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधश्चैतद्विषयद्वयं **वैयाकरणभूषणसार-मञ्जूषादिषु** बहुषु व्याकरणदर्शनग्रन्थेषु तत्तच्छास्त्रप्रणेतृभिर्वैयाकरणमूर्द्धन्यैराचार्यैर्बहुधा प्रतिपादितं कैरपि प्रतिपक्षिभिरकम्प्यम्ञ्चासादितम् । परं वैयाकरणसमाजेऽपि धात्वर्थविषये शाब्दबोधविषये च नवीनप्राचीनयोः स्वल्पमतभेदो दृग्गोचरीभवति ।

---

७. *व्याकरणमहाभाष्यस्य पस्पशाह्निके ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राचीनमतम्

भट्टोजिदीक्षितप्रभृतिप्राचीनवैयाकरणा धातोः फले व्यापारे चैकवृन्तावलम्बिस्वतन्त्रफलद्वयवत् स्वतन्त्रां शक्तिं स्वीकुर्वते । तथासति धातोः फलं व्यापारश्च पृथक् पृथक् द्वौ पदार्थौ सम्पद्येते । एतच्च भट्टोजिदीक्षितैर्धात्वर्थनिरूपणप्रसङ्गे स्वविरचितायां वैयाकरणभूषणसारस्य निम्नोद्धृतायां कारिकायाम् –

फलव्यापारयोः धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।
फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ।।[८]

इत्यभिधाय फलव्यापारयोर्धातुरिति द्विवचनप्रयोगेण स्पष्टीकृतम् ।

फलव्यापारयोर्धातुजन्यस्वतन्त्रपदार्थद्वयस्वीकारे शाब्दबोधप्रसङ्गे कर्मणः फलान्वये कर्त्रादीनां व्यापारान्वयेऽपि पदार्थैकदेशान्वयसमस्या नोदेति । यद्यपि **एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिनः स्मारकम्** इति नियमेन शाब्दबोधे शब्दाधारत्वेन स्मृतस्याकाशस्य, प्रयोक्तृत्वेन स्मृतस्य देवदत्तादेर्भानाभावाय **वृत्त्युपस्थिताः पदार्थाः शाब्दबोधे भासन्ते** इति व्युत्पत्तिः स्वीकृता । तत्र फलव्यापारयोर्वृत्त्या स्वतन्त्रोपस्थितिर्जायते परन्तु फलव्यापारयोर्मध्ये शाब्दबोधे नियमेन भासमानस्यानुकूलत्वसम्बन्धस्य वृत्त्यानुपस्थितेस्तद्भानाभावशङ्का सम्भवति तथापि **नीलो घटः** इत्यादिस्थले जायमाने **नीलाभिन्नो घटः** इत्याकारकबोधे नीलघटयोर्मध्ये भासमानस्याभेदसंसर्गस्य वृत्त्यानुपस्थितावपि तद्भानोपपत्तये नैयायिकैः शाब्दबोधे च **एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते**[९] इति व्युत्पत्तिस्वीकारेण **नीलो घटः** इत्यत्र भासमानस्याभेदसंसर्गस्याकाङ्क्षाभास्यत्वमङ्गीक्रियते तथेहापि फलव्यापारान्तःपात्यनुकूलत्वसम्बन्धस्य आकाङ्क्षाभास्यत्वेन निर्वाहः ।

एवं **गमनं न स्पन्दः** इत्यत्र गमनपदात् स्पन्दरूपव्यापारस्य संयोगरूपफलस्य स्वतन्त्रतयोपस्थितेः संयोगे च स्पन्दभेदस्य सत्त्वात् **संयोगो न स्पन्दः** इति तात्पर्ये **गमनं न स्पन्दः** इति प्रयोगस्यापि प्रामाण्यापत्तिप्रसक्तिरपि विभक्त्यर्थान्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितधातुजन्यफलविशेष्यताकबोधं प्रति धातुजन्यव्यापारोपस्थितेः प्रतिबन्धककल्पनेनादोषात् ।

पृथगुपस्थितयोः पदार्थयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्य स्वाभाविकतया फलव्यापरयोरपि तथान्वयबोधापत्तिश्च **पृथगुपस्थितयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वय** इति नियमस्य धातुभिन्नस्थले सङ्कोचेन समाधातुं शक्यते। तस्माद् धातोः फलव्यापारौ स्वतन्त्रौ द्वौ पदार्थौ न तु विशिष्टीभूतैकपदार्थाविति प्राचीनानामाशयः । तत्र फलव्यापारौ धातुवाच्यौ, फलव्यापाराश्रयौ कर्मकर्त्तारौ तथा सङ्ख्याकालौ चेमे आख्यातवाच्याः, फलस्य कर्तृकर्मसङ्ख्याकालानामितरविशेषणतया व्यापारस्य च मुख्यविशेष्यतया भानम्, एवं कर्तृकर्मोभयाख्यातस्थले एकविधो व्यापारमुख्यविशेष्यक एव शाब्दबोध इष्यते । तथाहि **देवदत्तो ग्रामं गच्छति** इति वाक्ये देवदत्तस्याभेदेन तिबर्थकर्तरि तिबर्थैकत्वसङ्ख्यायाः अवच्छेद्यत्वसम्बन्धेन तत्रैव कर्त्तरि तिबर्थवर्तमानकालस्यापि परिच्छेद्यत्वसम्बन्धेन धात्वर्थगमनव्यापारे तिबर्थकर्तुरपि वृत्तित्वसम्बन्धेन व्यापारे, ग्रामस्याभेदेन द्वितीयार्थकर्मणि, कर्मणश्च निष्ठत्वसम्बन्धेन धात्वर्थसंयोगरूपे फले फलस्य चानुकूलत्वसम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वयः क्रियते । तथा चोक्तवाक्याद्

---

८. वैयाकरणभूषणसारे श्लो.सं. २ ।

९. व्युत्पत्तिवादस्य प्रथमकारके ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देवदत्ताभिन्नैकत्वावच्छिन्नकर्तृवृत्तिर्ग्रामाभिन्नकर्मनिष्ठसंयोगानुकूलो वर्तमानकालावच्छिन्नो व्यापारः इति शाब्दबोधः।

एवं **देवदत्तेन ग्रामो गम्यते** इति कर्मवाच्ये देवदत्तस्याभेदेन तदुत्तरवर्त्तितृतीयार्थे कर्तरि तदर्थसङ्ख्याया अपि तत्रैव कर्तरि, आख्यातार्थकालस्य धात्वर्थव्यापारे, आख्यार्थसङ्ख्यायाः तदर्थकर्मणि तत्रैव कर्मणि ग्रामस्याभेदेन, अन्यत् सर्वं कर्तृवाच्यस्थले इवान्वयः सम्पद्यते। **देवदत्ताभिन्नैककर्तृवृत्तिर्ग्रामाभिन्नैककर्मनिष्ठसंयोगानुकूलो वर्तमानकालावच्छिन्नो व्यापारः** इति व्यापारमुख्यविशेष्यक एव शाब्दबोधः। उभयत्राख्याते व्यापारविशेष्यको बोध इति स्पष्टीकुर्वन् प्राचीनपथानुगः कौण्डभट्ट आह – **इत्थञ्च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्रैकाश्रया या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः**।[१०]

नवीनमतम्

नागेशप्रभृतिनव्यवैयाकरणा धातोः कर्तृप्रत्ययस्थले फलावच्छिन्नव्यापारे कर्मप्रत्ययस्थले तु व्यापारावच्छिन्नफले शक्तिरिति फलं व्यापारश्च धातोर्विशिष्टैकपदार्थो न तु खण्डशः पदार्थद्वयमिति मन्वते। शाब्दबोधोऽपि कर्तृवाच्ये व्यापारमुख्यविशेष्यकः कर्मवाच्ये तु फलमुख्यविशेष्यक इत्यभ्युपगच्छन्ति। **देवदत्तो ग्रामं गच्छति** इत्यत्र पदार्थानां पारस्परिकसम्बन्धः समान एव परन्तु कर्मणो धात्वर्थैकदेशभूते फले कर्तुः कालस्य च धात्वर्थैकदेशभूते व्यापारेऽन्वयः स्वीक्रियते। शाब्दबोधश्च **देवदत्ताभिन्नैककर्तृवृत्तिर्ग्रामाभिन्नकर्मनिष्ठसंयोगानुकूलो वर्तमानकालावच्छिन्नो व्यापारः** इति प्राचीनवैयाकरणवत् सम्पद्यते। **देवदत्तेन ग्रामो गम्यते** इति कर्मवाच्ये **देवदत्ताभिन्नैककर्तृवृत्तिवर्तमानकालावच्छिन्नव्यापारजन्यो ग्रामाभिन्नैककर्मनिष्ठः संयोगः** इत्याकारकः फलमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोध एवेष्यते।

नवीनाः कर्माख्याते फलविशेष्यकशाब्दबोधं व्याकरणसिद्धान्तानुकूलमेव प्रतिपादयन्ति। तत्र प्रमाणाय **सुप आत्मनः क्यच्** इति सूत्रस्थं भाष्यमुपस्थापयन्ति। तत्र हि भाष्यकारेण **इष्यते पुत्रः** इत्यर्थे पुत्रीयतीति प्रयोगो न भिन्नार्थकत्वात् किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यर्थ एव तस्य प्रयोग इत्याद्यभिहितम्। तत्र यदि इष्यते पुत्रः, पुत्रमिच्छतीति कर्तृकर्मोभयाख्याते व्यापारमुख्यविशेष्यक एव बोधस्तर्हि भिन्नार्थकत्वकथनं भाष्यकारस्य निरर्थकं यायात्। यतो हि समानप्रकारकसमानविशेष्यकबोधे समानार्थकत्वं भिन्नप्रकारकभिन्नविशेष्यकबोधे तु भिन्नार्थकत्वमभ्युपेयते। इष्यते पुत्रः, पुत्रमिच्छतीत्यनयोर्भिन्नार्थकता तदैव प्रसिद्ध्यति यदैकत्र व्यापारप्रकारकफलविशेष्यकोऽपरत्र च फलप्रकारकव्यापारविशेष्यको बोधः स्वीक्रियते। अतस्तत्रत्यभाष्याशयानुसारेण कर्तृकर्मवाच्ये बोधवैलक्षण्योपपादनमेव न्याय्यम्।

धातोः फलविशिष्टव्यापारे शक्तौ फलस्य व्यापारस्य च पदार्थैकदेशतया फले कर्मणः व्यापारे कर्त्रादीनामन्वितौ **पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन** इति व्युत्पत्तिविरोधाभावस्तु **देवदत्तस्य गुरुकुलम्, शरैः शाततिपत्रम्** इत्यादौ देवदत्तस्य स्वनिरूपितत्वसम्बन्धेन गुरौ, शराणां च स्वकरणकत्वसम्बन्धेन शातिते इति पदार्थैकदेशे तत्तद्भेदसम्बन्धेनान्वयबोधस्यापि समर्थितत्वाद् अभेदान्वयबोधविषये उक्तव्युत्पत्तिसङ्कोचकरणेन यद्यप्युपद्यते तथापि **स्तोकं पचति** इत्यादौ स्तोकस्याभेदेन फलांशान्वयबोधतात्पर्ये उक्तव्युत्पत्तेर्विषयतया विरोधो नैवापहतः।

---

१०. *वैयाकरणभूषणसारस्य धात्वर्थप्रकरणे।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत एतादृश्यां परिस्थितौ **शिखी ध्वस्तः** इत्यादिप्रयोगे सर्वसिद्धैकदेशान्वयाभ्युपगमानुरोधेन जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिमङ्गीकुर्वाणानां मते **अनित्यो घटः** इत्यादिप्रयोगनिर्वाहानुरोधेन च उक्तव्युत्पत्तेः प्रायिकत्वमभ्युपगम्य समाधानं कल्प्यते ।

नवीनप्राचीनमते लाघवगौरवविचारः

धातोः फले व्यापारे च पृथक् पृथक् शक्तिमभ्युपगच्छतां प्राचीनानां मते धातौ फलनिरूपितं व्यापार-निरूपितञ्चेति शक्तिद्वयकल्पनम्, तादृशशक्तिद्वयजन्योपस्थितिद्वयकल्पनम्, तादृशोपस्थितिद्वयप्रयोज्यबोधद्वयकल्पनम्, फलव्यापारयोः स्वतन्त्रशक्यताविद्यमानात् तदनुरोधेन फलत्वं व्यापारत्वञ्चेति स्वतन्त्रशक्यतावच्छेदक-द्वयकल्पनमावश्यकम् । एवं नवीनमतेऽपि द्विविधबोधानुरोधेन कर्त्राख्याते फलावच्छिन्नव्यापारे कर्माख्याते व्यापारावच्छिन्नफले एवं रीत्या शक्तिस्वीकारात् शक्तिद्वयमुपस्थितिद्वयं बोधद्वयञ्च समानमेव परं फलावच्छिन्नव्यापारत्वं व्यापारावच्छिन्नफलत्वमिति गुरुभूतशक्यतावछेदकद्वयकल्पनम्, तथा पदार्थोपस्थितिविषये बोधविषये च शरीरकृतगौरवं प्रतीयते । पृथक्शक्तिवादे **पृथगुपस्थितयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयः** इति व्युत्पत्तिसङ्कोचः, विशिष्टशक्तिवादे च **पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन** इति व्युत्पत्तिसङ्कोच इति द्वयोः समानम् । **गमनं न स्पन्दः** इति प्रयोगप्रामाण्यवारणाय विभक्त्यर्थान्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितधातुजन्यफलविशेष्यकबोधं प्रति धातुजन्यव्यापारोपस्थितेः प्रतिबन्धककल्पनमिति पृथक्शक्तिवादे गौरवावहम् । विशिष्टशक्तिवादे पुनर्व्यापारविशेष्यकबोधं प्रति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितिः फलविशेष्यकबोधं प्रति कर्मप्रत्ययसमव्याहृतधातुजन्योपस्थितिरिति कार्यकारणभावद्वयकल्पनं गौरवास्पदमेव ।

निष्कर्षः

एतावता पक्षद्वये लाघवगौरवयोः प्रायशः समानैव स्थितिः । तथापि तत्राख्याते भाष्यादिप्रमाणसिद्धो व्यापारमुख्यविशेष्यकः फलमुख्यविशेष्यकश्च बोधो गौरभभिया परिहर्तुं नैव पार्यते । अतस्तदनुसारेण कार्यकारणभावकल्पनजन्यगौरवं न दोषाय भवति । विशिष्टशक्तौ गुरुभूतशक्यतावच्छेदकादिगौरवसहने व्यापार-विशेष्यकबोधे फलनिष्ठप्रकारतानिरूपितव्यापारनिष्ठविशेष्यताकत्वेन व्यापारनिष्ठविशेष्यतानिरूपितफलनिष्ठप्रकारकत्वेन वोपस्थितेः कारणं तथैव फलविशेष्यकबोधेऽपि व्यापारनिष्ठप्रकारतानिरूपितफलनिष्ठविशेष्यताकत्वेन फलनिष्ठविशेष्यतानिरूपितव्यापारनिष्ठप्रकारताकत्वेन वोपस्थितेः कारणमिति विनिगमनाविरहेणोभयोः कारणत्वमन्तव्ये च गौरवातिशयदर्शनात् मतमिदं रुचिकरं न प्रतिभाति । अतो धातोः फले व्यापारे च खण्डशः शक्तिपक्ष एव समीचीनः कर्तृकर्मवाच्ये परस्परं विलक्षणबोध एव रमणीयः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेपाली खण्ड

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मीठो लाग्छ मलाइ ता प्रिय कथा प्राचीन संसारको
हाम्रो भारत-वर्चको उदयको हैम-प्रभा-सारको ।
जाडामा पनि कोइली कुसुमका वास्नाहरू सम्झिदै
फर्केलान् दिन फेरि उत्तर भनी बस्छे अकेली रुँदै ॥

- महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विश्वविद्यालयहरूका संस्कृतमय आदर्शवचन

- आचार्य पूर्णचन्द्र ढुङ्गेल

भारतीय उपमहाद्वीपमा रहेका विश्वविद्यालयहरूका सञ्चालक समितिहरूले ती-ती विश्वविद्यालयहरूका लागि जुन आदर्शवचन स्वीकृत गरेका छन्, प्रायः ती सबै संस्कृतका सुभाषितहरू नै हुन् । यसबाट संस्कृतका सुभाषितहरूमा प्रतिपादित सिद्धान्त र विचारहरूको आज पनि सान्दर्भिकता र मार्गदर्शकता रहेको तथ्य प्रमाणित हुन्छ । विभिन्न विश्वविद्यालयहरूमध्ये केही विश्वविद्यालयका आदर्शवचनहरूबाट सबै लाभान्वित भई कर्मक्षेत्रमा अग्रसर होऊन् भन्ने उद्देश्यले अनुसन्धान गरी यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

क्र.सं.	विश्वविद्यालय	स्थान	आदर्शवचन
१.	नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय	बेलझुण्डी, दाङ	सरस्वती नः सुभगा मयस्करत्
२.	काशी हिन्दू विश्वविद्यालय	वाराणसी	विद्ययाऽमृतमश्नुते
३.	दिल्ली विश्वविद्यालय	दिल्ली	निष्ठा धृतिः सत्यम्
४.	गोरखपुर विश्वविद्यालय	गोरखपुर	आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु
५.	काश्मीर विश्वविद्यालय	श्रीनगर	तमसो मा ज्योतिर्गमय
६.	उदयपुर विश्वविद्यालय	उदयपुर	विद्यया विन्दतेऽमृतम्
७.	इन्दौर विश्वविद्यालय	इन्दौर	धियो यो नः प्रचोदयात्
८.	अवधेश प्रताप सिंह विश्वविद्यालय	रीवा, मध्यप्रदेश	तेजस्वि नावधीतमस्तु
९.	गढवाल विश्वविद्यालय	गढवाल	जीवा ज्योतिरशीमहि
१०.	केरल विश्वविद्यालय	त्रिवेन्द्रम्	कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा
११.	कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय	कुरुक्षेत्र	योगस्थः कुरु कर्माणि
१२.	कुमाउँ विश्वविद्यालय	कुमाउँ	सर्वं ज्ञाने परिसमाप्यते
१३.	कानपुर विश्वविद्यालय	कानपुर	आरोह तमसो ज्योतिः
१४.	जबलपुर विश्वविद्यालय	जबलपुर	आपूर्यमाणम् अचलप्रतिष्ठम्
१५.	बडौदा विश्वविद्यालय	बडौदा	सत्यं शिवं सुन्दरम्
१६.	मुम्बई विश्वविद्यालय	मुम्बई	शीलवृत्तफला विद्या
१७.	बैंग्लौर विश्वविद्यालय	बैंग्लौर	ज्ञानं विज्ञानसहितम्
१८.	रुडकी विश्वविद्यालय	रुडकी	क्षमं विना न किमपि साध्यम्
१९.	शिवाजी विश्वविद्यालय	कोह्लापुर	ज्ञानमेवामृतम्
२०.	सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय	वाराणसी	श्रुतं मे गोपाय
२१.	सौराष्ट्र विश्वविद्यालय	राजकोट	पावका नः सरस्वती

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पौरस्त्यवाङ्मयमा वाणीचिन्तन

– प्रा. माधवराज गौतम

तन्त्रागममा वाणीविषयक चिन्तन

उपनिषद्हरूमा वर्णित नामरूपात्मक सृष्टिका आदिकारणका रूपमा रहेको ओङ्कार नै आगमशास्त्रमा प्रणव, तार, त्रिपुरसुन्दरी, कुण्डलिनी आदि नामबाट अभिहित गरी सम्पूर्ण शब्दार्थ सृष्टिका कारणका रूपमा निर्दिष्ट गरिएको छ । यसैलाई स्वयं प्रकाशरूप वाग्बीज पनि भनिन्छ ।[१३१]

निश्चल प्रकृतिमा सृष्टिको निमित्त जुन क्षोभ (ध्वनि) भयो त्यही प्रणवनाद हो ।[१३२] यो परमात्माको वाचक हो ।[१३३] वाच्य, वाचक र त्यसको सम्बन्ध नित्य हुने हुँदा यो स्वयं पनि नित्य ब्रह्मस्वरूप छ । यसलाई त्र्यक्षरात्मक मात्रे मत पनि छ । तीन अक्षर युक्त प्रणवमन्त्रद्वारा प्रकृतिबाट परवर्ती उत्पत्ति, स्थिति र संहार गर्ने परमेश्वरको प्रतिपादन गरिन्छ ।[१३४]

महाकालसंहिताका अनुसार मानसिक शिवको आत्मरमणबाट बिन्दुको उत्पत्ति भयो,[१३५] जुन सप्तकला युक्त श्रीविद्यारूपिणी छ, त्यही प्रणव हो ।[१३६] षट्कलाका रूपमा ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर, सदाशिव, परमशिव वा कामेशरूप ६ शिव छन् भने बिन्दु सुन्दरीरूप भयो । यसै बिन्दुबाट समस्त मातृकाहरू उत्पन्न भए ।[१३७] यिनै मातृकावर्णबाट समस्त जगत् उत्पन्न हो ।[१३८] यसरी अनन्त ब्रह्माण्डयुक्त सृष्टिको रचना भयो । सृष्टिको आदिकारण हुनाले नै यस बीजलाई कामकलाबीज पनि भनिन्छ।[१३९] मन्त्रशास्त्रका अनुसार सहस्रार कर्णिकाको द्वादशदल कमलको मध्य मणिपीठमा 'हं स' अक्षर नै श्वासप्रश्वासको मूलमा अवस्थित छन् ।[१४०] त्यो श्वास हकारद्वारा बाहिर आउँछ भने सकारद्वारा भित्र प्रवेश गर्दछ । यसरी बहिर्गत र अन्तर्गत श्वासद्वारा निर्मित पूर्वोत्तर अजपा

---

१३१. मूलाधारेऽस्ति यत्पद्मं चतुर्दलसमन्वितम् । तन्मध्ये वाग्भवं बीजं विस्फुरन्तं तडित्प्रभम् ।। – शिवसंहिता ५/२२७ ।

१३२. कार्यं यत्र विभाव्यते किमपि तत् स्पन्देन सव्यापकम् । सृष्टिश्चैव तथेयमाकृतिविशेषत्वादभूत्स्पन्दिनी ।।
शब्दक्षोमभवत्तदा प्रणव इत्योंकारवाच्य शिवः ।। – योगशास्त्र ।

१३३. तस्य वाचकः प्रणवः । – योगसूत्र १/२७ ।

१३४. त्र्यक्षरात्मकतारेण परेशः प्रतिपाद्यते । पाता हर्ता च संस्रष्टा यो देवः प्रकृतेः परः ।। – शक्तिसङ्गमतन्त्र ।

१३५. एतस्मिन्नेव काले तु स्वबिम्बं पश्यति शिवा । तद्बिम्बं तु भवेन्माया तत्र मानसिकं शिवम् ।।
विपरीतरतौ देवि बिन्दुरेकोऽभवत् पुरा । श्रीमायासुन्दरीरूपं बिभ्रती परमाः कलाः ।। – महाकालसंहिता, दक्षिणाखण्ड ।

१३६. प्रणवः सुन्दरीरूपः कलासप्तकसंयुतः । – शक्तिसङ्गमतन्त्र, कालीखण्ड ।

१३७. बिन्दुध्वनिसकाशात्तु प्रत्येकं वर्णजातयः । मातृकार्णास्ततो जाता अक्षरेति यथाभवन् ।। – शक्तिसङ्गमतन्त्र ।

१३८. स्थूलसूक्ष्मविभेदेन त्रैलोक्योत्पत्तिर्मातृकात् । – गौरीकञ्चुकीयतन्त्र ।

१३९. तत्र बन्धूकपुष्पाभं कामबीजं प्रकीर्तितम् । कलहेमसमं योगे प्रयुक्ताक्षररूपितम् ।। – शिवसंहिता ५/७९ । हृदये कामबीजन्तु बन्धूककुसुमप्रभवम् । – शिवसंहिता ५/२२८

१४०. व्यामृशामि युगमादिहंसयोः । – श्रीगुरुपादुकापञ्चक ४ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(हंस) नै प्रणवको मूल हो तथा यसैलाई कामकला बीज पनि भनिन्छ । 'हंस' या 'सोऽहम्' को पक्ष द्वय त्याग गर्दा प्रणव (ओम्) बन्दछ ।[१४१] बिन्दु र विसर्ग नै कामकलात्मक त्रिकोणका रूपमा अवस्थित छन् ।[१४२] यसरी पूर्ण वर्णमाला उत्पन्न भए । जसको आदिमा अ र अन्त्यमा हकार छन् । त्यसैले जीवले आफूलाई 'अहम्' यो नामले पुकार्दछ । प्रणवका सात कलामा पञ्चकृत्यकारी शिव, बिन्दु र नाद रहेका छन् । बिन्दु र नाद शिवशक्ति पद हुन् ।[१४३] श्वासप्रश्वासको उल्टो 'सोऽहम्' को अवस्थामा दुवैको अनाहत चक्रमा संघर्षण हुँदा वायुमय प्रणवको अनाहत ध्वनि उत्पन्न हुन्छ र त्यही ध्वनि ऊर्ध्वगतिमय भएकोले आज्ञाचक्रमा गएर स्थिर हुन जान्छ । यसरी प्रणव श्रीविद्यारूप बिन्दुबाट नादरूप[१४४] पृथक् बिन्दु बन्दछ, जसलाई कामेश्वर या परमशिव भनिन्छ।[१४५] यस बिन्दु ध्वनिबाट वर्णमालारूप पचास तत्त्वको उत्पत्ति भयो ।[१४६] जुन सृष्टि निमित्त पृथक् पृथक् तत्त्वका रूपमा रहेर महाप्रलयान्तमा भगवती आद्याका मुण्डमालाका रूपमा परिणत भए । यी सबै वर्णहरू प्रणवबाट उत्पन्न हुन् र सबै शक्तियुक्त छन् ।[१४७] बिन्दुरूप श्रीविद्याले परमशिवमा प्रवेश गरेर उनलाई शक्ति प्रदान गर्दछिन्।[१४८]

शुद्ध परमशिवात्मक तत्त्वबाट पञ्चकृत्यकारी मलयुक्त पाँच शिव उत्पन्न भए । ब्रह्माण्डमा यिनको गोल बन्दछ । पिण्डाण्डमा (मनुष्यदेहमा) मेरुदण्डको कुलपथमा रहेका विशुद्ध, अनाहत, मणिपुर, स्वाधिष्ठान र मूलाधार चक्रमा यिनीहरूको अवस्थिति मानिएको छ । यिनी साक्षित्व, अनुग्रह, निग्रह, संहार, पालन र सृष्टिकर्मबाट युक्त मानिएका छन् ।[१४९] यिनी कामेश परशिवबाट उत्पन्न भएका हुन् । बिन्दु र अर्धमात्रा (नाद)

---

१४१. हकारेण बहिर्याति सकारोण विशेत् पुनः । हकारस्य सकारस्य लोपे कामकला भवेत् ।। - शक्तिसंगमतन्त्र १ ।

१४२. मुखं बिन्दुवदाकारं तदधः कुचयुग्मकम् । सोऽहमित्यत्र देवशि प्रणवः परिनिष्ठितः ।।

१४३. आदौ परा विनिर्दिष्टा ततश्चैव परात्परा । तदतीता तृतीया स्यात् चित्परा च चतुर्थिका ।
तत्परा पञ्चमी ज्ञेया तदतीता रसाभिधा । सर्वातीता सप्तमी स्यादेवं सप्तविधाः कलाः ।। - तन्त्रशास्त्र ।

१४४. नद - शब्दे धातुबाट भावमा घञ् प्रत्यय भएर नादशब्द बन्दछ । यसको अर्थ हो - शब्द । अर्धचन्द्राकृति वर्णलाई नाद भनिन्छ । यसको उच्चारण अनुस्वार जस्तै भनिएको छ । (अर्धचन्द्रोऽनुस्वारः) । यसका पर्यायका रूपमा अर्धेन्दू, अर्धमात्रा, कलाराशि, सदाशिव, अनुच्चार्या, तुरीया, विश्वमातृका, परा आदि रहेका छन् । यो ब्रह्मस्वरूप घोष विशेषमा पनि प्रयुक्त भएको छ । (सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततोनादस्तस्माद्बिन्दुसमुद्भवः ।। नादो बिन्दुश्च बीजञ्च स एव त्रिविधो मतः । - आगमशास्त्र) हृदयदेखि ब्रह्मरन्ध्रान्त शब्द गर्ने प्राणवायुको नाम नै नाद हो । (नाभेरुद्ध्वं हृदिस्थानान्मारुतः प्राणसंज्ञकः । नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादप्रकीर्तितः ।। अलङ्कारकौस्तुभः, द्वितीय स्तवक) ब्रह्मग्रन्थिमा स्थित प्राणवायुबाट यसको उत्पत्ति भएकोले सम्पूर्ण जगत्लाई नादात्मक भनिएको छ । (यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यो मतः । तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद् वह्निसमुद्भवः ।। वह्निमारुतसंयोगान्नादः समुपजायते। न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वरः । न नादेन विना रागस्तस्मान्नादात्मकं जगत् ।। न नादेन विना ज्ञानं न नादेन विना शिवः । नादरूपं परं ज्योतिर्नादरूपी परं हरिः ।। - सङ्गीतदामोदर ।

१४५. प्रपञ्चमूला या शक्तिः प्रपञ्चेशी प्रकीर्तिता । तन्मायारूपधारित्वं प्रपञ्चात्मा शिवो भवेत् ।। - शक्तिसंगम १ ।

१४६. बिन्दुध्वनिसकाशात्तु प्रत्येकं वर्णजातयः । मातृकार्णास्तदा जाता अक्षरेति तदाभवन् ।। - महाकालसंहिता, दक्षिणाखण्ड ।

१४७. वर्णानां शक्तिरूपञ्च तद्ब्रह्म परिकीर्तितम् ।

१४८. अहं विशामि त्वद्देहे शक्त्यायुक्तो भव प्रभो । यां विना जननी कापि नैव कार्यविभाविनी ।। - कुलचूडामणितन्त्र ।

१४९. क) क्रमेण पञ्चकं जातं परशम्भोस्तु मायया । - महाकालसंहिता ।
ख) ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः । एते पञ्च महाप्रेताः प्रणवं च समाश्रिताः ।।
ब्रह्मादयश्चतुष्पादाः कशिपुस्तु सदाशिवः । आच्छादनं तु कामेशस्तत्रस्था सुन्दरीकला ।। - शक्तिसङ्गमतन्त्र - १।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शुद्ध तत्त्व हुन् । बिन्दुबाट उत्पन्न पाँच शिव मलयुक्त छन् ।[१५०]

यसरी पूर्ण अंशयुक्त प्रणवको प्रादुर्भाव भएको कुरा तन्त्रशास्त्रमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । साधकलाई यसै प्रणवको उपासनाले उक्त मलहरूबाट विशुद्ध गराएर मोक्ष प्रदान गर्दछ । यो कामकलायुक्त प्रणव सृष्टिप्रक्रियाको सबै स्थलमा व्याप्त छ । शिवशक्ति विभाजन नै सृष्टि हो भने शिवको लय हुनु संहार हो ।[१५१] शिवको निर्जीव अवस्था नै कैवल्य हो । यस अवस्थाको प्राप्तिका लागि शिव आदिगुरु या कुलगुरुद्वारा वंशपरम्परायुक्त सिद्ध गुरुमन्त्रद्वारा दीक्षित हुनुलाई मोक्षदायक मानिएको छ ।[१५२] आणवादि मल ज्ञानाग्नि (दीक्षा)द्वारा दग्ध हुन्छन् । मायिकमल विच्छिन्न र कर्ममल समाप्त भएपछि शिवतत्त्व पूर्णतः शान्त हुन्छ । त्यही त्यस पिण्डको मोक्ष हो।[१५३]

प्रणव त्रिपुरारूप छ र यो त्रैपुर विषयक भएकोले यसमा वीरसाधन शीघ्र सहायक हुन्छ । सोऽहम्‌मा रहेको 'हं'लाई पुरुष र सलाई प्रकृति मानिएको छ । यही अजपा जप शक्ति हो । बिन्दु दक्षिणभाग र विसर्ग वामभाग हो, बिन्दु पुरुष हो भने विसर्ग प्रकृति हो । 'हंस' प्रकृत्यात्मक भएकोले यो सम्पूर्ण जगत् पनि हंसात्मक सिद्ध हुन जान्छ ।[१५४]यथार्थमा भन्दा कुण्डलपक्षयुक्त (सकार र हकारयुक्त) प्रणव नै कुलकुण्डलिनी हो ।[१५५] 'अहम्' मा रहेको आदि अकार र अन्त्यमा रहेको हकार सृष्टिको आदि र अन्त्यरूप मानिएको छ । अकार प्रकाशस्वरूप शिव हो र हकार विमर्शाख्य कला हो । यी दुवैको सामरस्यमा 'पराहन्ता' स्वरूप हुन जान्छ ।[१५६] वीरसाधनले[१५७] नै यसलाई अन्तर्मुखी बनाएर समाधि आदि दिन सक्दछ ।[१५८] वीराचारको बारेमा उत्पत्तितन्त्रमा

---

१५०. *आणवं ब्रह्मणस्तु स्यात्तथा विष्णोश्च कार्मणम् । मायामलं तु रुद्रस्य प्राकृतं तु तथेश्वरे ।।
सदाशिवस्याहङ्कारः परशम्भोर्न किञ्चन ।। – शक्तिसङ्गमतन्त्र ।*

१५१. *शिवशक्तिविभागेन जायते सृष्टिकल्पना । – कुलार्णवतन्त्र ।*

१५२. *महामुनिमुखान्मन्त्रश्रवणाद् भुक्तिमुक्तिदम् । जपहीनगुरोर्वक्त्रात् पुस्तकेन समं भवेत् ।। – सिद्धमतरहस्य ।*

१५३. *दीक्षाग्निदग्धमायादिमलो विच्छिन्नबन्धनः । गतकर्ममलोऽबन्धो निर्जीवस्तु शिवो भवेत् ।। – कुलार्णवतन्त्र ।*

१५४. *सहंकारः पुमान् प्रोक्तः स इति प्रकृतिः स्मृता । अजपेयं मता शक्तिस्तथा दक्षिणवामतः ।।
बिन्दुर्दक्षिणभागस्तु वामभागो विसर्गकः । तेन दक्षिणवामाख्यौ भागौ पुंस्त्रीविशेषितौ ।।
बिन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिर्मता । पुंप्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगत् ।।
पुंरूपं सा विदित्वा स्वं सोऽहम्भावमुपागता । स एष परमात्माख्यो मनुराख्यो महामनोः ।। – प्रपञ्चसारतन्त्र, चतुर्थपटल १७–२० ।*

१५५. (क) *सकारं च हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत् ।
सन्धिं वै पूर्णरूपाख्यं ततोऽसौ प्रणवो भवेत् ।। – प्रपञ्चसारतन्त्र, चतुर्थपटल, श्लो. २१ ।*
(ख) *अष्टकप्रतिरूपा सा अष्टधा कुण्डलीकृता । अकारादिहकारान्ता कुण्डलिन्यभिधीयते।। – महाकालसंहिता, गुह्यकालीखण्ड*

१५६. (क) *अहमित्येकमद्वैतं यत्प्रकाशात्मविभ्रमः । अकारसर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः ।।
हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः । अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन्नहमि स्फुटम् ।। – वरिवस्यारहस्य*
(ख) *अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वरः । आद्यमन्त्येन संयोगादहमित्येव जायते । – नन्दिकेश्वरकाशिका ४*

१५७. *तत्रैव त्रिविधो भावो दिव्यवीरपशुक्रमः । दिव्यवीरैकजः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः ।। – रुद्रयामल ११ पटल। भावस्तु त्रिविधः प्रोक्तो दिव्यवीरपशुक्रमात् । गुरुश्च त्रिविधश्चात्र तथैव मन्त्रदेवता । – रुद्रयामल ६ पटल ।*

१५८. *वीरसाधनमार्गेण शिथिलोऽपि हि सिद्ध्यति । याममात्रेण संसिद्धिर्वीरसाधनयोगतः । – आदिनाथ संहिता ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विस्तृत वर्णन गरिएको छ । कलियुगमा यस आचारको निषेध गरिएको छ । यहाँ वीरसाधनाको अर्थ हो – खेचरी मुद्राद्वारा समाधि हुनु ।[१५९] यसैलाई प्रणव या तारकुण्डलिनी पनि भनिन्छ । मूलाधारस्थित कुण्डलिनी नै प्रणव हो ।[१६०] यसलाई रुद्रयामलमा श्वास-प्रश्वासमा निवास गरेर मूलाधारदेखि ब्रह्मरन्ध्रसम्मका स्थलहरूलाई प्रकाशित गरी नित्य मोक्ष दिने ज्ञानस्वरूप आदि भनेर वर्णन गरिएको छ ।[१६१] त्यस प्रणवको आन्तरिक उच्चारण मोक्षदायक हुन्छ ।[१६२] जयद्रथयामलमा पनि कुण्डलिनीको यस्तै वर्णन गर्नुका साथै तीन वलययुक्त मानिएको छ । स्वर, स्पर्श र अन्तःस्थ त्रिविध वर्णसमूह त्यसका तीन वलय हुन्। शेषवर्णहरूले अर्धवलय निर्माण गर्दछन् ।[१६३]तन्त्रसारमा पनि यस्तै उल्लेख छ ।[१६४] शिवसंहितामा यसलाई सदैव जगत्सृष्टिमा संलग्न वाणीद्वारा अवर्णनीय एवं देवताद्वारा नमस्कृत वाग्देवी भनिएको छ ।[१६५]

प्रणव त्रिपुराको विषय हो । त्रिपुरालाई वामकेश्वरी मतमा ज्ञान, क्रिया र इच्छाशक्तियुक्त त्रैलोक्यको सृजना गर्ने आद्या शक्तिका रूपमा वर्णन गरिएको छ ।[१६६] श्रीविद्याको नामान्तर नै त्रिपुरा हो । त्रिमूर्तिहरूभन्दा पहिले भएकोले यिनलाई त्रिपुरा भनिएको हो । इडा, पिङ्गला र सुषुम्ना नै त्रिपुरा हो । एक अन्य मतमा मन, बुद्धि र चित्तरूपी तीन पुरमा निवास गर्ने हुनाले यिनलाई त्रिपुरा भनिएको हो । ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरकी जननी

---

१५९. *जन्ममात्रं पशुभावं वर्षशोषडकावधिः । ततश्च वीरभावस्तु यावत् पञ्चाशतो भवेत् ।। द्वितीयांशे वीरभावस्तृतीये दिव्यभावकः। एवं भावत्रयेणैव भावमैक्यं भवेत् प्रिये ! ।। – वामकेश्वरतन्त्र ५१ पटल ।*

१६०. *अप्यव्यक्तं प्रलपति यदा कुण्डलिनी तदा । मूलाधारे विसरति सुषुम्ना वेष्टिनी मुहुः ।।*
शक्तिः कामाग्निनादात्मा गूढमूर्तिः प्रवर्तते । तदा तां तारमित्याहुरोमात्मेति बहुश्रुताः ।।
तामेव शक्तिं ब्रुवते परमात्मेति चापरे । त्रिगुणा सा त्रिदोषा सा त्रिवर्णा सा त्रयी च सा ।।
त्रिलोका सा त्रिमूर्तिः सा त्रिरेखा सा विशिष्यते ।
एतेषां तारणात्तारः शक्तिस्तद्धृतिशक्तितः ।।
यदा चतुर्धा गुणिता सूक्ष्मादिस्थानवाचिका ।। – प्रपञ्चसार, पटल २, श्लो. ५१– ५६ ।

१६१. *कोटिसूर्यप्रतीकाशां निरालम्बां विभावयेत् । सर्वस्थितां ज्ञानरूपां श्वासोच्छ्वासनिवासिनीम् ।। स्वयम्भूकुसुमोत्पत्रां ध्यानज्ञानप्रकाशिनीम्। मोक्षदां ज्ञानदां नित्यां नित्यज्ञानस्वरूपिणीम् ।। तेजसा व्याप्तकिरणां मूलादूर्ध्वप्रकाशिनीम् ।। अष्टलोकप्रकाशाढ्यां फुल्लेन्दीवरलोचनाम्।। सर्वमुखीं सर्वहस्तां सर्वपादाम्बुजस्थिताम्।। मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्त-स्थानलोकप्रकाशिनीम्। – रुद्रयामल., ३२/६–१० ।*

१६२. *बीजोच्चारो जगद्बिन्दुः स्वप्नः सुषुप्तिरपि नादः ।*
शक्त्यात्मकं तुरीयं शान्ते लय आत्मनस्तुरीयान्तम् ।। – प्रपञ्चसार, पटल १९, श्लो. ५१–५२ ।

१६३. *अकुलं शिवमित्याहुः कुलं कुण्डलिनी मता । अणुमात्रशरीरा सा सार्धत्रिवलया स्मृता ।।*
स्वरैः षोडशभिः पूर्वं स्पर्शैस्तत्स्यात् द्वितीयकम् । अन्तःस्थवर्णैर्घटितं वलयं स्यात् तृतीयकम् ।।
शेषवर्णैर्भवेदर्धं सार्द्धत्रिवलयं भवेत् । – जयद्रथयामल ।

१६४. *ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम् । तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम् ।। कोटिसौदामिनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम् । तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः ।। – तन्त्रसारः ।*

१६५. *तत्र विद्युल्लताकारा कुण्डली परदेवता। सार्द्धत्रिकरा कुटिला सुषम्णामार्गसंस्थिता । जगत् संसृष्टिरूपा सा निर्माणे सततोद्यता। वाचामवाच्यवाग्देवी सदा देवैर्नमस्कृता ।। – शिवसंहिता २/२३–२४*

१६६. *त्रिपुरा परमा शक्तिराद्या जातेह सा प्रिये । त्रिपुरा त्रिविधा देवी ब्रह्मविष्ण्वीशरूपिणी ।, ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिका प्रिये । त्रैलोक्यं संसृजत्यस्मात् त्रिपुरा परिकीर्तिता ।। – तन्त्रवामकेश्वरीमत*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भएकीले पनि यिनी त्रिपुरा हुन् । ऋग्, यजु, साममयी भएकीले पनि यिनलाई त्रिपुरा भनिन्छ । महाप्रलयमा त्रिलोकलाई आफूमा लीन गर्ने हुँदा श्रीविद्याको नाम त्रिपुरा भएको हो । तन्त्रले नै यसको रहस्य उद्घाटन गर्न सकिन्छ । तन्त्रमा सबै शब्द त्रैपुर अर्थात् तीन प्रकारका अर्थवाची हुन्छन् । सामान्य अर्थ घातक र हानिकारक पनि हुनसक्दछ । त्यसैले बीज, कूट आदि उच्चारण पनि गुरुमुखबाट नै ज्ञान हुनसक्दछ । प्रणवको सन्दर्भमा यसलाई अनुच्चार्य भनिएको छ।[१६७] अनुच्चार्यको आन्तर उच्चारण गुरुगम्य मात्र हुनसक्दछ । त्यसैले केवल गुरुमुखबाट लिएको विद्या नै बलशाली हुनसक्दछ भनिएको छ ।[१६८] कुनै पनि प्रणव या बीजको वैखरीद्वारा बाह्य उच्चारण असम्भव छ । यसको उच्चारण मध्यमा नादद्वारा नै गर्न सकिन्छ । चैतन्यमन्त्र या वीरसाधनाविना मध्यमाको उदय हुनसक्दैन । वीरसाधनद्वारा पूर्ण निष्पाप भएपछि शक्तिपात आदिबाट कुण्डलिनी जागृत हुनसक्दछ। वायुको निरन्तर भक्षण नै यसको स्वरूप मानिएको छ ।[१६९] यसरी अखण्डपूरक योगबाट जब मध्यमाको उदय हुन्छ, त्यसपछि अग्रिम मार्ग सहज हुन्छ । यही कुलपथ[१७०] नै सान्त्वना दिने र आनन्ददायक मार्ग हो । यो समय प्रयोगको समय हो । तन्त्रमा दार्शनिक दृष्टिकोणले कुनै लाभ र यसको सङ्गति हुनसक्दैन। यसमा प्रत्यक्ष प्रयोगपछि मात्र त्यसको दार्शनिक सङ्गति मिल्दछ । जुन कुरा अन्य प्रचलित दर्शनहरूमा भन्दा भिन्न र गुप्त छ । यो कुरा खेचरीमुद्राको सिद्धलक्षणबाट पनि प्रस्ट हुन्छ ।[१७१]

व्याकरणशास्त्रमा वाणीविषयक चिन्तन

सर्वव्यापक परमात्माको स्थूल शरीरमा पनि दार्शनिकहरूले एउटा निश्चित स्थान कल्पना गरेका छन् । ईश्वर सबै भूतहरूलाई आफ्नो मायाद्वारा यन्त्रारूढसमान घुमाउँदै समस्त प्राणीहरूका हृदयप्रदेशमा रहन्छ ।[१७२] विज्ञानमयकोश ईश्वरको उपादान हुनाले अत्यन्त स्वच्छ छ । अतः विज्ञानमय कोशका आकारमा ईश्वरको परिणाम या भान (अध्यास) हुनु सम्भव छ । विज्ञानमय कोश हृदयप्रदेशमा नै रहन्छ । यसलाई महर्षि याज्ञवल्क्यले हित र अहितकर गरेर ७२ हजार नाडीहरू हृदयकमलबाट निःसृत हुन्छन् र तीमध्ये सुषुम्णा नाडीका मध्यभागमा (हृदयप्रदेशमा) आत्माको आश्रयभूत एक कमल छ । त्यसै कमलमा निश्चल दीपसमान आत्माको स्थिति मानिएको छ, जसलाई जानेपछि मनुष्य आवागमनरहित हुन्छ ।[१७३] यो हृदयस्थ कमल

---

१६७. *अर्धमात्रा स्थिता नित्या यानुच्चार्या विशेषतः । – रात्रीसूक्त ३; दुर्गासप्तशती, अध्याय १, श्लो. ७४ । ।*

१६८. *भवेद्वीर्यवती विद्या गुरुवक्त्रसमुद्भवा । अन्यथा फलहीना स्यान्निर्वीयाप्यतिदुःखदा ।। – शिवसंहिता ३/११*

१६९. *वायुभक्षी यथा सर्पः कुण्डली वायुभक्षिणी । – रुद्रयामल ।*

१७०. *यत्रोदितमिदं चित्रं विश्वं यत्रास्तमेति च । तत्कुलं विद्धि सर्वज्ञः शिवशक्तिविवर्जितम् ।। –तन्त्रालोक, ३/६७ बाट*

१७१. *चित्तं मनोयस्य वशं स्वमिन्द्रियं, स्थिरा स्वदृष्टिर्जगदीश्वरीपदे । नखेन्दुशोभे च विनावलोकनं, वायुःस्थिरो यस्य विनानिरोधम्।। त एव मुद्रां विचरन्ति खेचरीं, निद्राविहीनाः प्रतियान्ति निद्राम् । – रुद्रयामल*

१७२. *ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ।। – गीता १८/६१ ।*

१७३. क) *द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः । हिताहितानामनाड्यः तासां मध्ये शशिप्रभम् ।*
मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः । स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु ।। – याज्ञवल्क्यस्मृति, यतिप्रकरण ४, श्लो. १०७–१०८ ।

ख) *ऊर्ध्वं मेढ्रादधो नाभेः कन्दो योऽस्ति खगाण्डवत् । तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणि द्विसप्ततिः।।–ध्यानबिन्दु. ५०–५१*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अधोमुखी मानिएको छ ।[१७४] यो अधोमुखी भएकोले आत्माका रश्मिहरू सदैव तलतिर जान्छन् । त्यसैले आत्मस्वरूप साक्षात्कारका लागि शास्त्रकारहरूले इन्द्रियहरूको अन्तः प्रवणता आवश्यक मानेका छन् ।[१७५] आत्माको अंशभूत जीव पनि नाभिको अधोमार्गबाट माताको हृदयमा प्रविष्ट भएर पुनः त्यसैगरी भौतिक शरीरधारण गरेर अधोमार्गबाट नै बाहिर आउँछ । यही सबै प्राणीहरूको आत्माको स्वरूप हो ।

शब्द ब्रह्मरूप स्फोट (वाणी) को यसभन्दा भिन्न स्थान शास्त्रकारले निर्धारित गरेका छन् । सुषुम्णा नाडीको मध्यमा पद्मसूत्रसमान एउटा आधारचक्र छ, जुन अमृतान्दको कारण हो ।[१७६] त्यस अत्यन्त सुन्दर त्रिकोण, आधारचक्रमा विद्युत्लताका समान कुण्डलिनी शक्तिसम्पन्न स्वात्माको प्रकाशक हुनाले सर्वार्थवाचक परमेश्वर नै जीवका समान स्फोट शब्दको वाच्य हुन्छ । आधारचक्रमा रहने चतुर्दल कमल सदा ऊर्ध्वमुख नै रहन्छ । त्यसले त्यसमा विद्यमान स्फोट पनि सदा ऊर्ध्वमुख रहन्छ । त्यसैले सबै अक्षरहरूको प्रादुर्भाव पनि मुखद्वारा नै हुन्छ । माथिबाट नै श्रवण इन्द्रियको माध्यमबिाट शरीराभ्यन्तर हृदयप्रदेशमा प्रवेश पनि देखिन्छ । यसरी ऊर्ध्वमुख आधारचक्र (पद्म) मा स्थित स्फोट र माथि हृदयप्रदेशमा स्थित अधोमुख द्वादशदल कमलमा स्थित आत्माका बीच प्रकाश्य-प्रकाशकभाव सम्बन्ध हुन्छ ।[१७७]

यसरी एकै चैतन्य 'ब्रह्म' केवल स्थानभेदका कारण अर्थ र शब्दरूपमा वाच्य र वाचक हुनजान्छ । आधारचक्रमा रहने चैतन्यवाचक हुन्छ र हृदयस्थित कमलमा रहने चैतन्य वाच्य हुन्छ । हृदयस्थ आत्मा तैजस हुनु सबै शास्त्रकारलाई मान्य छ । जसरी तप्त लौह पिण्डबाट स्फुलिङ्ग निस्कन्छन्, त्यसैगरी हृदयस्थ आत्माबाट आत्माहरू निस्कन्छन् ।[१७८] त्यसैले सूक्ष्म शरीराभिमानी आत्म चैतन्यको तैजस संज्ञा समस्त वेदान्तशास्त्रहरूमा

---

१७४. क) *अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥*
सृजते गुणान् सर्वान् क्षेत्रज्ञस्त्वनुपश्यति । गुणान् विक्रियते सर्वानुदासीनवदीश्वरः ॥ – साङ्ख्यप्रवचनभाष्य ३/५७।
ख) *हृदि प्राणो वसेन्नित्यमपानो गुह्यमण्डले । समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमध्यगः ।*
व्यानो व्यापी शरीरे तु प्रधानाः पञ्चवायवः ॥ – गोरक्षसंहिता ३० ।
ग) *हृदिस्थाने स्थितं पद्मं तस्य वक्त्रमधोमुखम् । – योगतत्त्वोपनिषद् १३७ ।*
घ) *हृत्पद्मकर्णिकामध्ये स्थिरदीपनिभाकृतिम् । अङ्गुष्ठमात्रमचलं ध्यायेदोंकारमीश्वरम् ॥ – ध्यानबिन्दूपनिषद् १९ ।*
ङ) *अवाङ्मुखस्य हृत्पद्मस्य मध्ये दीपवत् पुरुषं ध्यायेत् ।– विष्णुस्मृति ।*
च) *अष्टपत्रं तु हृत्पद्मं द्वात्रिंशत् केशरान्वितम् । तस्य मध्ये स्थितो भानुर्भानुमध्यगतः शशी ॥*
शशिमध्यगतो वह्निर्वह्निमध्यगता प्रभा । प्रभामध्यगतं पीतं नानारत्नप्रवेष्टितम् ॥
तस्य मध्यगतं देवं वासुदेवं निरञ्जनम् । एवं ध्यायेन्महाविष्णुम् .... ॥ – ध्यानबिन्दूपनिषद् २६–२९ ।
छ) *कुम्भकेन हृदिस्थाने चिन्तयेत् कमलासनम् । – ध्यानबिन्दूपनिषद् ३१ ।*

१७५. *कुम्भकेन हृदिस्थाने चिन्तयेत्कमलासनम् । ब्रह्माणं रक्तगौराभं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ – ध्यानबिन्दूपनिषद्, ३१*

१७६. *आधारं प्रथमं चक्रं स्वाधिष्ठानं द्वितीयकम् । योनिस्थानं तयोर्मध्ये कामरूपं निगद्यते ॥ आधाराख्ये गुदास्थाने पङ्कजं यत् चतुर्दलम् । तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः कामाख्या सिद्धवन्दिता ॥ योनिमध्ये स्थितं लिङ्गं पश्चिमाभिमुखं तथा । मस्तके मणिवद्भिन्नं यो जानाति स योगवित् ॥ – ध्यानबिन्दूपनिषद्, ४३–४६ ।*

१७७. *प्रकाशकः प्रकाश्यत्वं कार्यकारणरूपता । वा.प. २/३२*

१७८. क) *यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः व्युच्चरन्ति। एवमेव अस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति । – बृहदारण्यक २/१/२० ।*
ख) *निस्सरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात् स्फुलिङ्गकाः । सकाशादात्मनस्तद्वदात्मनः सम्भवन्ति हि ॥ – उपनिषद् ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्णित छ । व्यष्टि सूक्ष्मशरीरले उपहित चैतन्य तेजोमय अन्तःकरणको उपाधिले विशिष्ट हुने हुनाले तैजस भनिन्छ ।[१७९] यस अवस्थामा आफ्नै वासनामय स्वप्न देहलाई निर्माण गरेर आफ्नै प्रकाशले शयन गर्दछ । यस अवस्थामा यो पुरुष स्वयं ज्योतिस्वरूप हुन्छ ।[१८०] ऊर्ध्वमुख आधारचक्रमा स्थित चैतन्य वायवीय हुनु सबै योगी आचार्यहरूले स्वीकार गरेका छन् । आधार पद्मस्थित हंस (चैतन्य) सदा प्राणवायुको आश्रित रहन्छ।[१८१] यसैकारण वैदिक वैयाकरणहरूले प्रातिशाख्यमा भनेका छन् - आकाशबाट वायु उत्पन्न हुन्छ, त्यही शब्द हो।[१८२] श्रुतिले पनि यो त्रयीलक्षण वेदराशि वायुको नै महिमा हो भनेको छ ।[१८३] वायवीय चैतन्य (स्फोट) प्रकाशक र तैजस चैतन्य (आत्मा) प्रकाश्य हो । स्थानभेद, औपाधिक स्वरूपभेद र ऊर्ध्व एवं अधोगति भेदका कारण वाच्यवाचक स्वरूप आत्मा एवं स्फोटमा व्यवहारदशामा पनि भेद नै रहन्छ । त्यसैले पतञ्जलिले प्रणवरूपी स्फोटको जप तथा त्यसको अर्थ (ब्रह्म)को ध्यान (भावना) गर्नु पर्दछ भनेका छन् ।[१८४]

प्राणीहरूका भुक्तावशिष्ट कर्म महाप्रलयकालका समयमा विलीन भएर अत्यन्त सूक्ष्म संस्कार (वासना) का रूपमा रहन्छन् । कालक्रमले परिपक्व भएर सबै मायाप्रपञ्चलाई ग्रसित गरेर सुतेका समान शान्त एवं निर्विकार रूपबाट अवस्थित अद्वितीय परमात्मामा सिसृक्षात्मिका मायावृत्तिलाई उत्पन्न गरिदिन्छन् ।

यसरी सिसृक्षापछि परिपक्व भएर सृष्टिका लागि उन्मुख भएका समस्त प्राणीहरूका कर्महरूको घनीभावावस्था उत्पन्न हुनजान्छ । त्यसैको वर्णन श्रुतिहरूले गरेका छन् ।[१८५] यस घनीभावावस्थाका लागि जुन व्यापार हुन्छ, त्यही विचिकीर्षाको लक्षण या वाच्यार्थ हो ।[१८६] अर्को शब्दमा परमात्माले एक्लै तृप्ति नभएर

---

१७९. एतद् व्यष्ट्युपहितं चैतन्यं तैजसो भवति । तेजोमयान्तःकरणोपहितत्वात् ।।- वेदान्तसार ।

१८०. स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति । - बृहदारण्यकः, ४/३/९ ।

१८१. क) हंसः प्राणाश्रयो नित्यम् ।
ख) स मैथुनमुत्पादयते - रयिं च प्राणं च । - प्रश्नोपनिषद्, १/४ ।
ग) सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति, प्राणमभ्युज्जिहते । - छा. १/११/५ ।
घ) प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते प्राणेन जातानि जीवन्ति प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तैतिरीयोपनिषद्, भृगुवल्ली अनु. ३ ।
ङ) प्राणं देवा अनुप्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । - तै.उ.ब्रह्म. व.अनु.३
च) वायुः प्राणतथाकाशास्त्रिविधो जीवसंज्ञकः । सजीवप्राण इत्युक्त बालाग्रशतकल्पितः ।। अनाहतध्वनियुतं हंसं यो वेद हृद्गतम् । स्वप्रकाशचिदानन्दं स हंस इति गीयते ।।- ब्रह्मविद्योपनिषद्, १४, २०-२१।।

१८२. क) वायुः खात् शब्दस्तत् । - शुक्लयजुर्वेद, प्रातिशाख्य, अ. १, सू. ६, ७ ।
ख) आकाशादेव सर्वाणि भूतानि जायन्ते आकाश एवाभिनिविशन्ति । - श्रुति ।
ग) सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यान्ति । छा. १/९/१ ।

१८३. क) वायोरियं विभूतिर्या त्रयीविद्या । - शु.य.प्रा., अध्याय १, सू. १६ ।
ख) वायोरेवायं महिमा त्रयीलक्षणम् । - श्रुति ।

१८४. तज्जपस्तदर्थभावनम् । - योगसूत्र १/२८ ।

१८५. तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय । - छा. ६/२/३; 'स ऐक्षत लोकानुसृजै', 'सोऽकामयत' - तै. २/६/१ ।

१८६. क) विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम् । कालेन भिद्यमानस्तु सबिन्दुर्भवति त्रिधा ।। - प्रपञ्चसारतन्त्र ।
ख) यदेकलो न शक्नोषि रन्तु स्वैरचरः प्रभो ! तदिच्छा तव योत्पन्ना सैव शक्तिरभूत्तव ।। त्वमेको द्वित्वमापन्नः शिवशक्तिप्रभेदतः।। - काशीखण्ड

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सृष्टि गरे । यसरी अतृप्ति नै सृष्टिको कारण हो ।[१८७] यसबाट सृष्टिका लागि उन्मुखीभूत प्राणीहरूका कर्महरूका आकारमा माया नै परिणत हुन्छ । त्यस माया विशिष्ट सच्चिदानन्दस्वरूप ब्रह्म नै बिन्दु शब्द वाच्य हुन्छ । यही बिन्दु अविभागावस्थामा रहन्छ, त्यसलाई अव्यक्त भनिन्छ । सत्त्वादि त्यस ब्रह्मका उपाधि हैनन्, ती त अव्यक्तका गुण हुन् । अव्यक्त सत्त्वादि तीन गुणहरूको सामूहिक स्वरूप हो ।[१८८] यसै अविभागावस्थापन्न बिन्दुलाई महाभारतमा अव्यक्तशब्दबाट आभिहित गरिएको छ ।[१८९] यसमा प्रयुक्त उत्पन्न शब्द यस अव्यक्तको उत्पत्तिलाई सूचित गर्दछ र यो अव्यक्त सकल सृष्टिको उपादानभूत मूलप्रकृति, प्रधान आदि नामबाट साङ्ख्यशास्त्रमा वर्णन गरिएको छ ।[१९०] अव्यक्त वाणीबाट परमेष्ठीको उत्पन्न भएको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै अव्यक्तोपनिषद्मा अव्यक्तलाई अविज्ञेय भनिएको छ र त्यसलाई तपद्वारा नै जान्न सकिन्छ ।[१९१] शिवको कथन छ – ब्रह्माण्ड र वेदकी जननी सरस्वती नै मूल प्रकृति हुन् । त्यसको कुनै जननी छैन । त्यसैबाट महदादि तत्त्वका साथै म पनि उत्पन्न भएको हुँ ।[१९२] अर्को शब्दमा भन्दा कुण्डलिनी नै मूल प्रकृति हो । महदादि सात त्यसैका उत्पादन हुन्।[१९३] त्यसैले ललितासहस्रनाममा आद्या भगवतीलाई मूल प्रकृति, अव्यक्ता आदि नाममले अभिहित गरिएको छ ।[१९४] प्रकृतिमा रहेको प्रशब्द प्रकृष्टवाचक छ र कृति सृष्टिको वाचक हो । त्यसैले सृष्टिमा जुन देवी प्रकृष्ट छन् तिनैको नाम प्रकृति हो ।[१९५] यस्तै यसलाई सृष्टिका सन्दर्भमा अपरिहार्य शक्तिस्वरूपिणीका रूपमा पनि उल्लेख गरिएको छ ।[१९६] त्यसैले गीतामा श्रीकृष्णले कार्यसम्पन्न गर्नमा प्रकृतिलाई हेतु मानेका छन् ।[१९७] तीन गुणको

---

१८७. स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी नैव रमते, स द्वितीयमैच्छत् । – बृहदारण्यक उपनिषद्

१८८. सत्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् । – सांख्यसूत्र ६/३९

१८९. क) तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम । – महाभारत

ख) तदव्यक्तमाह हि । – वेदान्त ३/२/२३ ।

ग) अव्यक्तकारणं यत्तु नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिश्चैव यामाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥
गन्धवर्णरसैर्हीनं शब्दस्पर्शविवर्जितम् । अजातं ध्रुवमक्षय्यं नित्यं स्वात्मान्यवस्थितम् ॥
जगद्योनिं महद्भूतं परं ब्रह्म सनातनम् । विग्रहं सर्वभूतानामव्यक्तमभवत् किल ॥ – वायुपुराण पूर्वार्द्ध ४/१७–१९

घ) मूलप्रकृतिरव्यक्ता व्यक्ताव्यक्त स्वरूपिणी । – ललितासहस्रनाम, १३७ श्लोक

१९०. मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडकस्तु विकारो न प्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषः ॥ – सांख्यकारिका ३।

१९१. (क) पुरा किलेदं न किञ्चनासीत्र द्यौर्नान्तरिक्षं न पृथिवी केवलं ज्योतीरूपमनाद्यनन्तमनण्वस्थूलरूपमरूपं रूपवदविज्ञेयं ज्ञानरूपमानन्दमयमासीत् । .... ततः परमेष्ठी व्यजायत ॥ – अव्यक्तोपनिषद्, १ ।

ख) यदविज्ञेयं तदव्यक्तम् । स होवाच कैसा त्वं ब्रह्मवाग्यदसि शंसात्मानमिति सा तु अब्रवीत्तपसा मां विजिज्ञासस्वेति। – अव्यक्तोपनिषद्, १ ।

१९२. प्रादुरासीज्जगन्माता वेदमाता सरस्वती । यस्याः न प्रकृतिः सेयं मूलप्रकृतिसंज्ञिता ॥ तस्याहं समुत्पन्नस्तत्त्वैस्तैर्महदाहिभिः। – पञ्चरात्र ।

१९३. महदादिसप्तकरूपसुषुम्णावेष्टिता कुण्डलिन्येवाष्टप्रकृतिरूपा मूलप्रकृतिरुच्यते । – मृगेन्द्रसंहिता

१९४. मूलप्रकृतिरव्यक्ता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी – ललितासहस्रनाम, १३७ श्लोक

१९५. प्रकृष्टवाचकः प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः । सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥ – देवीभागवत ९/१/६

१९६. विना स्वर्णं स्वर्णकारः कुण्डलं कर्तुमक्षमः । विना मृदा कुलालो हि घटं कर्तुं न ईश्वरः ॥ न हि क्षमस्तथा ब्रह्मा सृष्टिं स्रष्टुं त्वया विना । सर्वशक्तिस्वरूपा सा तथा च शक्तिमान् सदा ॥ – ब्रह्मवैवर्तपुराण २/२/८–९ ।

१९७. कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । – गीता १३/२० ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जनक यो प्रकृति सबैको प्रकृति हो ।[१९८] यसैको नाम अजा, माया आदि पनि हो ।[१९९] यसको प्रकारान्तरले वर्णन गर्दै यस सनातन अविनाशी परमात्माका दुई स्वरूपको वर्णन सगुण र निर्गुण रूपमा गरेको पनि पाइन्छ। प्रकृतिसँग असम्बद्ध परमात्मा निर्गुण र प्रकृतिसँग सम्बद्धलाई सगुण भनिएको छ । यसै प्रकृतिले युक्त सच्चिदानन्द सगुण परमात्माबाट शक्तिको आविर्भाव हुन्छ र शक्तिबाट नाद र नादबाट बिन्दुको उत्पत्ति हुन्छ।[२००] यहाँ नाद पदबाट सृष्टिका लागि उन्मुख घनीभूत अवस्थाको नै बोध हुन्छ । यही बिन्दुको जनक हुन्छ। जगत्को अङ्कुराकार यसै बिन्दुबाट (जसको अर्को नाम अव्यक्त या मूल प्रकृति[२०१] हो) नाम र रूपात्मक दुवै प्रकारका जगत्को उद्गम हुन्छ । यही सच्चिदानन्दवैभव, प्रकृतिपुरुषमय, अव्यक्त नामको बिन्दु 'नामरूपे व्याकरवाणि' (छान्दोग्य ६/३/२) यस्तो ईश्वरेच्छाको बलबाट जब नामात्मक सृष्टि गर्न चिदानन्दमय शक्तिप्रधान हुन्छ, त्यस अवस्थामा वाङ्मय (शब्दमय) सृष्टिको उपादानभूत शक्ति, कुण्डलिनी आदि नामहरूबाट शैवागमतन्त्रमा व्यवहृत हुन्छ । यसैबाट सम्पूर्ण वर्णहरूको उत्पत्ति हुन्छ ।[२०२] भनिएको छ – त्यस प्रकृतिसम्बद्ध परमात्माबाट उनैको इच्छाशक्तिले पराशक्तिको प्रादुर्भाव भयो, त्यसैको अर्को नाम कुण्डलिनी पनि हो । जुन शिवतत्त्वसँग संगत, नित्य र जगत्को कारण हो । यसैबाट समस्त शब्दमय जगत्को प्रादुर्भाव हुन्छ, जसरी तिलबाट तेल उत्पन्न हुन्छ ।[२०३] भागवतमा पनि यसको निर्देशन गरिएको छ । जसलाई जानेर मनुष्य मुक्त हुन्छ ।[२०४] जुन बिन्दुबाट शब्दको उपादानभूत कुण्डलिनी शक्ति उत्पन्न हुन्छ । त्यसै अव्यक्तापरपर्याय बिन्दुबाट कालक्रमले रूपसृष्टिको उपादानभूत सदाशिव (ईश्वर) चैतन्यप्रधान भएर मायाको आश्रय लिएर रूपात्मक जगत् उत्पन्न हुन्छ । यसैलाई अर्थपरक सृष्टि पनि भनिन्छ ।[२०५]

---

१९८. *प्रकृतिस्त्वं च सर्वस्य गुणत्रयविभाविनी ।* – रात्रिसूक्त ७ ।

१९९. *शुद्धसत्त्वप्रधानायां मायायां बिम्बितो ह्यजः । सत्त्वप्रधाना प्रकृतिर्मायेति प्रतिपाद्यते ।।* – सरस्वतीरहस्योपनिषद् १४

२००. *निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः ।*
निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः ।।
सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादः नादात् बिन्दुसमुद्भवः ।। – शारदातिलक, श्लो. १/६–७ ।

२०१. क) *मूलप्रकृतिरविकृति .... ।* – सा.का. ३
ख) *त्रिगुणमविवेकिविषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि । व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ।* – सां.का. ११।
ग) *अव्यक्तकारणं यत्तु नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिश्चैव यामाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ।।* – वायुपु. १/४/१७ ।
घ) *मायां तु प्रकृतिं विद्यात् .... ।* – श्वेताश्वेत. ४/१०
ङ) *अजामेकां लोहितकृष्णशुक्लां बह्वीः ।* – श्वेताश्वेत. ४/५

२०२. *सा प्रसूते कुण्डलिनी शब्दब्रह्ममयी विभुः । शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्मान् नादस्तस्मान् निरोधिका । ततोऽर्द्धेन्दुस्ततो बिन्दुस्तस्मादासीत्परा ततः । पश्यन्ती मध्यमा वाचि वैखरी शब्दजन्मभूः ।। इच्छाज्ञानक्रियात्मासौ तेजोरूपा गुणात्मिका । क्रमेणानेन सृजति कुण्डलीवर्णमालिकाम् ।।* – शारदातिलक, प्रथमपटल, ११०–११२ ।

२०३. *तस्माद्विनिर्गता नित्या सर्वगा विश्वसम्भवा ।* – प्रयोगसार ।
शिवेच्छया पराशक्तिः शिवतत्त्वैकसङ्गता ।। ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गः तैलं तिलादिव । – शैवागमतन्त्र, वायवीयसंहिता।

२०४. *शक्तिः कुण्डलिनीति विश्वजननव्यापारबद्धोद्यमाम् । ज्ञात्वेत्थं न पुनर्विशन्ति जननीगर्भेऽर्भकत्वं नराः ।।* – भागवत ।

२०५. क) *अथ बिन्द्वात्मनः शम्भोः कालबन्धोः कलात्मनः ।*
अजायत जगत्साक्षी सर्वव्यापी सदाशिवः ।। – शारदातिलक १/१५ ।
ख) *बिन्दुः शिवो रजः शक्तिरुभयोर्मिलनात्स्वयम् । स्वप्नभूतानि जायन्ते स्वशक्त्या जडरूपया ।* – शिवसंहिता १/९५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MDP

यसैले शब्दसृष्टिको उपदानकारणभूत शब्दकी अधिष्ठात्री देवीमा शक्त्यंश अधिक भएकोले स्त्रीरूपत्व र रूप (अर्थ) सृष्टिको उपादानभूत अर्थका अधिष्ठाता देवमा चैतन्यांश अधिक भएकोले पुरुषरूपत्व सिद्ध हुन्छ। श्रुति, स्मृति, आगम आदिको यही निष्कर्ष छ । त्यसैले शारदा तिलकमा भनिएको छ – समस्त शब्दमय शरीर पार्वतीले धारण गर्दछिन् र समस्त अर्थरूपलाई स्वयं महेश्वरले धारण गर्दछन् ।[२०६] यसैले शास्त्रहरूमा शब्दलाई प्रायः गिर्, वाक्, वाणी, सरस्वती आदि स्त्रीत्व विशिष्ट नामले अभिहित गरेको पाइन्छ ।[२०७] शब्दकी अधिष्ठात्री देवी सरस्वती हुन् भने अर्थका अधिष्ठाता स्वयं महेश्वर हुन् । यही अर्धनारीश्वरको उपासनाको रहस्य र निहितार्थ हो ।[२०८] यसै आशयलाई व्यक्त गर्दै वायवीय संहितामा सबै पुरुषलाई शङ्कर र सबै स्त्रीलाई माहेश्वरी भनिएको छ ।[२०९] जसरी स्त्री तथा पुरुषहरूको उपादानभूत एउटै बिन्दु कालको महिमाले माताको अंश अधिक भएमा स्त्री र पिताको अंश अधिक भएमा पुरुष उत्पन्न गर्दछ[२१०], त्यसैगरी एउटै अव्यक्त नामको बिन्दु कालको महिमाले शक्ति अंशको अधिक हुँदा वाङ्मय र चैतन्य अंशको अधिकता हुँदा अर्थमय जगत्लाई उत्पन्न गर्दछ ।

व्याकरण शास्त्रमा वाणीविषयक चिन्तनमा आगमशास्त्रको प्रशस्त प्रभाव परेको देखिन्छ । संस्कृत व्याकरणका सूत्रकार महर्षि पाणिनिको व्याकरण प्रणयनमा शिवतत्त्वको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको तथ्यले पनि यसमा प्रभाव पुऱ्याएको हुनुपर्दछ । शब्दब्रह्मका उपासक वैयाकरणहरूले शक्ति र शक्त (शब्द र अर्थ) मा भेद मान्दछन् । यसै आधारमा शक्ति र शक्तिमान्मा अभेद मात्रे तार्किकहरूले शब्दमा पृथक् शक्ति स्वीकार गर्दछन्। यो शक्ति र शक्तको भेद पनि तत्त्वतः काल्पनिक र अनिर्वचनीय नै हो । परस्पर अभिन्न ब्रह्म र शक्तिमा दृश्यमान भेद नरहँदा पनि नामरूपात्मक भेदबाट दुई प्रकारको सृष्टिको उपादानत्व विवेचनका लागि यो कल्पना उचित हुन आउँछ । वस्तुतः शक्तिले रहित शिवले केही गर्न सक्दैनन् र शक्ति पनि आश्रयविना रहन सक्दैन ।[२११] त्यसैले शक्ति र शक्तिमान्मा कुनै भेद छैन, यही नै परमार्थतः यथार्थ हो । नाम सृष्टिको उपादानभूत चिदानन्दमय अव्यक्तरूप शक्ति अधिकांश हुँदा (विशिष्ट) त्यस चैतन्यमा प्रतिविम्बित मायारूप बिन्दुलाई शक्ति, कुण्डलिनी, आधारशक्ति आदि नामले तन्त्रमा वर्णन गरिन्छ । रूप सृष्टिको उपादानभूत सच्चिदानन्दरूप

---

२०६. क) शब्दरूपमशेषन्तु धत्ते शङ्करवल्लभा । अर्थस्वरूपमखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ।। –शारदातिलक
ख) वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये । जगतःपितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।। – रघुवंश १/१

२०७. ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती । – अमरकोश, प्रथमकाण्ड, शब्दादिवर्ग १ ।

२०८. सा च ब्रह्मस्वरूपा च नित्या सा च सनातनी । यथाऽऽत्मा च तथा शक्तिर्यथाग्नौ दाहिका स्थिता ।। अत एव योगीन्द्रैः स्त्रीपुम्भेदो न मन्यते । – देवीभागवत ९/१/१०–११

२०९. शङ्करः पुरुषाः सर्वे स्त्रियः सर्वा महेश्वरी । वायवीयसंहिता, पू.अ. ४/५५

२१०. क) उद्भवः पुंस्त्रियोर्योगात् शुक्रशोणितसंयुतात् । बिन्दुरेको विशेद् गर्भमुभयात्माक्रमादसौ ।। रजोधिके भवेन्नारी भवेद्रेतोधिकः पुमान् । उभयोः समतायां तु नपुंसकमिति स्थितिः ।। – शारदातिलक १/२९–३१
ख) पितू रेतोऽतिरिक्तत्वात् पुरुषाः संभवन्ति हि । मातुस्तदाधिक्यवशात् स्त्रिय एव भवन्ति हि ।। उभयोस्तुल्यबीजत्वे जायन्ते हि नपुंसकाः । – महाकालसंहिता, गुह्यकालीखण्ड, ११/५१८–१९

२११. क) शक्त्या विरहितः शक्तः शिवः कर्ता न किञ्चन ।
ख) शिवः शक्त्यायुक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुम् । न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ।। – सौन्दर्यलहरी
ग) जगत्कारणमापन्नः शिवो यो मुनिसत्तमाः । तस्यापि साऽभवत्शक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।। – स्कन्दपुराण ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शुद्ध स्वरूप चैतन्य अंश अधिक हुँदा चित्रूप बिन्दुबाट पुंस्त्व विशिष्ट ईश्वर सदाशिव आदि नामबाट व्यवहृत हुन्छ ।[२१२] एकै अव्यक्त रूप प्रकृतिले पदोन्मुखी र शिवमुखी भएर नामात्मक र रूपात्मक जगत्को सृष्टि गर्दछ। यसै कुरालाई पुराणले पनि व्यक्त गरेको छ ।[२१३] यहाँ प्रधान शब्दबाट नाम सर्गको उपादानभूत बिन्दु र पुरुष शब्दबाट रूपसर्गको उपादानभूत बिन्दुलाई सम्झनुपर्छ । ईश्वरको इच्छा र कालवश प्रधान बिन्दुमा क्षोभ हुन्छ। त्यसबाट ज्ञान, इच्छा र क्रिया यी तीन शक्तिले सम्पन्न बिन्दु, नाद र बीजको प्रादुर्भाव हुन्छ । पुरुष बिन्दुबाट पनि ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वररूप सृष्टि, स्थिति, प्रलय आदि कार्यकर्तृत्व विशिष्ट महद् बीज प्रादुर्भाव हुन्छ । यसैलाई तन्त्रले पनि समर्थन गरेको छ । जब अव्यक्त संज्ञक प्रधान बिन्दुमा क्षोभ (ईक्षण) हुन्छ, त्यसबाट तीन देवताहरू उत्पन्न हुन्छन् । यी तीनै देव एक मूर्ति, परस्पर अनुरक्त र अनुजीवी एवं लीलाले परम्परमा नम्र पनि छन् ।[२१४] यसरी त्यस अन्तर्यामी ईश्वरले आफ्नो देहलाई तीन भागमा विभक्त गरेर रहेको छ ।[२१५]

सत्त्व, रज र तमो गुणको साम्यावस्था नै प्रकृति हो ।[२१६] यही प्रकृति सृष्टिको मूल कारण हो । गुणहरूको वैषम्यमा नै सृष्टि हुन्छ भन्ने सांख्य मत छ । शक्तिले युक्त शिव शक्तिमय परमात्मा हुन् । तिनै परमात्मा शक्ति अंशबाट शब्दमय जगत् र शिव अंशबाट अर्थमय जगत्मा व्यापक भएर रहेका छन् । त्यसैले पुराणहरूमा भगवतीलाई शब्दात्मक भएकोले शब्द भनिएको छ ।[२१७] यसमा भगवतीका वाङ्मय स्वरूपको स्पष्ट रूपमा वर्णन गरिएको छ । त्यसैले शक्तिप्रधान परमात्मा नै शब्दमय जगत्का मूल कारण हुन् ।

शक्तिमय प्रधान बिन्दु शब्दब्रह्मलाई प्रकट गर्न ईश्वरको इच्छा र काललाई निमित्त बनाएर तीन भागमा विभक्त हुन्छ । विभागविना शब्दको उत्पत्ति नहुने हुँदा विभाग मात्रु आवश्यक हुन जान्छ । यो बिन्दु तीन प्रकारले विभक्त हुँदा शब्दको उत्पत्तिमा कारणभूत तीन शक्तिहरूको प्रादुर्भाव पनि त्यसै बिन्दुबाट हुन्छ ।[२१८] यो कुरा शैवागमतन्त्रमा जस्तै अन्य तन्त्रमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।[२१९] नामसृष्टिको उपादानभूत प्रकृति बिन्दुले

---

२१२. नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामयपदोन्मुखी । शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुंरूपा सा तदा स्मृता ।। – प्रयोगसार ।

२१३. प्रधानं पुरुषञ्चैव प्रविश्य तु महेश्वरः । क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ।।
प्रधानात् क्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात्। प्रादुरासीन्महद् बीजं प्रधानपुरुषात्मकम् ।। – कूर्मपुराण

२१४. गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे । एकमूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।।
अन्योन्यमनुरक्तास्ते अन्योन्यमनुजीविनः। अन्योन्यप्रणताश्चैव लीलया परमेश्वराः ।। – तन्त्रशास्त्र ।

२१५. त्रिधा कृत्वात्मनो देहं सोऽन्तर्यामीश्वरः स्थितः ।। – तन्त्रशास्त्र

२१६. मूलप्रकृतिरविकृतिः ... । – सांख्यकारिका ३ ।

२१७. शब्दात्मिका सुविमलर्ग्यजुषां निधानम् । उद्गीथरम्यपदपाठवतां च साम्नाम् ।।
देवी त्रयी भगवती भवभावनाय । वार्ता च सर्वजगतां परमार्तिहन्त्री ।। – मार्कण्डेयपुराण/ दुर्गासप्तशती ४/१० ।

२१८. परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधासौ भिद्यते पुनः । बिन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ।। बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः। समवायः स विज्ञेयः सर्वागमविशारदैः ।। रौद्री बिन्दोस्तत नादाज्येष्ठा बीजादजायत । वामा ताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः ।। संज्ञानेच्छा क्रियात्मानो वह्नीन्द्वर्कस्वरूपिणः । भिद्यमाना परा बिन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत् ।। शब्दब्रह्मेति तं प्राहुः सर्वागमविशारदाः । शब्दब्रह्मेति शब्दार्थं शब्दमित्यपरे जगुः ।। न हि तेषां तयोः सिद्धिः जडत्वादुभयोरपि। चैतन्यं सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मतिः ।। – शारदातिलक १/८-१३ ।

२१९. कालेन भिद्यमानोऽपि स बिन्दुर्भवति त्रिधा । स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन तस्य त्रैविध्यमिष्यते ।। स बिन्दुर्नादबीजत्वभेदेनापि निगद्यते । बिन्दोस्तस्माद् भिद्यमानादव्यक्तात्मा रवोऽभवत् । स रवः श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते । – प्रपञ्चसार ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चिद्, अचिद् र चिदचिद् गरी तीन रूप धारण गर्दछ । त्यस अवस्थामा शिवांशको नाम बिन्दु हो, शक्तिअंशको नाम बीज हो र यी दुवैको परस्पर समवायरूप सम्बन्धको नाम नाद हो । त्यसपछि शब्दको कारणभूत ज्ञान, इच्छा र क्रियालाई उत्पन्न गर्न उक्त तीन अंशहरूबाट क्रमशः बिन्दुबाट रौद्रीशक्ति, नादबाट ज्येष्ठाशक्ति र बीजबाट वामाशक्ति उत्पन्न हुन्छन् । यिनै तीन शक्तिहरूबाट क्रमशः ज्ञान, इच्छा र क्रियाको उत्पत्ति हुन्छ । यसरी ज्ञान, इच्छा र क्रिया त्यसै चेतन तत्त्वका धर्म हुन् । यिनै शक्तिहरूबाट ज्ञान, इच्छा र क्रियाका आश्रयीभूत रुद्र, ब्रह्मा र विष्णु तीन देवताको प्रादुर्भाव हुन्छ । यी तीन देवता शब्दसृष्टिअन्तर्गत अग्नि, चन्द्र र सूर्यरूप ज्ञान, इच्छा र क्रियात्मक छन् । यिनीहरूको निर्देशन आगमशास्त्रहरूमा निरोधिका, अर्द्धेन्दु र बिन्दु नामले पनि गरिएको छ । यी शक्तिका नै कल्पित अवस्था विशेषका नाम हुन् । यी देव शब्दसृष्टिका उत्पत्ति, स्थिति र प्रलयका कारण हुन् ।[२२०] यिनै शक्तित्रयको नाम गौरी, ब्राह्मी र वैष्णवी पनि हो । यी परम ज्योतिस्वरूप ॐ मा आश्रित छन् ।[२२१] क्रियात्मक अचिदंश स्थूलबीज र वैखरी शब्दको कारण हो । चिदचिद् अंश सूक्ष्मरूप नाद हो । त्यो पुरुषरूप हुनुका साथै इच्छात्मक र मध्यमानादको कारण पनि हो । चित् रूप सूक्ष्मतर बिन्दु ज्ञान र परब्रह्मस्वरूप हुनुका साथै परा एवं पश्यन्तीको कारण पनि हो । यसमा पनि सविकल्पज्ञानात्मक बिन्दु पश्यन्तीको कारण हो भने निर्विकल्पात्मक बिन्दु पराको कारण मानिएको छ । यसरी अखण्ड नादलाई शब्दब्रह्म भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा सृष्टि उन्मुख जुन परब्रह्म छ, त्यसबाट जुन चिन्मय श्रोत्रोपलब्धि रूप व्यापक अखण्डस्वरूप नाद उत्पन्न हुन्छ, त्यही नै शब्दात्मक ब्रह्म या शब्दब्रह्म भनिन्छ ।[२२२] त्यही बिन्दुरूप रव नै सबैको शरीरमा उद्भूत हुन्छ ।[२२३] क्रियाशक्ति प्रधान बिन्दुरूपिणी प्रकृति नै शब्दशब्दार्थ (वाङ्मय सृष्टि)को कारण हो । ध्वनिरूप शब्दलाई नै शब्दब्रह्म मात्र उचित हुन्न किनभने त्यो जडरूप हुन्छ । यसको विपरीत ब्रह्म चैतन्यस्वरूप छ । त्यसैले भर्तृहरिको कथन छ – आदि अन्तरहित अविनाशी शब्दतत्त्व नै शब्दब्रह्म हो ।[२२४]

पर र अपर गरी प्रकृति दुई प्रकारको मानिएको छ ।[२२५] लिङ्गपुराणमा पराशक्तिको वर्णन गर्दै विद्याऽविद्यास्वरूपिणी जगत्को स्रष्टा भनिएको छ ।[२२६] तमोगुणप्रधान प्रकृतिबाट नै स्थावर जङ्गमात्मक रूप

---

२२०. बिन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम् । तयोर्योगे भवेन्नादः तेभ्यो जातास्त्रिशक्तयः ।। रौद्री बिन्दोः समुद्भूता ज्येष्ठा नादादजायत । वामा बीजादभूच्छक्तिस्ताभ्यो देवा स्त्रयोऽभवन् । – शारदातिलक १/९-१० ।

२२१. इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी । त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत् परञ्ज्योतिरोमिति ।। – गोरक्षसंहिता

२२२. क्रियाशक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थकारणम् । प्रकृतेर्बिन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माऽभवत्परम् ।। – शारदातिलकको राघवभट्टी टीकाबाट।

२२३. सोऽन्तरात्मा तदा देवी नादात्मा नदते स्वयम् । यथा संस्थानभेदेन संभूयो वर्णतां गतः ।। वायुना प्रेर्यमाणोऽसौ पिण्डाद् व्यक्तिं प्रयास्यति । – प्रयोगसार

२२४. अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ।। – वाक्यपदीय १/१ ।

२२५. भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनोबुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ।। अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ।। – गीता ७/४-५

२२६. तस्य शक्तिः परा विष्णोर्जगत् कार्य परिक्षमा । भावाऽभावस्वरूपा सा विद्याऽविद्येति गीयते ।। भ्रान्तिर्विद्या परज्योतिः शिवरूपमिदं त्रयम् । अर्थेषु भिन्नरूपेषु विज्ञानं भ्रान्तिरूच्यते ।। आत्माकारेण संवित्तिर्बुधैर्विद्येति गीयते । विकल्परहितं तत्त्वं परमित्यभिधीयते ।। – लिङ्गपुराण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(अर्थ) सृष्टिको उपादान हुन्छ र सत्त्वप्रधान प्रकृति शब्दसृष्टि (वाङ्मय जगत्) को उपादान हुन्छ । यी दुई प्रकारका प्रकृति सत्त्वको शुद्धि र अविशुद्धि भेदले माया र अविद्या वाच्य हुन्छन् । जसरी भौतिक सृष्टिको उपादानभूत तमोगुणप्रधान प्रकृतिका शुद्धसत्त्वप्रधान र मलिनसत्त्वप्रधान गरी दुई भेद छन् । जसलाई क्रमशः माया र अविद्या भनिन्छ । माया ईश्वरको उपाधि हो भने अविद्या जीवको उपाधि हो ।[२२७] त्यसैगरी वाङ्मय जगत्को उपाधिभूत प्रकृति पनि शब्दब्रह्मको उपाधिभूत विशुद्धसत्त्वप्रधान परारूप कुण्डलिनी र तमोगुणप्रधान अर्थसृष्टिको उपादानभूत अपराशक्ति गरी दुई प्रकारको मानिएको छ ।[२२८] यो कुण्डलिनी शक्ति शिवको सन्निधि प्राप्त गरेर रहेको हुन्छ । आगमशास्त्रमा कुण्डलिनीलाई शक्तिशब्दले पनि अभिहित गरिएको छ । शक्ति र शक्तिमान्लाई अभेद मानिएको छ । शिवशक्ति एउटै स्वरूप हो ।[२२९]त्यही शक्ति तमोगुणप्रधान हुँदा जगत्रूप अर्थसृष्टिको उपादान हुन्छ । सत्त्वप्रधान पराशक्ति वाङ्मयजगत्को उपादान कारण हुन्छ।[२३०]

कुण्डलिनीबाट शक्ति, त्यसबाट ध्वनि, ध्वनिबाट नाद र नादबाट निरोधिका उत्पन्न हुन्छ । त्यही सत्त्व प्रतिष्ठित हुँदा चित्शक्तिको परमाकाशावस्थामा शब्द (पद) को वाच्य हुन्छ । त्यही सत्त्व प्रविष्ट चित्शक्ति रजोगुणले अनुविद्ध हुँदा ध्वनिशब्दवाच्य अक्षरावस्था र त्यही तमोनुविद्ध हुँदा नाद शब्दवाच्य भएर अव्यक्तावस्थामा रहन्छ । त्यसैमा तमोगुणको प्राचुर्य भएमा निरोधिका शब्द वाच्य र सत्त्वगुणको प्राचुर्य भएमा अर्द्धेन्दुको वाच्य एवं सत्त्व र तमको संयोग हुँदा बिन्दु शब्द वाच्य हुन्छ, त्यही बिन्दु नै विशेष स्थानान्तर्गत हुँदा परावाणी भनिन्छ। यो प्रकाशस्वरूप छ । यसैबाट स्वाधिष्ठानमा पश्यन्ती, हृदयमा मध्यमा र मुखमा वैखरी उत्पन्न हुन्छन्। प्रकाशरूप परावाक् निष्पन्द हुन्छ र पश्यन्ती सस्पन्द हुन्छ । यो बाह्य अन्तःकरणरूपी एवं हिरण्यगर्भरूपिणी वाणीलाई मध्यमा नाद भनिन्छ । यस बिन्दुमयी नादमा नाभिदेखि हृदयप्रदेशसम्म विशेष सङ्कल्प रहने हुँदा बुद्धितत्त्वयुक्त मध्यमा नाद भनिएको हो । यो मध्यमा नाद विराट्स्वरूपिणी, बीजात्मक र हृदयदेखि आस्यपर्यन्त अभिव्यक्त हुने शब्दरूप वैखरीको उत्पादक हो ।[२३१] यही समस्त शब्दको जननी हो । बिन्दु शब्दवाच्य

---

२२७. *चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता । तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा । सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्ये च ते मते । मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः ।। अविद्यावशगस्त्वन्यः तद्वैचित्र्यादनेकधा । – पञ्चदशी १/१५-१६।*

२२८. *तत्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम् । वर्णात्मनाऽऽविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः ।। ततश्चैतन्यरूपा सा सर्वगा विश्वरूपिणी। शिवसन्निधिमासाद्य नित्यानन्दगुणोदया ।। दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना सर्वदेहानुगा शुभा । ... येन सम्भवमापन्नाः सोमसूर्याग्निरूपिणः।। – योगकुण्डलिनी उपनिषद् ।*

२२९. *शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद् व्यतिरेकं न गच्छति ।*
तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदाहकयोरिव ।। – आचार्य अभिनवगुप्त

२३०. *विश्वात्मा प्रबुद्धा सा सूते मन्त्रमयञ्जगत् । – शारदातिलक १/५७ ।*

२३१. (क) *सूक्ष्मा कुण्डलिनीमध्ये ज्योतिर्मात्रात्मरूपिणी । अश्रोत्रविषया तस्मादुद्गच्छत्यूर्धगामिनी ।। एवं प्रकाशा पश्यन्ती सुषुम्णामाश्रिता भवेत् । सैव हृत्पङ्कजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ।। ततः सञ्जल्पमात्रा स्यात् अविभक्तोर्ध्वगामिनी। सैवोरः कण्ठतालुस्था शिरोघ्राणरदस्थिता ।। जिह्वामूलोष्ठनिस्यूतसर्ववर्णपरिग्रहा । शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रग्राह्या तु वैखरी ।। – तन्त्रशास्त्र।*

(ख) *स्वात्मेच्छा शक्तिघातेन प्राणवायुस्वरूपतः । मूलाधारे समुत्पन्नः पराख्यो नाद उत्तमः ।। स एवोर्ध्वं तथा नीतः स्वाधिष्ठाने विजृंभितः । पश्यन्त्याख्यामवाप्नोति तथैवोर्ध्वं शनैः शनैः ।। अनाहते बुद्धितत्त्वसमवेतो मध्यमाभिधः। तथा तयोर्ध्वं नुन्नः सन् विशुद्धौ कण्ठदेशतः । वैखर्याख्यस्ततः शीर्षकण्ठताल्वोष्ठदन्तगः ।। जिह्वामूलाग्रपृष्ठस्थ-स्तथानासागतः क्रमात् । ... समुत्पन्नान्यक्षराणि क्रमादादिसकावधिः ।। – तन्त्रशास्त्र (कादिमतमा)*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(पुंरूपिणी) यही शक्ति ज्ञानशक्तिले विशिष्ट हुँदा आफ्नो क्रियात्मक शक्तिद्वारा समस्त शब्दात्मक जगत्लाई आविर्भाव गर्दछ।[२३२] त्यही बिन्दु मूलाधार आदि स्थानमा अभिव्यक्त हुँदा परा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी नामले विख्यात हुन्छ ।[२३३] यहाँ शब्दहरूको संज्ञान, इच्छा र क्रियात्मिकाको जुन निर्देशन गरिएको छ त्यसमा परा र पश्यन्ती ज्ञानात्मिका हुन् र यी निर्विकल्प एवं सविकल्पक गरी दुई प्रकारका छन् । मध्यमा इच्छात्मिका र वैखरी क्रियात्मिका हो। यसरी समस्त वाक् कुण्डलिनी स्वरूप छ । यसबाट वर्णात्मक शब्दहरूको सृष्टि पछि तिनै वर्णहरूबाट अभिन्न निरोधिका, अर्द्धेन्दु र बिन्दुरूप तीन कलाहरू तथा तिनका अभिमानी रुद्र, ब्रह्मा र विष्णुरूप तीन देवताहरू आविर्भूत हुन्छन् । निरोधिका अग्निरूप भएकोले शिवरूप, अर्द्धेन्दु सोमरूप हुनाले शक्तिरूप र बिन्दु उभयरूप भएकाले विष्णुरूप हो । शिवशक्तिमय रविबाट वर्णहरूको उत्पत्ति भएकोले वर्णहरू सोम, सूर्य र अग्निस्वरूप मानिएका छन् ।[२३४]यसरी दृश्यमान चराचर जगत्भन्दा भिन्न वाङ्मय जगत्को सत्ता सिद्ध हुन्छ । श्रुतिले पनि यसैलाई उल्लेख गरेको छ ।[२३५] ब्रह्मलाई नै वाङ्मय जगत्को उपादानभूत नामात्मक र रूपात्मक जगत्को उपादान कारणको रूपमा ग्रहण गरिएको छ । जब उपादानभूत ब्रह्मले रूपात्मक र नामात्मक दुई रूप धारण गर्दछ, त्यस अवस्थामा जीवात्माका पनि एक प्रत्यक्ष रूपात्मक र अर्को अप्रत्यक्ष नामात्मक गरी दुई रूप स्वतः सिद्ध हुन जान्छन्। यसरी एउटै ब्रह्मले भौतिक शरीर-रूपबाट भूतसाध्य कार्य गर्दछ र रूपरहित नामात्मक शरीरबाट शब्दसाध्य कार्य गर्दछ ।

प्राणमय आत्मा स्थूलरूप, मनोमय सूक्ष्मरूप र वाङ्मय सूक्ष्मतर रूप गरी चिदात्माका तीन स्वरूपको उल्लेख गरिएको छ । प्राणमयले स्थूल शरीरको रक्षा गर्दछ, मनोमयले सूक्ष्म शरीरको र वाङ्मयले कारण शरीरको रक्षा गर्दछ । यो स्वरूप सदैव निश्चयात्मक बुद्धिसँग संयुक्त भएर रहन्छ । यसै स्वरूपबाट निश्चित गरेर प्रकाशित गर्दछ र अर्काको प्रकाशित हुने कुरालाई निश्चय गर्दछ । प्राणमय रूप अचिरविनाशी, मनोमय प्रलय पर्यन्त स्थायी र वाङ्मय महाप्रलयपर्यन्त स्थायी मानिएको छ । परमात्माका पनि यस्तै तीन शरीर छन् । परमात्माको प्राणमय शरीर प्रलयपर्यन्त रहन्छ, मनोमय महाप्रलयपर्यन्त र वाङ्मय स्वरूप शरीर नित्य र अविनाशी छ । यसरी ब्रह्मको अंशभूत आत्मा मनोमयरूप मानिएको छ । जीवात्माको वाङ्मयस्वरूप स्फोट शब्दबाट बोधित हुन्छ । यही स्फोट शब्दको वाच्य हो । यही लौकिक शब्दहरूका रूपमा परिणत या भासित हुन्छ । परमात्माको वाङ्मय स्वरूप वैदिक शब्दहरूका रूपमा परिणत भएर वेद शब्दको वाच्य हुन जान्छ । यही वाङ्मय ब्रह्मको शरीर स्फोट शब्दको वाच्य हो । यही वाङ्मय शरीर मूलाधार आदि तत् तत् स्थानमा

---

२३२. *इच्छाशक्तिबलोत्कृष्टो ज्ञानशक्तिप्रदीपकः ।*
पुंरूपिणी च सा शक्तिः क्रियाख्यां सृजति प्रभुः ॥ – शारदातिलकको टीकाबाट
शक्तिमद्भेदयोगेन यामलत्वं प्रपद्यते ॥

२३३. (क) *एषा वस्तुत एकैव परा कालस्य कर्षिणी । शक्तिमद्भेदयोगेन यामलत्वं प्रपद्यते ॥*
विभागाभासने चास्य त्रिधा वपुरुदाहृतम् । पश्यन्ती मध्यमा स्थूला वैखरीत्यभिशब्दितम् ॥ – तन्त्रालोक ३/३४, ३६

(ख) *परा मध्या च पश्यन्ती नाड्योऽहं विविधाश्च याः । – देवीभागवत ३/६/१० ।*

२३४. *निरोधिका भवेत् ... । – शारदा तिलक १/११४ ।*

२३५. *इदं तर्हि अव्याकृतमासीत् ततो नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत असौ नामेदरूपमिति । – श्रुति*
सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । – छान्दग्योपनिषद् ६/३/२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभिव्यक्त भएर परा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरीका रूपमा व्यवहृत हुन्छ । वास्तवमा स्फोट एक छ र उपाधि भेदले अनेक प्रतीत हुन्छ ।

यसरी शब्दब्रह्मात्मक रव सच्चिदानन्द स्वरूप छ । त्यही पाञ्चभौतिक शरीरमा सर्वत्र अनुस्यूत हुँदै संस्कारयुक्त वायुको वशमा रहेर मूलाधारमा अभिव्यक्त हुन्छ ।[२३६] मूलाधारबाट वायुको उत्पत्ति बताइएको छ।[२३७] त्यही मूलाधारमा रहेको शब्दब्रह्म (परा वाक्) नाभिपर्यन्त आएर अभिव्यक्त हुँदा प्रकाशात्मक स्पन्दरूप पश्यन्ती शब्द वाच्य हुन्छ । त्यही संस्कृत वायु हृदयप्रदेशमा अभिव्यक्त हुँदा हिरण्यगर्भ शब्द वाच्य र निश्चयात्मक बुद्धिद्वारा ग्राह्य मध्यमा प ग्राच्य हुन्छ । त्यही मुखकण्ठ आदि स्थानमा अभिव्यक्त हुँदा वैखरी शब्द वाच्य हुन्छ ।[२३८] स्थूल, सूक्ष्म र परा गरी पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी वाणीहरू नौ प्रकारका हुन जान्छन् । वर्णविभागरहित स्वरप्रधान सङ्गीतरूप वाणी स्थूलपश्यन्ती, त्यही जिज्ञासासहित हुँदा सूक्ष्मा पश्यन्ती र त्यही जिज्ञासारहित संविद्रूप परा पश्यन्ती भनिन्छ । मृदङ्ग आदि जनित ध्वनिरूप स्थूल, मध्यमा, त्यही बजाउने इच्छारूपा सूक्ष्ममध्यमा र त्यही वादन इच्छारहित निरूपाधिक परा मध्यमा हो । स्पष्ट व्यक्त वर्णरूप स्थूल वैखरी, त्यही विवक्षा हुँदा सूक्ष्म वैखरी र विवक्षारहित परसंविद् रूप परा वैखरी भनिन्छ । यसरी केही वैयाकरणका मतमा पश्यन्ती नै सूक्ष्मतरावस्थामा परावाक् भनिन्छ । यी नौमा पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरीलाई मिलाउँदा वाणी बाह्र प्रकारका हुन जान्छन् । त्यसैलाई द्वादशरश्मि या रवि पनि भनिन्छ । त्यसैबाट समस्त प्राणीहरूको हृदयमा रहने शब्दब्रह्मरूप सूर्य नै बोधरूप खड्गले भिन्न भएर प्रकाशित हुन्छ ।[२३९] आत्मशक्तिहरूलाई नै चिन्मरीची या सूर्य रश्मि भनिन्छ । षोडश कलायुक्त पुरुषमा पन्ध्र कला परिणामशालिनी छन् भने षोडशी चित्कला परिणामको साक्षीभूत परम अमृत रूप मानिन्छ ।

जसरी ब्रह्मका निष्कल, ईश्वर – सकल, हिरण्यगर्भ र विराट् गरी चार स्वरूप छन्, त्यसैगरी शब्दब्रह्मका पनि निर्विकल्प ज्ञानरूप परा, सविकल्प ज्ञानस्वरूप पश्यन्ती, स्फोटरूप मध्यमा र कार्यरूप वैखरी गरी चार स्वरूप मानिएका छन् । परा र पश्यन्ती योगीगम्य हुन् र साधारण मनुष्यका बुद्धिगम्य छैनन् । मध्यमा नादद्वारा नै अभिव्यक्त भएर वाणी साधारण मनुष्यको बुद्धिको विषय हुन्छ । जसरी एकै आत्मा उपाधि भेदले कर्ता, कर्म र करण हुन्छ, त्यसैगरी स्फोटात्मा वस्तुत एक हुँदाहुँदै पनि मूलाधार आदि स्थान रूप उपाधिभेदले अनेक हुन जान्छ । तत्त्वत यो एउटै छ ।

मध्यमा नादबाट अभिव्यक्त शब्दलाई नै स्फोटको अभिव्यञ्जक भनिएको छ ।[२४०] सबै नाद एकै स्फोट

२३६. स तु सर्वत्र संस्यूतो जाते भूताङ्कुरे पुनः । आविर्भवति देहेषु प्राणिनामर्थाविस्तृते ।। – तन्त्रशास्त्र
२३७. देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन् समुद्याति समीरणः ।। – श्रुति ।
२३८. (क) मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः । पश्चात्पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः ।।
वक्त्रे वैखर्यथ रुरुदितोरस्य जन्तोः सुषुम्णा । बद्धस्तस्मात् प्रभवति तदा प्रेरितो वर्णसंज्ञः ।। – तन्त्रशास्त्र
(ख) परावाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता ।
हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा ।। – परमलघुमञ्जूषा, स्फोटनिरूपण
२३९. सर्वभूतान्तरचरः शब्दब्रह्मात्मको रविः । भित्त्वायं बोधखड्गेन निर्गच्छत्यविशङ्कितः ।।
२४०. वैखर्या हि कृतो नादः परश्रवणगोचरः । मध्यमया कृतो नादः स्फोटव्यञ्जक उच्यते ।। – परमलघुमञ्जूषा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्त्वका अभिव्यञ्जक हुन्छन् । वैखरी शब्द स्थूलरूप, मध्यमा सूक्ष्मरूप एवं पश्यन्ती सूक्ष्मतर रूप र परा सूक्ष्मतम रूप हो । त्यही परा नामको वाणी नादवान् वायुका साथ आधार आदि चक्रमा प्रविष्ट भएर क्रमशः स्वाधिष्ठान, मणिपूरक चक्रहरूमा जान्छ, त्यस अवस्थामा मनोमय एवं बुद्धियुक्त सूक्ष्मरूपलाई प्राप्त गरेर पश्यन्ती र मध्यमा शब्दको वाच्य हुन्छ । पछि कण्ठदेशमा पुगेर मात्रा – ह्रस्व आदि, स्वर – उदात्त आदि र वर्ण– अकार आदि स्वरूपमा परिणत भएर अत्यन्त स्थूलरूपमा वैखरी नामबाट प्रसिद्ध हुन्छ ।[२४१] यही श्रुतिको पनि कथन छ ।[२४२]

वैयाकरणहरूले शब्दतत्त्वलाई अक्षररूप ब्रह्मतत्त्वबाट अभिन्न मानेका छन् । समाधिस्थ ब्रह्मका हृदयमा सर्वप्रथम प्रणवको उदय भएको हो । त्यसै ओङ्कारलाई शब्दब्रह्मरूपमा स्वीकार गरेका छन् । ओंको अभिव्यक्ति गायत्रीका रूपमा भयो र त्यसैबाट वेदहरूको उत्पत्ति मानिएको छ ।[२४३] प्रणवका पर र अपर गरी दुई भेद मानिएका छन् । पर ब्रह्मात्मक हुन्छ भने अपर शब्दात्मक । परब्रह्म जस्तै शब्दब्रह्म पनि नित्य मानिएको छ । आचार्य भर्तृहरिले आफ्नो ग्रन्थको प्रारम्भमा नै शब्दब्रह्मको स्वरूप निरूपण गर्दै आदि–अन्तरहित अक्षर स्वरूप मानेका छन् । यसको अर्थरूपमा विवर्त भएर यस जगत्को कार्य चल्दछ ।[२४४] यसरी उनले अर्थलाई शब्दको विवर्त मानेका छन् । विवर्त भनेको अतात्त्विक ज्ञान हो । उनले अन्यत्र विवर्तका स्थानमा परिणाम शब्द पनि प्रयोग गरेका छन् । वाक्यपदीयका टीकाकार पुण्यराजले अर्थलाई शब्दको विवर्त भन्दै एकै वस्तुको आफ्नो स्वरूपबाट च्यूत नभई भिन्न रूपमा असत्य ज्ञान विवर्त हो ।[२४५] यहाँ विवर्तलाई अतात्विक रूपमा मात्र सीमित गर्न सकिंदैन । यसलाई आचार्य भर्तृहरिले परिणाम या विकार अर्थमा पनि प्रयोग गरेका छन् ।[२४६]

यसरी उनले विवर्तका स्थानमा परिणाम शब्दलाई प्रयोग गरेर अतात्त्विक रूपमा मात्र ग्रहण गरेका छैनन्। उनको दृष्टिमा अर्थ शब्दको परिणाम हो । यो शब्दको तात्त्विक विकार हो, जसरी दही र दूधको परिणाम हो । अर्थलाई अतात्त्विक मानेमा अर्थको सत्ता अवास्तविक सिद्ध हुनजान्छ । उनका अनुसार शास्त्रज्ञहरूको मत छ – यो संसार शब्दको नै परिणाम हो । सृष्टिको आदिमा यो विश्व छन्दोमयी वाणीबाट नै उत्पन्न भएको हो ।[२४७] यसै सन्दर्भमा ऋग्वेदको कथन छ – सर्वप्रथम इन्द्र (परमात्मा)बाट छन्द(त्रयीविद्या) अभिव्यक्त भयो, त्यसबाट अन्न या प्राणात्मक भोग्य पदार्थ र त्यसबाट विविध गतियुक्त नाम र रूप उत्पन्न भए । यसरी एकै

---

२४१. *स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ।*
मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः ।। – भागवत ११/१२/१७

२४२. *चत्वारि वाक् परिमिता पदानि, तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।*
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति।। – ऋग्वेद १/१६४/४५ ।

२४३. *आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्मसंमतम् ।*
गायत्री छन्दसां मातरिदं ब्रह्म जुषस्व मे ।। – देवीभागवत ११/१६/६८ ।

२४४. *वाक्यपदीय १/१ ।*

२४५. *वाक्यपदीय, तृतीय काण्ड, दिक्समुद्देश ४ श्लोक, हेलाराजको टीका ।*

२४६. *शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः ।। वा.प. १/१११*

२४७. *छन्दोभ्य एव प्रथममेतद् विश्वं व्यवर्तत । – वा.प. १/१११ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

छन्द वा वागात्मा अनेकधा प्रकाशित हुन्छ ।[२४८] यस्तै ऋग्वेदको अर्को मन्त्रमा पनि भनिएको छ – वाक्तत्त्व नै सम्पूर्ण भुवनका रूपमा उत्पन्न हुन्छ, यसैबाट नित्य र अनित्य पदार्थहरू उत्पन्न हुन्छन् । वाणी नै भोक्त्री हो, वाणीले नै अनेक अर्थलाई भन्दछ अर्थात् वाणीले नै अनन्त प्राणीहरूमा उपस्थित भएर बोल्दछ । वाणीभन्दा पर केही अरू अभिधेय छैन ।[२४९] त्यसैले भनिएको छ – वाणी नै सबैको कारण हो ।[२५०]

वाणीका प्रकार

भर्तृहरिले पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी गरी शब्दका तीन अवस्था मानेका छन् । पश्यन्ती अवस्थाबाट नै सृष्टि हुन्छ ।[२५१] नागेशले पश्यन्तीभन्दा पर परा अवस्था पनि स्वीकार गरेका छन् । उनका अनुसार परमेश्वरको सिसृक्षात्मक मायावृत्तिबाट बिन्दुरूप त्रिगुणात्मक अव्यक्त रूप उत्पन्न हुन्छ । त्यसै बिन्दुको अचिदंशलाई बीज, चिदचिद्मिश्र अंशलाई नाद र चिदंशको नाम बिन्दु हो । यसै कार्यरूप बिन्दुबाट वर्णरहित ज्ञानप्रधान सृष्टिको लागि उपयोगी चैतन्य मिश्रित नाद उन्पन्न हुन्छ, त्यसैको अर्को नाम शब्दब्रह्म हो । यो जगत्को उपादान कारण हो र यसैलाई रव र परा आदि शब्दबाट पनि व्यवहार गरिन्छ । यसैलाई प्रपञ्चसारका शब्दमा भन्दा स्थूलरूप द्वितीय बिन्दु फुट्दा अव्यक्त रव (ध्वनि) भयो, त्यसै ध्वनिलाई शब्दब्रह्म नामले सङ्केत गरिएको छ । यो शब्दब्रह्म सर्वत्र व्याप्त हुँदाहुँदै पनि प्राणीहरूको मूलाधारमा (गुदा चक्रको माथिल्लो भागमा) संस्कारयुक्त वायु चल्दा अभिव्यक्त हुन्छ ।[२५२] यही परा नाभि चक्रमा आएर मनको विषय हुँदा (मानसिक प्रत्यक्ष हुँदा) त्यसको नाम पश्यन्ती हो ।[२५३] परा र पश्यन्ती शब्दब्रह्मका सूक्ष्मतम र सूक्ष्मतर रूप हुन् । यी दुवैका अधिष्ठाता देवता ईश्वर हुन् । यही पश्यन्ती वाणी समस्त प्रपञ्चको मूलमा छ र यो परावाणीको प्रथम विवर्त हो । सृष्टिको प्रारम्भमा परावाणीका दुई तरङ्ग प्रस्फुटित भए । संविदंशप्रधान तरङ्ग पश्यन्ती नामले प्रसिद्ध भयो र यो

---

२४८. इन्द्राच्छन्दः प्रथमं प्रास्यदन्नं तस्मादिमे नामरूपे विषूची ।
नाम प्राणच्छन्दसो रूपमुत्पन्नमेकं छन्दो बहुधा चाकशीति ।। – ऋग्वेद (यो मन्त्र ऋग्वेदको शाकल या बाष्कल शाखामा अहिले मिल्दैन । सम्भवतः वर्तमान समयमा अनुपलब्ध कुनै शाखामा रहेको थियो होला ।) 'काव्यं कवेः परमात्मन इदं काव्यं वेदत्रयी रूपः छन्दः ।' – यजुर्वेद १५/ को भाष्य र 'बहुलं छन्दसि' (पा.सू. ७/१/१०) ले पनि छन्दशब्दबाट वेदत्रयीलाई निर्दिष्ट गरेको छ ।

२४९. वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे वाच इत्सर्वममृतं यच्च मर्त्यम् ।
अथेद्वाग् बुभुजे वागुवाच पुरुत्रा वाचो न पदं यच्च नाह ।। – ऋग्वेद (यो मन्त्र अहिले प्रकाशित ऋग्वेदमा उपलब्ध छैन)

२५०. वाङ्मयानीह शास्त्राणि वाङ्निष्ठानि तथैव च ।
तस्माद् वाचः परं नास्ति वाग् हि सर्वस्य कारणम् ।। – नाट्यशास्त्र, अध्याय १४, श्लोक ३।

२५१. वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् ।
अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम् ।। वा. १/१३३

२५२. बिन्दोस्तस्माद्भिद्यमानाद्रवोऽव्यक्तात्मकोऽभवत् ।
स एव श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते ।। – प्रपञ्चसार

२५३. पश्यन्ति सर्वं प्रपञ्चं यस्मिन् या सा पश्यन्ती – यो शब्द दृश् धातुबाट कर्ता अर्थमा शतृप्रत्यय भएर सम्पन्न हुन्छ । अथवा परया दृश्यते या सा पश्यन्ती – पराद्वारा जुन देखिन्छ त्यसैको नाम पश्यन्ती हो । दृश् धातुबाट कर्म अर्थमा बाहुलकात् शतृप्रत्यय गरेर यो शब्द निष्पन्न हुन्छ । यसरी पश्यन्ती शब्दमा दुई प्रकारको व्युत्पत्ति देखाइएको छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संवित्प्रधान हुनाले प्रकाशत्व शक्तिसम्पन्न छ । अर्को अंश आनन्दांश प्रधान भएकोले यसलाई परमेश्वर भनिन्छ। यसैबाट आकाशादि अर्थसृष्टि भयो । प्रथम तरङ्ग पश्यन्तीबाट मध्यमा आदि शब्दसृष्टि हुन गयो । 'तदैक्षत' यस श्रुतिबाट ब्रह्माले ईक्षण गरेकोले प्रपञ्च उत्पन्न गर्नमा यो निमित्तकारण भयो भने 'बहुस्याम् प्रजायेय' (छान्दोग्य ६/२/३) को आधारमा विवर्तको उपादान कारण सिद्ध हुन आउँछ ।

यसरी वेदान्त दर्शनमा जस्तै व्याकरण दर्शनमा पनि शब्दब्रह्मलाई प्रपञ्चको निमित्त र उपादान कारण मानिएको छ । नाभिचक्रबाट उठेको संस्कारयुक्त वायु हृदय देशमा पुगेर अर्थविशेष र शब्दविशेषलाई अलग–अलग रूपमा प्रकाश गर्ने बुद्धिगृहीत वाणीलाई मध्यमा भनिन्छ । यसका अधिष्ठाता देवता हिरण्यगर्भ हुन् । अर्काले नसुन्ने र जसको हृदयमा अभिव्यक्त हुन्छ, त्यसैले मात्र सुन्ने हुँदा यसलाई सूक्ष्मा भनिन्छ । यही वाणी मुखप्रदेशमा आउँदा मूर्धा आदि स्थानमा आहत भएर माथि जाने ठाउँ नपाई पछाडि फर्किई मुखअन्तर्गतका तालु, मूर्धा आदि स्थानहरूबाट त्यसै मध्यमा वाणीलाई अभिव्यक्त गर्दछ। यस अवस्थामा अरूलाई पनि सुनाइदिने हुँदा यसलाई वैखरी भनिन्छ । यसका अधिष्ठाता देवता विराट् हुन्। व्यान र उदान वायुका साथ प्रणव नै वैखरी रूपमा प्रकाशित हुन्छ । त्यसैले आचार्य भर्तृहरिले पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी यी तीन वाणीलाई मात्र व्याकरणशास्त्रद्वारा संस्कार्य मानेका छन् । परावाणी सूक्ष्मतम प्रणवस्वरूप 'स्वज्योति' हो र त्यसमा संस्कार योग्यता छैन ।

सोमानन्दनाथ[२५४]विरचित शिवदृष्टि नामक ग्रन्थमा व्याकरणको मत उपस्थापित गरेर खण्डन गर्ने सन्दर्भमा पश्यन्तीलाई नै शब्दब्रह्म र परावाणी पनि भनिएको छ । त्यो क्रमरहित अनादि र अक्षय हुनुका साथै सर्वदेहव्यापी आत्मा एवं ब्रह्मतत्त्व पनि हो ।[२५५] यिनले वाणीका तीन भेदको मात्र उल्लेख गरेका छन् ।[२५६] यसबाट त्यस समयमा व्याकरणशास्त्रमा तीन वाणीका बारेमा मात्र विवेचना गरिने परम्परा रहेको कुरातर्फ सङ्केत गर्दछ । यसको विपरीत शैवपरिभाषा आदि ग्रन्थमा चार प्रकारका वाणीको विवेचना गरिएको पाइन्छ । त्यसमा परालाई सूक्ष्म भनिएको छ, सूक्ष्मलाई पश्यन्तीको, पश्यन्तीलाई मध्यमा र मध्यमालाई वैखरीको कारण मानिएको छ । सूक्ष्मादि तीनलाई आन्तरिक र वैखरीलाई बाह्य भनिएको छ ।[२५७] यस्तै विचार पौष्करागममा पनि प्रस्तुत

---

२५४. इतिहासकारहरूले यिनको समय ई. नवौं शताब्दीको अन्त्यतिर स्वीकार गरेका छन् ।

२५५. इत्याहुस्ते परं ब्रह्म यदनादि तथाऽक्षयम् । यदक्षरं शब्दरूपं सा पश्यन्ती परा हि वाक् ॥ स एवात्मा सर्वदेहव्यापकत्वेन वर्तते । अन्तःपश्यदवस्थैव चिद्रूपत्वमरूपकम् ॥ तावद्यावत्पराकाष्ठा यावत्पश्यन्त्यनन्तकम् । अक्षादिवृत्तिभिर्हीनं देशकालादिशून्यकम् ॥ सर्वतः क्रमसंहारमात्रमाकारविवर्जितम् । ब्रह्मतत्त्वं पराकाष्ठा परमार्थस्तदेव सः ॥ – शिवदृष्टि, द्वितीय आह्निक १–४

२५६. आस्ते विज्ञानरूपत्वे स शब्दोऽर्थविवक्षया । मध्यमा चोच्यते सैव बिन्दुनादमरुत्क्रमात् ॥ संप्राप्ता वक्त्रकुहरं कण्ठादिस्थान-भागशः ॥ वैखरी कथ्यते सैव बहिर्वासनया क्रमात् ॥ – शिवदृष्टि, २/५–६ ।

२५७. अत्र शब्दवृत्तिश्चतुर्धा सूक्ष्मा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी चेति । तत्र ज्ञानैकाश्रया अर्थसामान्यप्रकाशिका वाणी सूक्ष्मा । मयूराण्डरसवदविभक्तवर्णार्थविशेषबोधनाक्षमा वाणी पश्यन्ती । बुद्ध्युपारुढवर्णा तत्क्रमविशेषोपेता प्राणवृत्त्यगोचरीभूता सैव मध्यमा । प्राणवृत्यभिव्यक्ता श्रोत्रग्राह्यार्थविशेषबोधनक्षमा सैव वैखरी । तत्र सूक्ष्मा पश्यन्त्याः, पश्यन्ती मध्यमायाः, मध्यमा वैखर्याश्च कारणं द्रष्टव्यम् । एताश्च वृत्तयोऽणूनां प्रत्यात्मिकाः । तत्र तिस्रोऽन्तरेऽवस्थिताः । अन्या बहिःस्थिता । एते च शब्दाः शुद्धध्वनिः सूक्ष्माः, मिश्रध्वनिः स्थूलाः, अशुद्धध्वनिः स्थूलतराः । – शैवपरिभाषा, चतुर्थ भाग, २०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गरिएको छ ।[२५८] यसैगरी नन्दिकेश्वरकाशिकामा पनि चार वाणीको विवेचना गरिएको छ ।[२५९] देवीभागवतमा पनि परा, पश्यन्ती र मध्यमाको उल्लेख पाइन्छ ।[२६०] पश्यन्तीमा पनि चिज्ज्योतिप्रधान रूपले र सूक्ष्म प्राण गौण रूपले रहन्छ । यस अवस्थामा पनि वर्णहरू उत्पन्न हुन्छन् । मध्यमामा चिज्ज्योति गौण र सूक्ष्म प्राणप्रधान रहन्छ भने वैखरीमा स्थूलप्राणप्रधान हुन जान्छ ।[२६१]यसै कुरालाई दृष्टिगत गरेर साम्बपञ्चाशिकाको टीकामा क्षेमराजले 'प्राणसङ्गात् प्रसूतान्' को व्याख्यामा प्राणका तीन प्रकारका स्थिति मानेका छन् । यो परा अवस्था भर्तृहरिको पश्यन्ती अवस्थामा नै अन्तर्निहित हुन जान्छ । उनले वाणीत्रयको मात्र विवेचना गर्नुमा वैखरी, मध्यमा र पश्यन्तीसम्म मात्र वाणीतत्त्वको विवेचन सम्भव छ । परा अवस्थामा द्वैत बुद्धिको सर्वथा अभाव रहन्छ । यसमा वाणीतत्त्वको साक्षात्कार हुने हुँदा यो षोडशकलापूर्ण पुरुषलाई अमृत, अक्षय, अक्षर एवं अविनाशी कला भनिन्छ ।[२६२] सम्पूर्ण वाणीको वास्तविक स्थान मस्तिष्क नै हो । त्यहींबाट आविर्भूत भएर अधस्तन स्थानहरूमा जान्छ अर्थात् सहस्रारबाट उत्पन्न भएर पिङ्गलाद्वारा मूलाधार त्यहाँबाट इडाद्वारा मणिपुर, अनाहत, विशुद्धमा आएर तत् तत् नाम धारण गर्दै पुनः सहस्रारमा इडाका साथ विलीन हुन जान्छ । यद्यपि महाभाष्य र वार्तिक आदिमा परादिवाणीको चर्चा नभए पनि शिष्टहरूद्वारा समाधिमा पश्यन्तीको साक्षात्कार हुने कुरा स्पष्ट उल्लेख हुनुका साथै वैयाकरणलाई पश्यन्तीको समानार्थक मानेको सन्दर्भ र व्याकरण अध्ययनद्वारा परब्रह्म प्राप्तिको प्रसङ्गलाई समेत विचार गर्दा[२६३] ती ती स्थानहरूमा आएर परा पश्यन्तीको रूपमा परिणत हुने कुरा निर्विवाद सिद्ध हुन्छ । यस्तै ऋक्प्रातिशाख्यको भाष्यमा[२६४] उल्लिखित श्रुतिवाक्य र शब्दब्रह्मको ज्ञानान्तर परब्रह्मको साक्षात्कार हुन्छ भन्नेवचनले पनि यसै आशयलाई पुष्टि गर्दछ ।[२६५] भर्तृहरिले शब्दब्रह्म र परब्रह्मलाई एकै मानेका छन् । उनका अनुसार शब्दको प्रवृत्ति तत्त्वलाई जान्नेले ब्रह्मतत्त्व प्राप्त गर्दछ ।[२६६] शब्द त्यो शक्ति

२५८. शब्दाश्चतुर्विधास्तेऽपि वैखर्यादिविभेदतः । वैखरीमध्यमाख्या च पश्यन्ती सूक्ष्मसंज्ञिता ॥
वैखरीश्रोत्रविषया स्थूलवर्णपरिग्रहा । स्थानेष्वपि धृते वायौ प्रयोक्तुरुपकारिणी ॥
बुद्ध्या वर्णानुसन्धानपूर्वमर्थस्य वाचिका । प्राणवृत्तिमतिक्रान्ता वागेषा मध्यमाह्वया ॥
वर्णरूपानुसन्धानविरहान्तःसमुज्ज्वला । मयूराण्डरसो यद्वन्निर्विशेषार्थधारिका ॥
पश्यन्ती वागियं ज्ञेया तृतीया शिवशासने । सूक्ष्मा चिदेकशरणा निवृत्ताशेषशक्तिका ॥ – पौष्करागम, बिन्दुपटल, २०–२४

२५९. सर्वं परात्मकं पूर्वं ज्ञप्तिमात्रमिदं जगत् । ज्ञप्तेर्बभूव पश्यन्ती मध्यमा वाक् ततः स्मृता ॥ वक्त्रे विशुद्धचक्राख्ये वैखरी सा मता ततः । सृष्ट्याविर्भावमाद्यात्ममध्यमा वाक् समायुता ॥ – नन्दिकेश्वरकाशिका ५–६

२६०. परा मध्या च पश्यन्ती नाड्योऽहं विविधाश्च याः । – देवीभागवत ३/६/१०

२६१. या सा मित्रवरुणसदनादुच्चरन्ती त्रिषष्टिं, वर्णानन्तः(वर्णानत्र) प्रकटकरणैः प्राणसङ्गात् प्रसूते ।
तां पश्यन्तीं प्रथममुदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां वाचं वक्त्रे करणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये ॥ – साम्बपञ्चाशिका, ४

२६२. तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते । पुरुषे षोडशकले तामाहुरमृतां कलाम् ॥ – महाभारत, अश्वमेधपर्व, ब्राह्मणगीता।

२६३. क) पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । (पा.सू. ६/३/९) को भाष्य ।
ख) तद् व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते । वा.प. १/२२ ।
ग) अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा ।
ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥ – वाक्यपदीय १/३८

२६४. परापरे ब्रह्मणि यं सदाहुर्वेदात्मानं वेदनिधिं मुनीन्द्राः ।
तं पद्मगर्भं परमं त्वादिदेवं प्रणम्यार्चां लक्षणमाह शौनकः ॥ – ऋक्प्रातिशाख्य १/१ को भाष्य

२६५. शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति । – मैत्रायण्युपनिषद्

२६६. तस्माद् यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः । तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद् ब्रह्मामृतमश्नुते ॥ वा.प. १/१२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हो जसले संसारलाई एक सूत्रमा बाँधेको छ । शब्द नै नेत्र हो अर्थात् समस्त वस्तुहरूको प्रकाशक हो । शब्द प्रतिभात्म छ र समस्त अर्थ प्रतिभारूप छन् । यो शब्दात्मा एक हुँदाहुँदै पनि वाच्यवाचक रूपमा भिन्न-भिन्न प्रतीत हुन जान्छ ।[२६७] भर्तृहरिका अनुसार शब्दब्रह्म एक छ र त्यो संसारको बीजरूप हो । यसैबाट संसारको उत्पत्ति हुन्छ र यही तत्त्व नै स्थितिमा भोक्ता, भोक्तव्य र भोग रूपमा परिणत हुन्छ । यसको अतिरिक्त केही पनि छैन ।[२६८] शब्द नै सबै प्रकारको अर्थको आधार हो । अर्थ समाख्येय होस् या असमाख्येय दुवैको बोध शब्दबाट नै हुन्छ । षड्ज, ऋषभ, गान्धार आदि असमाख्येय अर्थको शब्दद्वारा नै विवेचना गरिन्छ । त्यसै गरी 'गौ' आदि समाख्येय शब्दहरूको पनि यसैले विवेचना गर्दछ । अतः समस्त अर्थहरूको आधार शब्द नै हो ।[२६९]

शब्दार्थसम्बन्ध

हाम्रो परम्पराअनुसार शब्दको अर्थ हुन्छ । हामीलाई त्यसको ज्ञान मातापिता, श्रेष्ठजन, व्याकरण, कोष आदिबाट हुन्छ । शब्द अर्थ संपृक्त हुन्छन् । शब्द स्फोट रूप भएकोले नित्य मानिएको छ । शब्द, अर्थ र यी दुवैको सम्बन्ध पनि नित्य मानिएको छ ।[२७०] भर्तृहरिका अनुसार शब्द र अर्थ एकै आत्मा 'स्फोट'का दुई स्वरूप हुन् । दुवैको स्थिति पृथक् – पृथक् छैन । शब्द र अर्थ अभिन्न रूपले सम्बद्ध छन् । यिनमा कुनै वास्तविक भेद छैन । बाह्य जगत्मा जुन भेद ज्ञात हुन्छ, त्यो तात्त्विक होइन ।[२७१] उनले शब्द र अर्थको वाच्यवाचक सम्बन्धलाई नस्वीकारेर प्रकाश्यप्रकाशक या कार्यकारण सम्बन्धलाई स्वीकार गरेका छन् ।[२७२] शब्दका अर्थमा परिवर्तन भइरहन्छ। कहिले कुनै शब्दको अर्थमा विस्तार हुन्छ, कहीं सङ्कोच हुन्छ र कहीं शब्द अन्य अर्थमा प्रवृत्त हुन्छ । यसरी विचार गर्दा अर्थको नित्यता देखिंदैन। त्यसैले कैयटको कथन छ – जब शब्दको उच्चारण हुन्छ त्यस अवस्थामा बुद्धि अर्थाकारमा परिणत हुन्छ ।यो प्रवाह नित्यता हो । प्रवाह नित्यताका आधारमा अर्थलाई नित्य मानिएको हो ।[२७३] जब शब्दको उच्चारण हुन्छ, त्यसबाट कुनै अर्थको बोध हुन्छ । त्यसैले शब्दको अर्थका साथ हुने सम्बन्धलाई पनि नित्य मानिएको छ । जुन शब्दको उच्चारणबाट जुन अर्थको प्रतीति हुन्छ, त्यही त्यस शब्दको अर्थ हो । अर्थको अन्य कुनै लक्षण छैन ।[२७४] पाश्चात्य विचारकका दृष्टिमा शब्दको त्यस अवस्थामा अर्थ हुन्छ, जब कुनैद्वारा त्यसको प्रयोग गरिन्छ । यसको तात्पर्य हो प्रयुक्त शब्दको मात्र अर्थ हुन्छ, न कि अप्रयुक्त को ।[२७५]

---

२६७. *शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्य निबन्धनी । यन्नेत्रः प्रतिभात्मायं भेदरूपः प्रतीयते । वा. १/१०९*

२६८. *वाक्यपदीय १/४ ।*

२६९. *षड्जादिभेदः शब्देन व्याख्यातो रूप्यते यतः । तस्मादर्थविधाः सर्वाः शब्दमात्रासु निश्रिताः ॥ – वाक्यपदीय १/११९ ।*

२७०. *नित्याः शब्दार्थसम्बन्धाः समाम्नाता महर्षिभिः । सूत्राणां सानुतन्त्राणां भाष्याणाञ्च प्रणेतृभिः ॥ वा.प. १/२३*

२७१. *अर्थभागैस्तथा तेषामन्तरोऽर्थः प्रकाश्यते । एकस्यैवात्मनो भेदौ शब्दार्थावपृथक्स्थितौ ॥ – वाक्यपदीय २/३१*

२७२. *प्रकाशकः प्रकाश्यत्वं कार्यकारणरूपता । अन्तर्मात्रात्मनस्तस्य शब्दतत्त्वस्य सर्वदा ॥ वाक्यपदीय २/३२*

२७३. *बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थः । यदा यदा शब्द उच्चारितस्तदा अर्थाकारा बुद्धिरुपजायते – इति प्रवाहनित्यत्वादर्थस्य नित्यत्वमित्यर्थः। – महाभाष्य १/१/१ को प्रदीप*

२७४. *यस्मिंस्तूच्चरिते शब्दे यदा योऽर्थः प्रतीयते । तमाहुरर्थं तस्यैव नान्यदर्थस्य लक्षणम् ॥ – वा.प. २/३२८*

२७५. *Words as every one knows, mean nothing by them selves ..... It is only when a thinker makes use of them that they stand for anything, or in one sense, have meaning . – Ogden and Richards : The Meaning of Meaning, pp. 9-10.*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यहाँ विचारणीय कुरा के छ भने वैयाकरणहरूले शब्द र अर्थमा तादाम्यसम्बन्ध अर्थात् भेदाभेदसम्बन्ध मान्दछन् भने तान्त्रिकहरूले प्रकाश र त्यसको स्वभावभूत विमर्शमा ऐकात्म्य मान्दछन् अर्थात् शिव र शिवा (प्रकाश र विमर्श) को नित्य अविनाभाव सम्बन्ध छ ।[२७६] शाङ्करवेदान्तले पनि ब्रह्म र जगत्‌मा आध्यासिक तादात्म्य मान्दछ । अनन्यत्वाधिकरणको शाङ्करभाष्यमा अनत्यत्वरूप तादात्म्यको स्थापना गर्दै भेद कल्पित र अभेदलाई वास्तविक मानिएको छ । त्यहाँ अभेदको पारिभाषिक अर्थ हो उपादान सत्ता अतिरिक्त सत्ता शून्य हुनु।[२७७] ठीक यसको विपरीत एउटा मत वैयाकरणहरूको छ । जसअनुसार शब्द र अर्थको अभेद आरोपित हो र भेद नै सत्य हो ।[२७८]अर्कोतर्फ तन्त्रमा शब्द र अर्थको ऐकात्म्य स्थापित गरिएको छ ।[२७९] यथार्थमा शब्द र अर्थ, अभिधान र अभिधेय, प्रकाश र विमर्श, माया र ब्रह्म, शक्ति र शक्तिमान् यी सबै युग्मक अभिन्न नै हुन्छन् ।[२८०] प्रकाश विमर्श पर्याय शिव र शक्तिको अभेदकै कारण ललितासहस्रनाममा देवीको नाम शिवमूर्ति पनि भनिएको छ । त्यसैले शिव र देवीको अभेद ज्ञानबाट नै मोक्ष प्राप्त हुने कुरामा शास्त्रहरूको सहमति छ ।[२८१]

शब्दको स्वरूप

पतञ्जलिले शब्दको परिभाषा गर्दै भनेका छन् – गो शब्द त्यो हो जसको उच्चारणले सास्ना लाङ्गूल आदिले युक्त गो वस्तुको ज्ञान हुन्छ ।[२८२] त्यो सत्ता जसलाई शब्द भन्दछन् र जसका द्वारा अर्थको बोध हुन्छ त्यो 'स्फोट' हो । स्फोट नित्य छ । नाद (ध्वनि)बाट त्यसको अभिव्यक्ति हुन्छ । पतञ्जलिले स्फोटका अतिरिक्त लोकमा प्रचलित ध्वनिलाई पनि शब्द मानेका छन् । जसबाट अर्थको प्रतीति हुन्छ ।[२८३] उनका अनुसार स्फोट र ध्वनिमा अन्तर छ । स्फोट नै वस्तुतः शब्द हो । स्फोट नित्य छ, त्यसमा अल्पता, महत्ता आदिको स्थिति छैन। ध्वनि शब्दको गुण हो । यो शब्दको व्यञ्जक हो । ध्वनिद्वारा शब्दको अभिव्यक्ति हुन्छ । अन्तःस्फोट व्यंग्य हो र ध्वनि व्यञ्जक । व्यञ्जक ध्वनिविना स्फोटको अभिव्यक्ति हुन सक्दैन । शब्द नष्ट हुन्छ, शब्द उच्च या निम्न हुन्छ । यी सबै ध्वनिका विशेषता हुन् । लघुता, वृद्धि, अल्पता र महत्ता ध्वनिकै कारण हुन्छ ।[२८४] यसरी शब्दका दुई स्वरूप छन् – स्फोट र ध्वनि । यिनीमध्ये ध्वनिकै अल्प या महान् रूपका देखिन्छ। मनुष्यहरूमा स्फोट र ध्वनि दुवै लक्षित हुन्छन् – मनुष्यको वाणीद्वारा उच्चरित शब्द स्फोट र ध्वनि दुवै रूप हुन्छन् । यसको विपरीत पशुपक्षी आदिमा केवल ध्वनिको ग्रहण हुन्छ ।

यसैगरी शास्त्रकारहरूले शब्दको बारेमा प्रकारान्तरबाट पनि विचार गर्दै शब्दलाई नित्य र कार्य गरी दुई

---

२७६. *तल्लीनमस्त्वविरहः शिवयोः स्वभावः । – मातृका चक्रविवेक*

२७७. *उपादानसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वम् । – ब्रह्मसूत्र अनन्यत्वाधिकरण शाङ्करभाष्य*

२७८. *तादात्म्यञ्च तद्भिन्नत्वे सति तदभेदेन प्रतीयमानत्वम् । अभेदस्याध्यासत्वान् न तयोर्विरोधः । – नागेश, वैयाकरणलघुमञ्जूषा।*

२७९. *न हि प्रकाशैकात्मकबोधैकरूपत्वादृते किमप्येषा–(भावना)मप्रकाशनं वपुरुपपद्यते । – परात्रिंशिका, अभिनवगुप्ताचार्य*

२८०. *वृत्तिवृत्तिमतोरत्र भेदलेशो न विद्यते । चन्द्रचन्द्रिकयोर्यद्वत् यथा वागर्थयोरिव ।। – नन्दिकेश्वरकाशिका ११*

२८१. *एको रुद्रः सर्वभूतेषु गूढो मायारुद्रः सकलो निष्कलश्च । सा एव देवी न च तद्विभिन्ना एतज्ज्ञात्वामृतत्वं व्रजन्ति ।। – ललितासहस्रनामको टीकाबाट ।*

२८२. *येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककूदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः । – महाभाष्य १/१/१*

२८३. *प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते । – महाभाष्य १/१/१*

२८४. *स्फोटः शब्दः । ध्वनिः शब्दगुणः । स्फोटस्तावानेव भवति । ध्वनिकृता वृद्धिः । ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । अल्पो महांश्च केषाञ्चिदुभयं तत् स्वभावतः ।। – महाभाष्य १/१/७०*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकारका मानेका छन् । निरुक्तमा शब्दलाई व्यापक भनिएको छ ।[२८५] महाभाष्यकार पतञ्जलिले शब्दलाई ज्ञानरूप मानेका छन् ।[२८६] शब्दलाई अणु र वायु परिणाम मात्रै मत पनि शास्त्रमा उपलब्ध हुन्छ ।[२८७]शब्दको नित्यत्वबारे श्लोकवार्तिक टीकामा पार्थसारथि मिश्रले अन्य प्रतिस्पर्धीहरूका भावहरू उपस्थापित गरेर शब्दका बारेमा विशेष विचारहरू प्रस्तुत गरेका छन् ।[२८८] वायु शब्द भनेर शिक्षाकारहरूले उल्लेख गरेका छन् । शुक्ल यजुर्वेद प्रातिशाख्यमा पनि शब्दलाई वायवीय मानिएको छ ।[२८९] तैत्तरीयप्रातिशाख्यमा अनादिनिधन विभुरूप शब्द, जसलाई ब्रह्म भनिएको छ, त्यही नै सम्पूर्ण वर्णहरूको प्रकृति अर्थात् उपादान कारण हो । वर्णहरूको उत्पत्तिमा वायुलाई निमित्तकारण मानिएको छ ।[२९०] त्यसैगरी अर्को सूत्रमा वायुलाई करणको रूपमा मानेर शब्दलाई वायवीय नभएको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ ।[२९१] यसको विपरीत ऋक्प्रातिशाख्यमा शब्दलाई वायुरूप र नित्य दुवै मानिएको छ ।[२९२] यसरी वायु शब्द भनेर शिक्षाविद्ले भनेको कुरालाई शुक्लयजुः प्रातिशाख्यका अनुयायीहरूले समर्थन गर्दछन् भने ऋक्प्रातिशाख्यमा वायवीय र तद्विपरीत मत उपलब्ध हुन्छन् । तैत्तरीय प्रातिशाख्यले शब्दलाई नित्य ब्रह्मस्वरूप भन्दै अणु शब्दबाट तन्मात्राको उत्पत्ति मानेको छ । वैयाकरणहरूले शब्दलाई ज्ञानस्वरूप मानेका छन्। यसै ज्ञानबाट पश्यन्ती स्वरूप भएर शिष्ट पद प्राप्त हुन्छ। यसैद्वारा नै परम ज्योतिलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ ।[२९३]

सारांशमा भन्दा यो शब्दरूप वाणीसँग सख्यभाव प्राप्त गर्नेले स्थिर आनन्द प्राप्त गर्दछ । यसको विपरीत जो यसको मायाजालमा नै विचरण गर्दछ, त्यसको समस्त अध्ययन र श्रवण निष्फल हुन्छ । अर्थतत्त्व नै वाणीको फलफूल हो । अर्थज्ञान वञ्चित सदैव निष्फल हुन्छ ।[२९४] अक्षर तत्त्वबाट नै वाणीत्रयीको विकास भएको हो । त्यही वैखरी, मध्यमा र पश्यन्तीको प्रेरक हो ।[२९५] यो विरूप र नित्य छ ।[२९६] विरूपको अर्थ हो – यो आकार आदिबाट अलग भएकोले निराकार र अमूर्त छ । अर्कोतर्फ निराकार हुँदाहुँदै पनि यो अनेक रूप र आकारले युक्त छ । यही यस वाणीको स्वरूप हो । वाणीबाट नै अर्थतत्त्वको विकास भएको हो । अर्को शब्दमा सम्पूर्ण रूपात्मक जगत् सृष्टिको आदिकारण पनि यही हो । यसैले नै अर्थहरूलाई प्रकाशित गर्दछ।[२९७]

---

२८५. *व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्य । – निरुक्त १/२/४*

२८६. *ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति । – महाभाष्य १/२/४*

२८७. *वायोरणूनाम् । – वा.प. १/१०८ र अणवः सर्वशक्तित्वात् भेदसंसर्गवृत्तयः ।*
अभ्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाऽख्याः परमाणवः।। – वा.प. १/१११-१२

२८८. *वक्तव्यश्चैष कः शब्दो नाशित्वेन प्रसाध्यते । त्रिगुणः पौद्गलो वायमाकाशस्याथवा गुणः ।।*
वर्णादन्योऽथ नादात्मा वायुरूपोऽर्थवाचकः । पदवाक्यात्मकः स्फोटः सारूप्यान्यनिर्वर्तने ।।
एतेषामस्त्वनित्यत्वं नास्माकं तेषु नित्यता ।। – श्लोकवार्तिक ३१८-२० ।

२८९. *वायुः खात् । – अ. १ सू ६, शब्दस्तत् । – अ. १ सू. ७*

२९०. *शब्दः प्रकृतिः सर्ववर्णानाम् । – तै. अ. २ सू. २*

२९१. *वायुशरीरसमीरणात् कण्ठोरसोः सन्निधाने । –तै.अ. २ सू. २*

२९२. *प्राणो वायु, । ऋक्प्रा. १३/१,ये के वर्णान् शाश्वतीकान् न कार्यान् । – ऋक्प्रा. १३-१४*

२९३. *स ब्रह्मामृतमत्यन्तं योनिं सदसतोध्रुवम् । महच्चाणु च विश्वेशं विशति ज्योतिरुत्तमम् ।। – बृ. दे. ७/१०९*

२९४. *निरुक्त १/२०*

२९५. *तिस्रो वाचः ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् । – ऋ. १०/९७/३४, निरुक्त १३/२७*

२९६. *वाचा विरूपा नित्यया । ऋ. ८/७५/६*

२९७. *वाक् पुनः प्रकाशयत्यर्थान् । – निरुक्त ९/१९*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अर्थतत्त्वको दर्शनबाट नै ऋषित्व प्राप्ति र आनन्द लाभ हुन्छ ।[२९८] त्यसैले यसलाई सर्वज्ञ मानिन्छ ।[२९९] रूपरहित ब्रह्मतत्त्व नै यसको आधार र परम तत्त्व हो ।[३००] यस एकात्मक अक्षररूप वाणीलाई विद्वान् र कविहरूले अनेक रूपमा प्रस्तुत गर्दै सहस्रधारा बनाए । तिनीहरूले यसैको आश्रय लिएर सात स्वर र सात छन्दको रचना गरे ।[३०१] जसले यसका अन्तर्निहित तीन पाद (परा, पश्यन्ती र मध्यमा)लाई साक्षात्कार गर्दछ, त्यो पिताको पनि पिता हुन जान्छ अर्थात् परमतत्त्वज्ञ एवं शब्दतत्त्वज्ञ हुन जान्छ ।[३०२] यो सच्चिदानन्द स्वरूप छ । यही सृष्टि, स्थिति र प्रलयको कारण एवं आदिकारण हो । यही ब्रह्मस्वरूप अक्षररूपी वाणी उपनिषद्को ओङ्कार, योगको प्रणव, तन्त्रको विमर्शस्वरूपिणी पराशक्ति र वैयाकरणको शब्दब्रह्म हो । यसैको उपासनाद्वारा परमज्योति प्राप्त गर्न सकिन्छ ।[३०३] शास्त्रहरूमा तम र ज्योति शब्दको प्रयोग भएको छ ।[३०४] तम प्रस्फुटित हुँदा स्वतः प्रकाश प्राप्त हुन्छ । त्यहाँ अनाहत नाद श्रवण हुन्छ । यसैको माध्यमबाट उत्तम ज्योति प्राप्त हुन्छ । यो भौतिक ज्योति नभएर विशुद्ध ज्ञानरूप चित् पद वाच्य ज्योति हो । योगद्वारा नै योगलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ ।[३०५] यसै वाणीको साधनारत शिष्टयोगीहरूले प्रातिभ ज्ञानद्वारा अतीन्द्रिय एवं मनसा अगम्य भावहरू देख्दछन्।[३०६] वाणीले ज्ञानरूपले पदार्थहरू देख्छ, वक्ताका रूपले स्थूलशब्दहरू बोल्दछ, आफूमा निहित शक्तिले समग्र अर्थ (विषय)हरूलाई उत्पन्न गर्दछ, यसैमा विविधतायुक्त विश्व स्थित छ र यसैले आफूलाई भोक्ता र भोग्य रूपमा विभक्त गरेर उपभोग गर्दछ।[३०७] यस्तो विविध शक्ति र महिमायुक्त नित्य ज्योतिस्वरूपिणी वाणीका बारेमा आचार्य शङ्करद्वारा व्यक्त भावमा आफ्नो भावलाई अन्तनिर्हित गर्दै यो लेख यहीं टुङ्ग्याउँछु –

शब्दब्रह्ममयी चराचरमयी ज्योतिर्मयी वाङ्मयी
नित्यानन्दमयी निरञ्जनमयी तत्त्वन्मयी चिन्मयी ।
तत्त्वातीतमयी परात्परमयी मायामयी श्रीमयी
सर्वैश्वर्यमयी सदाशिवमयी मां पाहि मीनाम्बिके ।।

– मीनाक्षीस्तोत्र

---

२९८. *ऋषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता । – निरुक्त १०/१०*
२९९. *विश्वमिदं वाचम् । ऋ. १/१६४/१०*
३००. *पृच्छामि वाचः परमं व्योम । ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम । –ऋ. १/१६४/३४–३५*
३०१. *अक्षरेण मिमते सप्तवाणीः । – ऋ. १/१६४/४४, सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति । तं धीरा वाचा प्रणयन्ति सप्त । ऋ. १०/११४/५–७ ।*
३०२. *त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितुः पितासत् । – यजुर्वेद ३२/९*
३०३. *ज्योतिरजरं ब्रह्म तद्योगात् समुपाश्नुते । – बृ.दे. ७/१०९*
३०४. *(क) आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । – मनु. १/५,*
(ख) तमसो मा ज्योतिर्गमय । बृ.उ. १/३/२८
३०५. *योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात् प्रवर्तते । यो नियुक्तो हि योगेन स योगे रमते चिरम् ।। वायुपुराण ५/३४–३५*
३०६. *अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा । ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ।। वा.प. १/३८*
३०७. *वागेवार्थं पश्यति वागेव ब्रवीति वागेवार्थं निहितं सन्तनोति ।*
वाच्येव विश्वं बहुरूपं निबद्धं तदेतदेकं प्रविभज्योपभुङ्क्ते ।। वा.प. १/१०९ को टीकाबाट ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सम्भाव्य र उपलब्धिमूलक अनुसन्धान-कार्यक्रमहरूको योजना*

- प्रा. दिनेशराज पन्त

अभिलेखको आधारमा ठोकेर भन्न सकिने नेपालको पहिलो प्रामाणिककाल लिच्छविकाल हो । लिच्छविकालका २०० वटाभन्दा केही बढी अभिलेख पाइएका छन् । लिच्छविकालका ती सबै अभिलेख संस्कृत भाषामा छन् । यसबाट नेपालको इतिहासको शुरूदेखि नै संस्कृतको अत्यन्त महत्त्व रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

प्राचीन कालमा गुरुकुलमा बसी शिक्षा लिनेदिने पद्धति भएकोमा श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहको पालामा श्री ३ जङ्गबहादुरको शासनकालदेखि संस्थागत रूपमा संस्कृतविद्यालयहरूको स्थापना हुनथाल्यो । शुरूमा ग्रन्थ कण्ठस्थ गर्ने पद्धतिबाट पढाइ हुने संस्कृतविद्यालयहरूमा क्रमशः परीक्षापद्धतिको माध्यमबाट पढाइ हुन थाल्यो र त्यसैको आधारमा उपाधि प्राप्त गरेका विद्वान्हरू निस्कन थाले । संस्कृतका शास्त्रीय विषयहरूको अध्ययन-अध्यापन मात्र हुने गरेकोमा वि.सं. २००४ को **जयतु संस्कृतम्** आन्दोलनको फलस्वरूप आधुनिक विषयहरू पनि क्रमशः संस्कृत शिक्षामा प्रवेश गराइए । धेरै कालसम्म पाठशालाको तहमा चलेर आइरहेको संस्कृत शिक्षा वि.सं. २००८ देखि महाविद्यालयको रूपमा अघि बढ्यो । संस्कृतको छुट्टै विश्वविद्यालय हुनुपर्छ भन्ने जोडदार माग उठिरहेकै बेलामा र त्यसमा पनि वि.सं. २०२४ मा संस्कृतविश्वविद्यालयको स्थापनाको लागि दाङमा सम्मेलन भइसकेको अवस्थामा नयाँ शिक्षायोजना लागू भएपछि त्रिभुवनविश्वविद्यालयअन्तर्गत रहने गरी वि.सं. २०३० मा **संस्कृतअध्ययनसंस्थान**को स्थापना भयो । संस्कृतअध्ययनसंस्थानको स्थापना भएको १४ वर्षपछि वि.सं. २०४३ मा **महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालय**को स्थापना भयो ।

हाम्रा प्राचीन ग्रन्थमा पाइने टीका; भाष्य आदि सबै अनुसन्धानका रूप हुन् भन्ने स्पष्ट भए तापनि आधुनिक परिभाषाअनुसारको अनुसन्धान भने संस्थागत रूपमा संस्कृतअध्ययनसंस्थानको स्थापना भएपछि नै भएको हो । ग्रन्थसम्पादन, लघुअनुसन्धानपरियोजना, विद्यावारिधिकार्यक्रम आदिबाट अघि बढिरहेको यो कार्यक्रम महेन्द्रसंस्कृत- विश्वविद्यालयको स्थापनापश्चात् पनि त्यही रूपमा अघि बढिरहेको छ ।

संस्कृत वाङ्मयको क्षेत्र ज्यादै विशाल छ । वेद, वेदाङ्ग, उपनिषद्, स्मृति, आयुर्वेद, व्याकरण, न्याय, ज्यौतिष, साहित्य आदि विषयहरूका असङ्ख्य ग्रन्थहरूले अनुसन्धानका लागि हामीलाई आह्वान गरिरहेका छन्। यस अवस्थामा हामीहरूका अगाडि निकै काम बाँकी छन् । सबै क्षेत्रमा एकैपल्ट हात हाल्दा काम त्यति राम्रो हुन सक्दैन । त्यसैले शुरूको १० वर्षमा हामीहरूले आफ्नो कार्यक्रम मुख्यतया तल उल्लिखित ढङ्गमा अघि बढाउनु उपयुक्त हुनेछ ।

१. राष्ट्रिय अभिलेखालयमा असङ्ख्य ग्रन्थराशि रहेको कुरा सबैलाई विदितै भएको कुरा हो । ती

* *वि.सं. २०६२ मा विश्वविद्यालय विद्यापीठ, प्राध्यापक सङ्घ एकाईद्वारा आयोजित गोष्ठीमा प्रस्तुत विचारपत्र ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सबैजसो ग्रन्थको एकसरो सूचीपत्र बाहिर आइसकेको छ भने पनि हुन्छ । त्यसैगरी विश्वका विभिन्न सङ्ग्रहालयमा पनि संस्कृतका अमूल्य ग्रन्थ छन् । तिनको सूची पनि प्रकाशमा आइसकेका छन् । वैद्युत सञ्चारमाध्यमले गर्दा ती सबै अब पहिले जस्तो दुर्लभ पनि छैनन् । ती सबैको अनुगमन गरी अप्रकाशित, तर ज्यादै महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरूको सूची पहिले तयार गर्ने र क्रमशः तिनको सम्पादन गराउँदै जाने गर्नुपर्छ ।

क) हामीकहाँ अक्सर कुनै काम गराउँदा कुनै विद्वान्ले कुनै कुराको प्रस्ताव पेश गरेपछि त्यसलाई स्वीकृत गर्ने वा अस्वीकृत गर्ने ढङ्गले काम गर्ने चलन छ । यसले गर्दा स्वीकृत भई काम भएको खण्डमा पनि एउटा विद्वान्ले आफ्नो ज्ञानको आधारमा त्यो काम गरेको हुनाले त्यसमा निकै सीमितता हुनसक्छ । यस दोषको निराकरणका लागि म.सं.वि.मा पढाइ हुने तथा नहुने आवश्यक विषयका विशेषज्ञसम्मिलित स्थायी प्रकृतिको समिति बनाई त्यस समितिले निर्धारण गरेको सूचीभित्रका ग्रन्थलाई प्राथमिकता दिई सम्पादन गराउन लगाउने ।

ख) सम्पादन गर्न ग्रन्थ छान्दा आफ्नो-आफ्नो विषयका महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ छान्ने । यसो गर्दा कुनै कुनै विषयका महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ निकै बाँकी रहने तथा सबै विषयको कोटा पुऱ्याउने विचार गर्दा अपेक्षाकृत कम महत्त्वका ग्रन्थको पनि सम्पादन गर्नुपर्ने स्थिति आउन सक्छ । यथाशक्य यस्तो स्थिति आउन नदिनेतिर त्यस समितिले विचार गर्ने ।

ग) सम्पादन गर्ने ग्रन्थ छान्दा मुख्यतया आफ्नो-आफ्नो विषयका महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ छान्ने, यसो गर्दा नेपालमा बनेका, तर त्यति महत्त्वपूर्ण नठहरिने ग्रन्थलाई पनि देशको नाताले केही महत्त्व त दिने, तर पूर्ण महत्त्व भने नदिने ।

२. नेपालमा बोलिने धेरै भाषा संस्कृत भाषाको नजीकका भाषा हुन् भन्ने कुरा सबैलाई थाहै छ । तर संस्कृतको नाम भनेपछि तर्सिने वा विरोध देखाउने ठूलो जमात नेपालमा क्रमशः खडा हुँदै गएको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा सबै भाषाको संस्कृतसँगको सामीप्यको बारेमा प्रामाणिक रूपमा अनुसन्धान गराउनुपर्ने टड्कारो आवश्यकता छ । यसले गर्दा एकातिर संस्कृतको महत्त्व बढ्छ भने अर्कोतिर राष्ट्रिय एकतालाई पनि बल पुग्छ ।

३. हाम्रो देशमा प्रतिवर्ष पञ्चाङ्गको प्रकाशन हुन्छ, तर ती पञ्चाङ्ग कति प्रामाणिक छन्, यो विचारणीय छ । महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयमा सिद्धान्त ज्यौतिष, फलित ज्यौतिष, धर्मशास्त्र आदिको पढाइ हुन्छ। म.सं.वि.बाट आफ्नै जनशक्ति र नपुगे बाहिरको जनशक्तिको मद्दत लिएर पनि प्रतिवर्ष प्रामाणिक पञ्चाङ्ग प्रकाशन गर्नुपर्छ । यसो गर्दा दुनियाँले प्रामाणिक पञ्चाङ्गको प्रयोग गर्न पाउने र त्यसबाट संस्कृतको महत्त्व बढ्छ । यसका साथै यी विषयका अध्यापकहरूले आफूले पढेको विषयको प्रयोगात्मक अभ्यासको मौका पाउँछन् भने विद्यार्थीहरूले पनि प्रयोगात्मक पढाइको मौका पाउँछन्।

४. हामी नेपाली गरिब छौँ र यसका विभिन्न कारणमध्ये नेपालीको स्वास्थ्य त्यति ठीक नहुनु पनि प्रमुख कारण हो भन्ने कुरा सबैलाई थाहै छ । जबसम्म हामीले आयुर्वेदको राम्रो अध्ययन गरी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेपालीलाई निरोगी बनाउन सक्दैनौं, तबसम्म हाम्रो उन्नति हुँदैन भन्ने स्पष्ट छ । आयुर्वेदका प्राचीन ग्रन्थको राम्रो अनुशीलन संस्कृतको सामान्यज्ञानले मात्र हुन सक्दैन । आयुर्वेदको समुचित विकासका लागि संस्कृतको गहन अध्ययन–अनुसन्धानको आवश्यकता पर्दछ । आधुनिक चिकित्सा पद्धतिबाट सफल नभएका वा आंशिकरूपमा मात्र सफल भएका एक दुई रोगलाई छानी आयुर्वेदको माध्यमद्वारा त्यसको अनुसन्धान गरी पूर्णरूपमा रोगलाई निर्मूल पार्ने ढङ्गले काम गर्नुपर्छ । यसबाट संस्कृतलाई जनमुखी बनाउन मद्दत मिल्छ ।

५. आजकाल हामीकहाँ सिमेन्टद्वारा बनेका घरहरू बन्न थालेका छन् र तिनले हाम्रो पुरानो पद्धतिबाट बनेका घरहरूलाई क्रमशः विस्थापित गर्दैछन् । सिमेन्टद्वारा बनेका घरहरूमा जाडोमा ज्यादै चीसो र गर्मीमा ज्यादै गरम हुने कुरा पनि सबैले अनुभव गरेकै हो । पाश्चात्त्य प्रविधिबाट बनेका घरहरूभन्दा हाम्रो प्राचीन पद्धतिबाट बनेका घरहरू ठूलठूला भूकम्पबाट पनि त्यति क्षतिग्रस्त नभएका उदाहरण इतिहासमा निकै पाइएका छन् । यसैले हामीले आफ्नो प्राचीन पद्धतिलाई पुनरुद्धार गर्नुपरेको छ । यसको लागि राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेका यस विषयका पुस्तकहरूमध्ये महत्त्वपूर्ण केही पुस्तकको सम्पादन गरी प्रकाश गर्नुको साथै यस पद्धतिलाई सबैले बुझ्ने ढङ्गले प्रचार गर्न सकियो भने त्यसबाट संस्कृतको प्रभाव निकै बढ्छ ।

यसरी १० वर्षभित्रमा मुख्यतया माथि उल्लिखित कुरालाई ध्यान दिई कार्यक्रम अघि बढाउने र सामान्य अनुसन्धानलाई यस अवधिमा खास महत्त्व नदिने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । तर सामान्य ज्ञानको आधारमा मात्र यी कार्यक्रम सुचारुरूपले चल्न सक्दैनन् । यी कार्यक्रम सुचारुरूपले सञ्चालन गर्न ध्यान दिनुपर्ने केही कुराको उल्लेख तल गरिन्छ ।

१) संस्कृतभाषाका निकै ग्रन्थ प्रकाशित भइसकेका छन् र यो क्रम प्रतिवर्ष बढ्दो छ । त्यसैगरी संस्कृतको विषयलाई लिएर गरिएका अनुसन्धानात्मक ग्रन्थको सङ्ख्या पनि निकै ठूलो छ । फाट्टफुट्ट रूपमा विभिन्न सङ्ग्रहालयगा यस्ता पुस्तक भए पनि तिनको सङ्ग्रह नेपालमा अहिलेसम्म राम्ररी हुनसकेको छैन । सुचारुरूपमा अनुसन्धान चलाउन यस्ता पुस्तक–पत्रिकाको सङ्ग्रह गरी एउटा गतिलो पुस्तकालय खडा गर्नुपर्छ । म.सं.वि. अनुसन्धानकेन्द्रअन्तर्गत रहने यस्तो पुस्तकालय काठमाडौँमा हुनुपर्छ ।

२) संस्कृत विषयका अतिरिक्त संस्कृतेतर विषयका विषयमा पनि सोपाधिक वा निरुपाधिक अनुसन्धान गराउने प्रवृत्ति हामीकहाँ रहिआएको छ । संस्कृतमा गहनगति नभएका विद्वान्हरूलाई पनि संलग्न गराउने दृष्टिकोणले शीर्षकमा संस्कृतको नाम जोडिदिएर अनुसन्धान गराउने प्रवृत्ति पनि हामीकहाँ छ । यस्ता कामले संस्कृतमा चञ्चुप्रवेश भएका र संस्कृतप्रति सामान्य श्रद्धा राख्ने जमात तयार गर्न त सजिलो होला, तर त्यसले संस्कृतको महत्त्व बढ्न सक्दैन । यसैले यस्ता अनुसन्धानलाई निरुत्साहित गर्नुपर्छ ।

३) विक्रमको पन्ध्रौं शताब्दीमा शुरूभएको पुनर्जागरणबाट अघि बढेका पाश्चात्यहरूले ग्रीक, ल्याटिन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आदि भाषाको अध्ययनबाट प्राचीन ग्रन्थको गुण-दोषको परीक्षा गर्ने पद्धति चलाए । विस्तारै संस्कृतपट्टि पनि उनीहरूको चाख बढ्दै गयो र त्यतातिर उनीहरूले काम गर्न थाले । ग्रीक, ल्याटिन आदि भाषा जसरी पाश्चात्यहरूले पढे, त्यसरी संस्कृत पढ्न उनीहरूले नसकेकाले वा नखोजेकाले संस्कृत भाषाको उच्च ज्ञान उनीहरूमा आएन । प्रसिद्ध विद्वान् म्याक्समूलरले "हामीहरूलाई संस्कृत पढ्नु भने पर्छ, लेख्नु भने कहिले पनि पर्दैन । खासगरी भारतवर्ष के हो र भारतवर्ष कस्तो भएको छ भनी जान्न हामी खोज्छौँ । हामी यसको वाङ्मय, यसको दर्शन आदि बुझ्न खोज्छौँ र त्यही कामले प्रशस्त समय लिन्छ । त्यसैले संस्कृत लेख्ने अभ्यास गर्ने कुरा हामी कहिल्यै पनि सोच्दैनौँ " भनी लेखेजस्तै संस्कृतमा भएका कुराको अध्ययन- अनुसन्धानमा पाश्चात्यहरूले जो परिश्रम गर्दै आएका छन्, त्यो स्तुत्य छ । तर संस्कृतका महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरूलाई प्रामाणिक ढङ्गमा सम्पादन गर्नको लागि जुन तहको शास्त्रीय ज्ञानको आवश्यकता हुन्छ, त्योचाहिँ त्यस पद्धतिबाट पढेका व्यक्तिमा कमै हुन्छ । पाश्चात्यहरूले निरन्तर अनुसन्धानमा संलग्न रही संस्कृतको बारेमा निकै महत्त्वपूर्ण काम गरिसकेका छन् । ती सबैको सङ्कलन, अनुगमन निश्चय नै हुनुपर्छ । त्यसको साथै उनीहरूले निकालेका प्रविधिको अनुशीलनबाट ग्रन्थसम्पादन आदिमा पनि निकै मद्दत मिल्छ । यसको लागि बाह्य शैक्षिक प्रतिष्ठानहरूसँग सहयोगको आदान-प्रदानका कुरामा हामीले ध्यान दिनुपर्छ । तर संस्कृतका शास्त्रीय विषयमा आधिकारिक विद्वान्हरू तयार पारी त्यसको माध्यमद्वारा प्रामाणिक ग्रन्थसम्पादन आदिको लागि भने हामीले आफ्नै पद्धतिको पुनरुद्धार गर्नुबाहेक अर्को विकल्प छैन भन्ने कुरा यस प्रसङ्गमा सम्झनुपर्छ ।

संस्कृतको पढाइमा ह्रास आयो, आचार्य पास भएका मानिस पनि संस्कृत बोल्न लेख्न नसक्ने अवस्थामा पुगे, यसकारण संस्कृतमा विशिष्ट धार र सामान्य धार चलाउनुपर्छ भन्ने कुरा आइरहेको छ । संस्कृतलाई विशिष्ट धार वा सामान्य धार केमा चलाउनुपर्छ, अथवा दुवै धारमा चलाउनुपर्छ, परम्परागत ढङ्गले चलेर आइरहेको हाम्रो पद्धतिमा यसको प्रभाव के पर्छ भन्ने कुरा बढी अध्ययन, छलफलको विषय हुनसक्छ । तर जहाँसम्म अनुसन्धानको कुरा छ ः आफ्नो शास्त्रमा वैशिष्ट्य हासिल गरेका व्यक्तिले नै राम्रो अनुसन्धान गर्नसक्ने र त्यस्तो अनुसन्धान नै काम लाग्ने भएकोले अनुसन्धानकै दृष्टिले मात्र भए पनि संस्कृतका सबै विषयमा विशिष्ट धार चलाउनुपर्दछ । सामान्यतया त्यस्तो धार चलाउँदा यस्तो गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ -

क) पाठशालाको तहदेखि नै केही विद्यार्थीलाई छानी विशेषरूपमा संस्कृत पढाउन शुरू गर्ने ।

ख) यसरी पढाउँदा अहिलेको सामान्य पढाइमा जस्तो धेरै ग्रन्थ नराख्ने, अत्यन्त महत्त्वपूर्ण यथाशक्य पुराना ग्रन्थ पाठ्यपुस्तकको रूपमा राख्ने र ती ग्रन्थ सम्पूर्ण कण्ठस्थ गराउने ।

ग) एक जना अध्यापकलाई बढीमा २ जना विद्यार्थीको मात्र भार बोकाउने, छात्र तथा अध्यापक दुवैलाई प्रतिदिन कमसेकम १२ घण्टा अध्ययनअध्यापनको लागि एकै ठाउँमा राख्ने व्यवस्था मिलाउने ।

घ) यस पद्धतिबाट पढाइने विद्यार्थीलाई अङ्ग्रेजी भाषाबाहेक अरू आधुनिक विषयको भार नबोकाउने।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ङ) यस पद्धतिबाट आचार्य तहसम्म अध्ययन गरी आफ्नो पढाइ पूरा गर्ने विद्यार्थीलाई निजले चाहेमा महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयभित्रै अध्यापन वा अनुसन्धानकार्यक्रममा संलग्न हुने मौका दिने ।

माथिका यी कुराहरूमा विशेष ध्यान दिई तथा अरू पनि आवश्यक सुधार गरी कार्य सञ्चालन गर्दै जानुपर्छ । काम गर्दै जाँदा आइपरेका अप्ठ्याराको आधारमा आफ्नो नीतिमा आवश्यक परिमार्जन गर्दै काम अघि बढाउन सकियो भने केही कालमा नेपालमा आफ्नो-आफ्नो विषयमा आधिकारिक विद्वान्‌हरूको समूह तयार हुनेछ र त्यसैको आधारमा सुचारुरूपमा अनुसन्धानकार्यक्रम पनि चल्नेछ । म.सं.वि.का संस्थापक कुलपति श्री ५ वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहबाट प्राप्त "देशमा आज विभिन्न शास्त्रीय विषयहरूमा आधिकारिक विद्वान्‌हरूको खाँचो छ। महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयले हाल प्रचलित संस्कृतको अध्ययन-अध्यापनलाई सुव्यवस्थित गरी एक निश्चित समयभित्र देशको आवश्यकतानुसार विशिष्ट शास्त्रीय विद्वान् तयार पार्ने काममा अगाडि बढ्नुपर्छ ।" भन्ने यो निर्देशन पनि यस अवसरमा मननीय छ । यस्तै काम गरी हामी अघि बढ्न सक्यौँ भने निश्चय नै केही वर्षभित्रमा नेपाल संस्कृत विद्याको प्रामाणिक केन्द्र बन्नेछ र संस्कृतविद्याको पुनरुद्धारको श्रेय विश्वले नेपाललाई दिनेछ ।

यो केवल एउटा सामान्य विचारपत्र हो । यस विचारपत्रमा विद्वान् टिप्पणीकारहरू र यस सभामा उपस्थित अरू विद्वान् सहभागीहरूद्वारा यथोचित परिष्कार, संशोधन हुनेछ भन्ने मैले आशा लिएको छु । विद्वज्जनबाट प्राप्त सुझाव मेरो लागि स्वीकार्य छ र त्यसपछि यसले एउटा आकार लिनेछ भन्ने विश्वास मैले लिएको छु ।

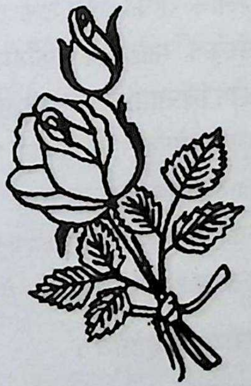

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृतमहाकवि सुकृतिदत्तको नेपाली कृति - 'रसमञ्जरी-व्याख्या'

- प्रा.डा. माधवशरण उपाध्याय

नेपालको पर्वतराज्यअन्तर्गत (हालको वाग्लुङको ओखलेमा) जन्मेका संस्कृतवाङ्मयका ख्यातिप्राप्त विद्वान् सुकृतिदत्त पन्तले भानुदत्तरचित रसमञ्जरीको व्याख्या गरेको तथ्य हालसालैको अध्ययनबाट उद्घाटित हुन पुगेको छ । उक्त व्याख्याग्रन्थ राष्ट्रिय अभिलेखालयको लगत नं. ४/२३७६ साहित्य विषय सं. १८० मा उपलब्ध छ । यस ग्रन्थमा संस्कृत मूल ग्रन्थका साथै सुकृतिदत्तद्वारा गरिएको नेपाली पद्यात्मक र गद्यात्मक व्याख्या देख्न सकिन्छ । संस्कृतका विविध विधामा अनेकौँ ग्रन्थरचना गरेका ख्यातिप्राप्त विद्वान्ले नेपाली भाषाको श्रीवृद्धिमा पुऱ्याएको योगदानको चर्चा नहुनु आफैमा न्यूनजस्तो लागेर उक्त व्याख्याको परिचयका रूपमा केही विवरण प्रकाशमा ल्याउने प्रयासस्वरूप यो छोटो चर्चा गरिएको छ ।

ग्रन्थ र ग्रन्थकारपरिचय

रसमञ्जरी ग्रन्थ साहित्य विषयको लक्षणग्रन्थअन्तर्गत पर्दछ । अभिलेखालयमा नेपाली भाषाव्याख्यासहितको यो ग्रन्थ ३२ पानाको रहेको छ र यसका प्रत्येक पृष्ठमा १२-१३ पङ्क्ति रहेका छन् । संस्कृत मूल ग्रन्थमा १४० श्लोक र नेपाली भाषा श्लोकतर्फ ४५५ श्लोक रहेको तथ्य उक्त ग्रन्थको सरसर्ती अवलोकनबाट ज्ञात हुन्छ । कलेवरमा रसमञ्जरी सानो भए पनि संस्कृत साहित्यका फाँटमा यसको गरिमा ठूलो छ । यस ग्रन्थमा अनन्तपण्डित, आनन्द शर्मा, गोपाल भट्ट, शेष चिन्तामणि, नागोजी भट्ट (नागेश), हरिवंश भट्टप्रभृति विद्वान्हरूले व्याख्या गरेर यसको महत्त्व प्रकाशित गर्न योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ । इतिहासकारहरूले यस ग्रन्थका एघारवटा टीका उपलब्ध रहेको चर्चा गरेबाट यसको महत्त्व स्वतः स्पष्ट हुन आएको छ ।[१] मङ्गलाचरणपश्चात् ग्रन्थको प्रारम्भ गर्दै भानुदत्तले विद्वान्हरूका मनरूपी भ्रमरहरूलाई रसमञ्जरीका माध्यमबाट अल्झाई राख्ने प्रयासस्वरूप यस ग्रन्थको प्रणयन भएको तथ्य यसरी उद्घाटन गरेका छन् -

विद्वज्जनमनोभृङ्गरसव्यासङ्गहेतवे ।
एषा प्रकाश्यते श्रीमद्भानुना रसमञ्जरी ।।[२]

यस ग्रन्थको प्रतिपाद्य विषयवस्तुको निरूपण गर्ने प्रसङ्गमा भानुदत्तले तत्र रसेषु शृङ्गारस्याभ्यर्हितत्वेन

---

१. *द्रष्टव्य - कैटलग्स कैटलोगोरम्, भाग १/४९५ ।*

२. *द्र. हस्तलिखित रसमञ्जरी, पृ.सं. १ 'ख' ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदालम्बनविभावत्वेन नायिका तावन्निरूप्यते भनेर स्पष्ट्याउने प्रयास गरेका छन् ।[३]

ग्रन्थकार भानुदत्त

ग्रन्थसमाप्ति पद्यका माध्यमबाट भानुदत्तले आफ्नो परिचय प्रस्तुत गरेका छन् । उक्त पद्य यस प्रकार छ–

तातो यस्य गणेश्वरः कविकुलालङ्कारचूडामणिर्
देशो यस्य विदेहभूः सुरसरित् कल्लोलकिर्मीरिता ।
पद्येन स्वकृतेन तेन कविना श्रीभानुना योजिता
वाग्देवीश्रुतिपारिजातकुसुमस्पर्द्धाकरी मञ्जरी ।।१४०।।

उपर्युक्त पद्यद्वारा भानुदत्तका पिताको नाम गणेश्वर रहेको पनि कविहरूमा श्रेष्ठ रहेका र विदेहभूमि अथवा मिथिलाञ्चल भानुदत्तको देश थियो भन्ने कुरा प्रकाशित हुन्छ । आफ्नो स्थितिकालका विषयमा कविले केही उल्लेख गरेका छैनन् । इतिहासविद्हरूले १३५० ई. देखि १४५० ई. को लगभग भानुदत्तको समय निर्धारण गरेको पाइन्छ । ग्रन्थरचना–समय १४२८ ई. निर्धारण गरेका छन् ।[४] डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यजीले देवीदत्त पन्तले **रसमञ्जरी**को व्याख्या गरेको कुरा उल्लेख गर्नुभएको छ । प्रमाणका रूपमा दिइएको पद्यबाट लिपिकरका रूपमा देवीदत्तको स्थिति स्पष्ट भएको छ ।[५] छुट्टै प्रतिमा पाइएको व्याख्या देवीदत्तको हो भन्ने जिकिर स्वामी प्रपन्नाचार्यजीको छ। **रसमञ्जरी**माथि धेरै विद्वान्हरूले आ–आफ्नो कलम चलाउनुभएको सङ्केत इतिहासको अध्ययनबाट पाइएकाले स्वामीजीले छुट्टै प्रतिहरूका अवलोकन गरेको भनेको व्याख्या यहाँ चर्चित विद्वान्हरूमध्येकै कसैको हो अथवा देवीदत्त पन्तको हो, उहाँको लेखाइबाट स्पष्ट हुन सकेको छैन । स्वामीज्यूले प्रस्तुत गरेको पद्यको पाठ पनि पुनरवलोकनीय प्रतीत हुन्छ ।[६] यस सन्दर्भको टुङ्गोमा पुग्न प्राप्त प्रमाणको समीक्षण र थप प्रमाण जुटाउनेतर्फ अग्रेसर हुनु मनासिब देखिन्छ । भानुदत्तकै रचनाका रूपमा **रसतरङ्गिणी** ग्रन्थ राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको प्रारम्भिक सूचना प्राप्त छ । अन्य कुराको खोजी आवश्यक छ ।[७]

नेपाली भाषा-व्याख्या र व्याख्याकार

रसमञ्जरी ग्रन्थको नेपाली पद्यमय र गद्यमय व्याख्या अनुवादमात्र नभएर विवेचनात्मक व्याख्याका

---

३. *द्र. हस्तलिखित ग्रन्थ, पृ.सं. २ 'क' ।*

४. *द्र. हिष्ट्री अफ क्लासिकल संस्कृत लिट्रेचर सं. कृष्णामाचारी, पृ. ७७३–७४, प्रकाशक– मोतीलाल बनारसीदास, सं. १९७४।*

५. *त्यहाँ दिइएको पद्य यस प्रकार छ – चतुस्त्रिसप्तभू शाके १७३४ तुलार्के गुरुवासरे । देवीप्रसादपन्तेन लिखिता रसमञ्जरी ।। यस पद्यबाट रसमञ्जरीको लिपिकर देवीदत्त पन्त हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । व्याख्याकारका रूपमा उनको स्थिति स्पष्ट्याउने प्रमाण खोजीको विषय छ । यस सम्बन्धमा प्रपन्नाचार्यको मत जान्न हेर्नुहोस् – कार्तवीर्योदय महाकाव्यको भूमिका, पृ. ४०–४१ ।*

६. *पूर्ववत्,*

७. *द्र. रील नं 'ए' ३७१/२७, ३७२/१ आदि ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रूपमा रहेको छ भन्ने तथ्य आपाततः अवलोकन गर्दा पनि प्रतीत हुन्छ । १४० संस्कृत पद्यको ४५५ जति नेपाली पद्यबाट व्याख्या गरिनुले पनि यो व्याख्या अनुवाद मात्र नभएर विद्वत्तापूर्ण व्याख्या हो भन्ने सङ्केत प्राप्त हुन्छ । यसमा व्याख्याताले एउटै पद्यको विभिन्न कोणबाट व्याख्या प्रस्तुत गरेर यस कुराको पुष्टि गरेका छन् । उदाहरणका रूपमा भानुदत्तको दोस्रो पद्यलाई लिन सकिन्छ –

विद्वज्जनमनोभृङ्गरसव्यासङ्गहेतवे ।
एषा प्रकाश्यते श्रीमद्भानुना रसमञ्जरी ।।[८]

यस पद्यको व्याख्या गर्ने क्रममा व्याख्याकारले विद्वदिति प्रतीक उल्लेख गरेर पहिले यस्तो व्याख्या प्रस्तुत गरेका छन् –

रस् जान्या जनका भ्रमर्झैञि मनै एता उता सर्वदा
रस् षोज्दा थकितै न हुन् ञिहि रहुन् भन्ना निमित्तै गरे ।
यों ग्रन्थै रसमञ्जरी त कविता सामग्रिवान् भानुले
सो जानि रसशास्त्र हेरु अरुको सारै ञिही हेरनु ।।६।।[९]

यस प्रकार उपर्युक्त पद्यको कविपक्षमा अर्थ प्रस्तुत गरेर भानु शब्दले सूर्यलाई पनि बुझाउने हुँदा सूर्यपक्षमा पनि यस पद्यको अर्को व्याख्या यसरी गरेको पाइन्छ –

श्रीसूर्यले और पनी त मञ्जरी
पुष्पैहरूको त विकाश् गरेकी ।
भ्रमर्हरूलाय् रसदीय् राष्छे
यस्तो पनि अर्थ ञिहीं विचार्नु ।।७।।[१०]

यस प्रकारको वैदुष्यपूर्ण अर्थ गराइ व्याख्याताको जतातत्तै देख्न पाइन्छ । रसनिरूपण गर्न प्रवृत्त ग्रन्थमा पहिले नायिकाको विचार किन आवश्यक पऱ्यो भन्ने जिज्ञासा समाधान गर्दै सुकृतिले यस्तो युक्ति दिएका छन्–

शृङ्गारका कारण मुख्य नायिका–
नायक् कहिन्छन् पहिली विचार्नु ।
कारण पछी कार्य यही रितीले
रस् देषि पैल्हि दुइको विचार ।।[११]

उक्त पद्यमा कारणबाट कार्य उत्पन्न हुने भएबाट शृङ्गाररसका कारणस्वरूप नायिका र नायकको

८. द्र. हस्तलिखित ग्रन्थ, १ ख पृष्ठ ।
९. पूर्ववत्, श्लोक ६ ।
१०. पूर्ववत्, श्लोक ७ ।
११. पूर्ववत्, श्लोक ९ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रथमतः निरूपण गर्नु युक्तिसङ्गत छ भनी ग्रन्थको सङ्गति लगाउने शास्त्रीय परम्पराको निर्वाह व्याख्याकारबाट भएको पाइन्छ । व्याख्याको समग्र पर्यालोचनबाट विद्वत्तापूर्ण विशेषताहरूको ज्ञान हुने हुँदा सम्बद्ध अध्येताहरूको यसतर्फ प्रवृत्ति अपेक्षित छ ।

व्याख्याताको परिचय

नेपाली भाषाको व्याख्या गर्ने संस्कृतवाङ्मयका प्रख्यात विद्वान् सुकृतिदत्त पन्त हुन् भन्ने कुरा व्याख्याको पहिलो श्लोकबाट ज्ञात हुन्छ । उक्त पद्य यस प्रकार छ –

कहीं श्लोक भाषा कहीं मात्र भाषा
गरी चित्तमाथि रहोस् यो रसिक्का ।
भनी मैथिलैको कवीको कवीता
प्रकाशै गरिन्छे सुकीर्त्ती कवीले ।।१।।

उक्त पद्यमा सुकीर्त्ती नाउँको उल्लेख छ । सुकृतिदत्तका विभिन्न रचनाहरूको पर्यालोचन गर्दा सुकृति र सुकीर्त्ति दुवै पर्यायका रूपमा रचनाकारबाटै प्रयोग भएको तथ्य खुल्न आएको छ । व्याकरण विषयक लघुशब्देन्दुशेखरका अतिदेशसूत्रव्याख्या–प्रसङ्गमा मङ्गलाचरण गर्दै रचनाकारले सुकृतिनाम यसरी उल्लेख गरेका छन् –

श्रीमत्पतञ्जलिपदाम्बुजमादरेण
चित्ते विचिन्त्य सुकृतिः कृतिनां कृतेऽद्य ।
किञ्चिद् विचारमतिदेशविधौ विधत्ते
दृष्टिं क्षिपन्तु विबुधा दययात्र सन्तः ।।

व्याकरणविषयक वृद्ध्यादिसूत्राष्टकविवृत्तिमा मङ्गलाचरण गर्दै सुकीर्ति नाउँ यसरी उल्लिखित पाइन्छ–

नत्वा मुकुन्दचरणाम्बुजमादरेण
गोनर्दजातभगवद्वचनानुसारात् ।
प्राचीननव्यपथपान्थ इमां सुकीर्तिः
सूत्रेऽष्टको मुनिकृते विवृत्तिं करोति ।।२।।

यी दुई उदाहरणमात्र हुन् । कविद्वारा दुवै नामको उपयोग समानरूपमा भएको पाइन्छ । उपर्युक्त उदाहरणबाट रसमञ्जरीको नेपाली व्याख्याकार विद्वान् सुकृतिदत्त नै सुकीर्त्तिनाउँबाट उल्लिखित हुन् भन्ने कुरामा कसैमा विमति नहोला । दुःखको कुरा के हो भने यस रचनामा तिथि–मिति, पुष्पिका आदि कुनै माध्यमबाट पनि अन्य तथ्यको उल्लेख भएको छैन । भानुदत्तले मूल ग्रन्थ–समाप्तिमा आफ्नो परिचय दर्साएका छन् । पुष्पिकामा पनि इति **श्रीभानुदत्तकविकृता रसमञ्जरी शुभम्** उल्लेख छ, तर व्याख्याकारले त्यस प्रकारको सङ्केत नगरी ग्रन्थका अन्त्यमा मङ्गलाचरण गर्नुपर्ने शिष्टाचारमात्र निर्वाह गरेका छन् । व्याख्याकारको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्तिम श्लोक यस प्रकार छ –

श्रीकृष्णको दर्शन राधिकालाय्
विस्तार् गरी ग्रन्थ समाप्ति माथी ।
श्रीभाष्यकार्का मतले गरीयो
मङ्गल् स्वरूप् यो हरिनाम कीर्तन् ।।

संस्कृतवाङ्मयका ख्यातिप्राप्त साधक सुकृतिदत्त पन्तद्वारा नेपाली भाषाका माध्यमबाट पनि आफ्नो विद्वत्तापूर्ण कृति दिने प्रयास भएको र त्यसको प्रचारप्रसार हुन नसकेका सन्दर्भमा साहित्यानुरागी विद्वान्हरूको अध्ययनक्षेत्र विस्तार होस् भन्ने आशय र साहित्यिक इतिहासवेत्ताहरू यसतर्फ थप चिन्तन गर्न अभिप्रेरित होऊन् भन्ने आशयले यो सानो परिचयात्मक लेख प्रस्तुत गरिएको हो । यस क्षेत्रमा थप शोध अपेक्षित छ ।

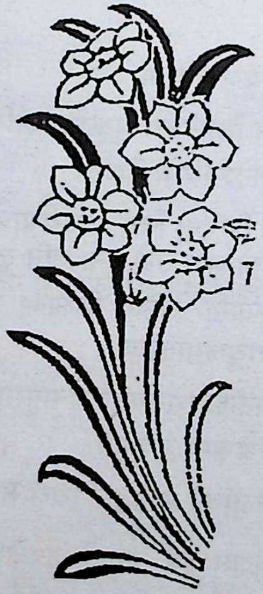

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देवकोटाका दृष्टिमा शिक्षा

– सहप्रा. डा. दुर्गाप्रसाद अर्याल
हाल – काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी

नेपाली भाषासाहित्यका सेवामा समर्पित देवकोटाको बलबुता शिक्षाका क्षेत्रमा पनि लागेको छ । विभिन्न महाविद्यालयमा पढाएर, ट्युसन गरेर, विश्वविद्यालयको संस्थापनमा सक्रिय भएर शिक्षासम्बन्धी लेख रचना गरेर उनले यस सम्बन्धमा अर्थपूर्ण एवं व्यवहारयोग्य चेतना प्रदान गरेको पाइन्छ । **प्रसिद्ध प्रबन्ध-सङ्ग्रह**को 'पढाइ' निबन्धमा देवकोटाको मौलिक दृष्टिकोण झल्किन्छ । यद्यपि यो 'पढाइ' अङ्ग्रेजी निबन्धकार फ्रान्सिस बेकनको **'अफ स्टडी'** को नेपाली रूपान्तर हो, तर पनि यसमा देवकोटेली शैक्षिक अभिप्रायको मौलिक द्योतन भएको छ। देवकोटा जुन-कुनै पठितका निम्ति सौन्दर्य अपेक्षा गर्ने व्यक्ति हुन् । देवकोटा पढेर राम्रो मान्छे बन्नुपर्दछ भन्दछन् । पढाइ सुख-सन्तोषका लागि पनि हो भन्ने मान्यतामा पनि उनी विश्वस्त देखिन्छन् । त्यसै गरी पढाइका माध्यमले मान्छेमा खास सीप वा प्रविधिको आर्जन हुनुपर्दछ भन्ने अभिप्राय पनि यस प्रसङ्गमा उल्लेख्य हुन आउँछ।

शिक्षा के हो ? यसको उपयोग कसरी गर्ने ? शिक्षाको योजना र उद्देश्य कस्तो हुनुपर्दछ ? भन्ने कुराको चित्तबुझ्दो उत्तर उनको 'शिक्षा' निबन्धका माध्यमबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । शिक्षालाई कृषिप्रणालीसँग दाँज्ने देवकोटा जाँगरिलो कृषकको गुण शिक्षकमा हुनुपर्दछ र उसले कृषकले जस्तै विद्यार्थीको मन-मस्तिष्कलाई शिक्षाको बाली लाग्न सक्ने मलिलो र उर्वर बनाउनुपर्दछ भन्ने ठान्दछन् । विद्यार्थीका लागि दिइने ज्ञान वास्तवमा शिक्षारूपी सिङ्गो बालीको बीज वा बिउ हो; यो जति राम्रो हुन्छ उत्ति लाभदायी हुन्छ । मानिस कस्तो बन्नुपर्दछ र जीवन कसरी चलाउनुपर्दछ भन्ने वास्तविकतामा केन्द्रित शिक्षाका पक्षमा आफ्नो अभिमत अग्रसारित गर्ने देवकोटाले आफ्नै ढङ्गको शैक्षिक दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । 'हाइ ! हाइ ! अङ्ग्रेजी'मा उनी भन्छन् –

'पठित भनेका ती हुँदा रहेछन्, जो जीवनको जादूको सट्टा किताबको यान्त्रिकता साट्ता रहेछन्, जो स्वजातिलाई विदेशी ढङ्गमा हाल्न चाहँदा रहेछन् र आँखा छोपेर सुधार गर्न चाहँदा रहेछन् । पढ्नुमा खालि विदेशी जाली बुन्नु रहेछ, खालि उल्थाउनु र उल्था हुनु ।' मेकाले प्रणालीको विदेशमुखी पढाइका प्रति उपेक्षा जाहेर गर्ने यस अभिव्यक्तिबाट पढाइ भनेको स्वयं विद्यार्थीमा अन्तर्निहित विलक्षणता वा जीवन-जादुलाई उद्घाटन गर्ने, स्वदेश र स्वजातिको गौरव बढाउने खालको हुनुपर्ने सङ्केत हुन्छ ।

आज विश्वव्यापीरूपमा शिक्षाप्रणाली र यसका योजनावलीहरू दिनहुँ विकसित र व्यवहृत भइरहेका छन्। शिक्षाको उज्यालो चारैतिर छरिएको छ । शिक्षा केवल ज्ञानार्जन र आत्मोत्थानको साधन मात्र नभएर जीवन-जगत्को समग्र विकासको सशक्त साधन भएको छ । शैक्षिक योग्यता हासिल गर्ने अनेक विधि-प्रविधिहरूको विकास भएको छ । पढाइका निम्ति नाना प्रकारका उपाय र साधनहरू प्रशस्त मात्रामा विकसित

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भएका छन् । शिक्षाले गर्दा अनेक अज्ञात रहस्यको उद्घाटन भएको छ, आधुनिक प्रौद्योगिक समाजको विकास र विस्तार भएको छ । ज्ञानविज्ञानका उपयोगी कुराहरू समाजका अगाडि छरपस्ट भएका छन् । साँच्चै भन्ने हो भने देवकोटाले आफ्ना समयमा कल्पनासम्म गर्न नसकेका कुराहरू शिक्षाको चेतनाका कारण अहिलेका समाजमा छर्लङ्ग भएका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि देवकोटाले सङ्केत गरेका शिक्षासम्बन्धी केही कुरा वर्तमानमा प्रचलित नेपाली शिक्षा-प्रणालीका लागि सुधार गर्न सहायक हुने खालका छन् । प्रौद्योगिक सभ्यताका वर्तमान युगमा मानवमा निहित मौलिक र नैसर्गिक गुण ओझेल पर्दै गएको छ । आज एकथरी समाजशास्त्री र शिक्षाविद्हरूले पुराना शोषणका ढाँचाहरू रूपान्तरण भएर शैक्षिक शोषणमा परिणत भएको कुरा दर्साएका छन् । उनीहरूका विचारमा शैक्षिक योग्यता र उपाधिलाई माध्यम बनाएर यसकै आडमा अनेक अशिक्षितलाई ठगेर आफ्नो हैकम कायम गरेको समाज नै शैक्षिक शोषणको नमुना भएको समाज हो । आफ्ना विशिष्ट ज्ञान र सीपलाई आफ्ना देश र समाजका सेवा र सहयोगमा लगाउनुभन्दा अधिकतम मोलतोलमा त्यसलाई विक्री-वितरण गर्न चाहने आजका विद्वान्हरूमा व्यापारी मनोवृत्ति तीव्र छ । यही मनोवृत्तिले गर्दा आफ्नो देश, समाज र घर-परिवारलाई चटक्क बिर्सने र उच्च आर्जनका लागि जहाँ जान र जे गर्न पनि चाहने तिनीहरूको प्रवृत्ति हुन्छ । यसप्रकारका लालबुझक्कड विद्वान्हरू उत्पादन गरेर देशमा बौद्धिक दरिद्रता निम्त्याउने शिक्षाप्रक्रियामा देवकोटाले ज्यादै वितृष्णा र विद्रोह गरेका छन् । मानवतावादी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा शिक्षालाई वाङ्मयको तपस्या ठानेको अवगत हुन्छ । सर्वभूत हितैषितामा विश्वास गर्ने देवकोटाले उकेल्ने विरोध र विद्रोहको स्वरमा पनि रुक्षता र उद्वेगिता पाइँदैन । एक प्रकारले भन्ने हो उनी आफैलाई उपमा बनाएर भाषा-साहित्य र शिक्षाका उन्नयनमा क्रियाशील भएका व्यक्ति हुन् । यसरी विचार गर्दा उनमा गीताले सङ्केत गरेको वाङ्मयको तपस्या चरितार्थ भएको अनुभव हुन्छ । वाङ्मयको तपस्या भनेर गीतामा यसरी उल्लेख गरिएको छ :-

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं सर्वहितञ्च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ।।

अर्थात् घोचपेच नगर्ने र सबैको हित हुने साँचो बोली-वचन गरेर आफ्नो पढाइ गरी त्यसको अभ्यास गर्नु नै वाङ्मयको तपस्या हो । यस्तै तपस्वी शिक्षकबाट नै विद्यार्थीले उचित प्रोत्साहनका साथ सही शिक्षा प्राप्त गर्न सक्छ ।

औपचारिक शिक्षाले विद्यार्थीको समय र नैसर्गिक शक्तिको सत्यानास गरेको भनेर चुकचुकाउने देवकोटामा डाँट्ने र ढाँट्ने शिक्षकप्रति पनि उत्तिकै उपेक्षाभाव छ । छात्रछात्राको वैयक्तिक गुणको विकास गर्नुभन्दा आफ्नै रबाफले बलात् असत्य कुरा लाद्ने Master, Teacher र Professor भन्दा शान्त, सरल र सुशील गुरुका प्रेरणाले विद्यार्थी बढी लाभान्वित बन्न सक्ने सम्भावनालाई पनि देवकोटाले साङ्केतिक रूपमा औँल्याएका छन् । यस सन्दर्भमा सत्यवादी सुकरात पनि स्मरणीय हुन आउँछन् । सुकरातले शिक्षाका सम्बन्धमा के भनेका छन् भने "Education means the bringing out of the ideas of universal validity which are atent in the mind of every man." अर्थात् शिक्षाको मतलब मनुष्यको मस्तिष्कमा अन्तर्निहित सर्वमान्य वैध विचारलाई अगाडि बढाउनु हो । गहिरिएर विचार गर्ने हो भने सुकरात र देवकोटा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सत्य–भावनाका पारखी र पौरखी हुन् । यी दुवैको शैक्षिक दृष्टिकोण मिल्दोजुल्दो देखिन्छ।

शिक्षाले मानवको चौतर्फी विकास गर्नुपर्दछ भन्ने अधिकांश शिक्षाशास्त्रीको दृष्टिकोण रहेको पाइन्छ । देवकोटा पनि यस्तै खाले शिक्षाको आवश्यकता अनुभव गर्ने प्रकृतिवादी र अध्यात्मवादी शिक्षाका पक्षपाती व्यक्ति हुन् । यस्तै कुरा प्रसिद्ध पश्चिमी शिक्षाशास्त्री रेमन्टले पनि व्यक्त गरेका छन् । उनका अनुसार – "Education defined as a process of the development by which a human being adapts himself gradually in various ways to his physical, social and spiritual environment. अर्थात् शिक्षा विकासको यस्तो क्रम हो, जसबाट व्यक्ति विभिन्न उपायका माध्यमद्वारा भौतिक, सामाजिक र आध्यात्मिक वातावरणका साथ समायोजन गर्दछ ।

देवकोटाको अध्ययन पाश्चात्य ढाँचाको शिक्षाको माध्यमबाट भएको हो । बि.ए.,बि.एल्. सम्म औपचारिक शिक्षा आर्जन गरेर उनले प्रशस्त मात्रामा स्वाध्यायन गरेका हुन् । उनले आफ्ना 'शिक्षा' निबन्धमा मात्र होइन, 'श्रीगणेशाय नमः', 'हाइ ! हाइ ! अङ्ग्रेजी', 'पहाडी जीवन', र 'सुकुलमाथि' जस्ता निबन्धहरूमा पनि शिक्षासम्बन्धी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । ज्ञान, चेतना, अध्ययन, पढाइ, बोध, विद्या, जानकारी आदि शब्दहरूका माध्यमले जानकारी हुने शिक्षा एउटा प्रणाली र पद्धति, व्यवस्था र प्रविधि तथा माध्यम र प्रकार्य पनि हो । सिकाइबुझाइका आधारमा भन्ने हो भने यो साधनमात्र नभएर साध्य तत्त्व पनि हो । संस्कृत वाङ्मयमा पनि यसका योजना र पद्धतिका सूत्र, वृत्ति र भाष्यहरू स्थूल, साङ्केतिक र सूक्ष्म रूपमा श्रुति, स्मृति, पुराण, साहित्य, सङ्गीत र कलाका क्षेत्रमा विकीर्ण र व्याप्त छन् । षट्शास्त्रमध्ये शिक्षा सिङ्गै शास्त्रका रूपमा प्रतिष्ठित छ भने चौध विद्यामा शिक्षालाई स्वतन्त्र रूपमा गणना गरिएको छ । नैषधीयचरितमा श्रीहर्षले अत्यन्त महत्त्वका साथ शिक्षाप्रक्रियालाई सङ्केत गरेका छन् । श्रीहर्षका अनुसार **अधीतिबोधाचरणप्रसारणैः** .... अर्थात् पहिले पढाइ अनि बुझाइ त्यसपछि आचरण र सबैभन्दा पछि प्रचार–प्रसारबाट शिक्षाको सार्थकता रहन्छ । यस प्रकारको गम्भीर दृष्टिकोणप्रति आधुनिक विद्वान्को दृष्टि जाँदैन । हामीलाई कथनी र करणी, सिकाइ र बुझाइ तथा ज्ञान र आचरणमा आएको अन्तर्विरोधले सताएको छ । आज ज्ञानविज्ञानका लाखौँ ढोकाहरू खुलेका छन्। शिक्षा निश्चित वर्ग, जातिगत सीमा र सङ्कीर्णताबाट माथि उठेर सर्वदेशीय र सर्ववर्गीय बनिरहेको छ । यति भएर पनि मानवताको ह्रास भएको छ, पारस्परिक सद्भाव र सहयोगको उपहास भएको छ र यान्त्रिक साम्राज्यको प्रचुरता भएको छ। यसैमा योगवादी, भाववादी र करुणावादी साहित्यकार देवकोटा चिन्तातुर छन्।

खास गरी विभिन्न निबन्धमा छरिएका शिक्षासम्बन्धी देवकोटाका चेतना र चिन्तनको अध्ययनबाट उनी नेपालको शिक्षा–प्रणालीप्रति असन्तुष्ट हुनाका साथै आवश्यक सुधार सङ्केत गर्ने आफ्नो केही व्यावहारिक, केही स्वतन्त्र योजना वा पद्धतिको दिग्दर्शन गराउने लेखकका रूपमा परिचित हुन आउँछन् । उनी शिक्षक–प्राध्यापकका रूपमा प्रिय र प्रसिद्ध भएर आफ्नो अध्यापन अनुभवको पक्षलाई आत्मगत गरेर बनेका अनौपचारिक केही व्यावहारिक र केही मात्रामा लहडी एवं आदर्शवादी शिक्षाशास्त्री पनि हुन् । आधुनिक शिक्षा हासिल गरेका स्नातक खास गरी बि.ए. उपाधिधारी नेपालीहरूबाट आफ्ना अगाडि आर्यसभ्यता र संस्कारको उपेक्षा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भएकामा कटु अनुभव गर्ने देवकोटाले आफूले पढेको र पढाएको त्रिचन्द्र कलेजलाई औँल्याउँदै 'विकासमान आङ्ग्ल-भाषा विद्यालयले नेपाल संसारलाई के-कति हित गरिरहेछ वा आर्यसभ्यता र संस्कारबाट वञ्चित गराउने तालिम दिइरहेछ, भविष्यको समालोचनाले निरूपण गर्ला' भनेका छन् । 'श्रीगणेशाय नमः' निबन्धमा व्यक्त यस विचारले आज साठी वर्षपछि पनि नेपाली माटो, मुटु र स्वभावअनुसार प्रचलित शिक्षाप्रणाली एवं महाविद्यालयमा सङ्गति नमिलेको सन्देह जगाउँछ ।

'पहाडी जीवन' निबन्धमा देवकोटाले आधुनिक ढाँचाको शिक्षाका माध्यमबाट बि.ए. पास गरेका शिक्षितहरूमा आत्मविज्ञापन ज्यादा भएको र तात्त्विक गुण कत्ति नभएको सन्दर्भ औँल्याएका छन् । पढाइ भन्ने कुरा पढ्ने-पढाउने दुवैमा छर्लङ्ग हुनुपर्दछ । ज्ञान भन्ने कुरा घाम लागेझैँ छर्लङ्ग होस् । यही कुरा कालिदासले रघुवंशमा यसरी सङ्केत गरेका छन् :-

> अप्यग्रणीर्मन्त्रभृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते
> येन त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ।।

अर्थात् मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूमा अगुवा भएका, कुशाग्र बुद्धि भएका तिम्रा कुशल गुरुबाट तिमीले (कौत्स) दुनियाँले सूर्यबाट छर्लङ्ग हुने गरी चेतना पाएझैँ ज्ञान पायौ । यसबाट पढाइ घँटामा घाम लागेजस्तै हुनुपर्दछ भन्ने तात्पर्यबोध हुन्छ ।

पन्ध्र वर्षसम्मको अध्ययनकालको ज्ञान आफूले तीनै वर्षमा गराउन सक्ने आत्मविश्वास गर्ने देवकोटाले शिक्षामा अधिकतर शिक्षार्थीको समय दुरुपयोग भएको बताएका छन् । शिक्षा राष्ट्रिय जीवनको मेरुदण्ड भएकाले यसको अभिप्राय आ-आफ्नो राष्ट्रिय जीवनको सांस्कृतिक मूल्य र विश्वजनीन प्रवाहअनुरूप निर्धारण हुनुपर्ने कुरामा देवकोटेली शिक्षा केन्द्रित भएको अवगत हुन्छ ।

शिक्षालाई सुलभ र व्यापक बनाउनु पर्छ भन्ने देवकोटाले Education For all people भन्ने मान्यताको पुष्टि गरेको पाइन्छ । यस प्रकारको मान्यतालाई भरणपोषण गर्ने उनको आत्मकथन यसप्रकार 'शिक्षा' निबन्धमा व्यक्त भएको छ - 'हामीले शिक्षालाई जीवनमा लगेर घरघरमै घुसाउनुपर्दछ .... ।'

सङ्क्षेपमा भन्ने हो भने शिक्षा मानिसलाई पूर्णतामा लैजाने हुनुपर्दछ । शिक्षाले समयको हिसाब उपयोग गर्न सिकाउने गर्नुपर्दछ । यसले मनुष्यको अन्तरशक्ति पत्ता लगाई चेतनाको विकास गराउनु आवश्यक हुन्छ । आधुनिक शिक्षामा अध्यात्ममूलक र आत्मबोधक शिक्षाको पनि अध्ययन भएर आत्मोत्तरदायी प्रवृत्तिको विकास हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको पाइन्छ । आज शिक्षाशास्त्र दर्शनका रूपमा विश्वव्यापी भएको छ । यसका विधि, प्रविधि, नीति, रीति र प्रकृतिहरू पनि व्यापक बनेका छन् । खास गरी अनौपचारिक र औपचारिक रूपमा शिक्षाका दुई धारा बगिरहेका छन् । शिक्षाकै माध्यमबाट विश्वकै मानवसमुदायले ठूलो फड्को मारेको छ । यस्तो अभूतपूर्व शैक्षिक उन्नतिका समयमा मानवलाई खास गरी शिक्षित मनुष्यलाई विवेकसम्मत निर्णय गरेर आत्मसम्मानपूर्वक सन्तोषका साथ स्वतन्त्ररूपमा जीवनयापन गर्ने अवसरको न्यूनता छ । देवकोटाको यही न्यूनताप्रति गुनासो रहेको पाइन्छ भने भौतिक गुण र आध्यात्मिक मूल्यको संयोग गरेर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यवस्था गरिएको शिक्षाप्रणालीप्रति यथेष्ट अपेक्षा रहेको पाइन्छ ।

सन्दर्भसामग्री

१. अर्याल, दुर्गाप्रसाद, **देवकोटाका निबन्धमा निहित दार्शनिक चिन्तन**, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध-प्रबन्ध, काठमाडौँ, २०५७ ।

२. देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद, **लक्ष्मी निबधसङ्ग्रह** (तेह्रौँ संस्करण), साझा प्रकाशन, काठमाडौँ, २०५९।

३. रेमन्ट **एजुकेसन**, अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, इन्डियन एडिसन, न्यु दिल्ली, सन् १९८७ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कवि युद्धप्रसाद मिश्रका काव्यकृतिमा छन्द, अलङ्कार तथा रसविधान

– *सहप्रा. जगत् उपाध्याय 'प्रेक्षित'*

१. पृष्ठभूमि

वि.सं. १९६४ सालमा भक्तपुरको सोमलिङ्टार, चरखण्डीमा जन्मिएर चौरासी वसन्त–यापन गरी २०४७ फागुन ६ गतेका दिन भौतिक शरीर समाप्त गर्ने आजन्म क्रान्तिकारी कविको नाम हो, युद्धप्रसाद मिश्र। कलिलो बाल्यवयदेखि नै निरङ्कुश राणाशाहीको जर्जर यातनाबाट आहत देश र देशवासीको अन्तर्वेदनालाई आत्मसात् गरी अन्याय, अत्याचार र शोषणको पराकाष्ठालाई सहन नसकेर प्रकृतिको शान्त, सुन्दर र स्वच्छन्द मनोरमताको वर्णन गरी मानसिक शान्तिको स्वच्छ वाटिकामा रमाउने प्रवृत्ति कवि मिश्रका प्रारम्भकालीन कविताबाट झल्किन्छ। २००७ सालको बहुदलीय प्रजातन्त्रको आगमनपश्चात् शान्तिको उच्छ्वास फेर्न पाइएको आभास तत्काल भए पनि देश र जनताप्रतिको अनुत्तरदायीपन र निरङ्कुश मानसिकताको अवशेषको छनक नेतृत्वमा देखिएपछि उदासीन र मौन रहेका मिश्र २०१७ को परिवर्तनपछि फेरि जुर्मुराएर उठ्छन् र देशको माटोलाई समेत छाड्न बाध्य हुँदै बनारसको प्रवासी जीवन बिताउन पुग्छन्। बनारस–प्रवासले कवि मिश्रमा २००७ पूर्वदेखि नै अन्तर्गर्भित विद्रोह र क्रान्तिको चेतलाई विस्फोट गर्छ र कवि कहिल्यै बाढी त कहिल्यै ज्वालामुखीका शिखा बन्न पुग्छन्। सुरुमा निरङ्कुश राणाशासनबाट मुक्तिको चाहना व्यक्त गर्ने कवि मिश्र स्वच्छन्दतावाद हुँदै क्रमशः प्रगतिवादी साहित्यफाँटमा पुगेर आफ्नो काव्यात्मक प्रवाहलाई पूर्णता दिन्छन्। वर्गचेतनाले अभिप्रेरित भएर सामन्तवादी शोषण, उत्पीडन, अन्याय, अत्याचार र दमनबाट आम जनताका मुक्तिका गीतहरू आफ्ना कविताद्वारा गाउन रुचाउनु कवि मिश्रको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । 'सङ्घर्ष नै जीवनको महत्तम प्राप्ति' मात्रै र त्यसैमा रमाउने कवि मिश्रका जीवनको पर्याय नै क्रान्ति, विद्रोह र सङ्घर्ष हो भन्दा अत्युक्ति हुँदैन। प्रारम्भमा भावुक कविव्यक्तित्वका रूपमा उदाएका कवि मिश्रको विलक्षण प्रतिभा कविताको तरलताभित्र मात्रै अटाउन सक्तैन र उनी राणाशासनलाई पल्टाउने राजनीतिक मैदानमा उत्रन पुग्छन्। राणाशासनको पतनपश्चात् नेपाली काङ्ग्रेससँग सम्बद्ध हुँदै कालक्रमेण आफ्ना विशाल, व्यापक र राष्ट्रिय प्रेमले पूर्ण प्रगतिशील भावनाहरूलाई त्यहाँ अट्न नसक्ने देखेर नेपाली जनताको मुक्तिका निम्ति शोषणका जालहरूलाई डढाउन विद्रोहको राँको बनेर कवि मिश्र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीसँग आबद्ध हुन्छन्। यहीँ नै उनको विद्रोही कविव्यक्तित्व प्रखर र सशक्त ढङ्गले प्रस्फुटित हुँदै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जीवनको अवसानसम्म यही वैचारिक अटलता र सुदृढतामा झन् परिपाक भएर लहराउन पुग्दछ।

२. काव्यकृति र समीक्षकको दृष्टि

वि.सं. १९७७/७८ तिरदेखि काव्यफाँटमा जुर्मुराउन थालेका कवि युद्धप्रसाद मिश्रको औपचारिक काव्ययात्रा भने १९८८ वैशाख ८ गतेको गोर्खापत्रमा प्रकाशित **विद्यार्थी शिक्षा** कविताबाट नै प्रारम्भ हुन्छ। त्यसपछि पुस्तकाकार कृतिका रूपमा **अहिंसा-प्रार्थना** (१९८६) लघु खण्डकाव्य लेखिएको भए पनि त्यो अप्रकाशित अवस्थामै निरङ्कुश राणाशासक भीम शमशेरको क्रोधका आगामा जल्न पुग्छ, त्यसैले उनको पहिलो प्रकाशित काव्यकृति हुने सौभाग्य **चरा** कवितासङ्ग्रह (१९९४) लाई नै प्राप्त हुन्छ। त्यस्तै अन्य प्रकाशित रचनाहरूमा सातवटा लघु आकारका कथाको सँगालो **अमर कथा** (२०१५), **मुक्ति-रामायण अरण्यकाण्ड** खण्डकाव्य (२०२७), **बाढी-कवितासङ्ग्रह** (२०२८), **मुक्त सुदामा**, लघुकाव्य (२०२९), **युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू** (वासुदेव अधिकारीद्वारा सम्पादित, २०४८), **वेनवध** खण्डकाव्य (अप्रकाशित) र अन्य थुप्रै फुटकर रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा छरिएर रहेका तथा केही अझै पनि शोधखोज गरेमा प्राप्त हुन सकिने देखिन्छन्।

जनताको आवाजलाई घन्काउने जनकवि मिश्रका कृतित्वका बारेमा पर्याप्त र पूर्ण शोध गरी न्याय दिन नसकिएको भए पनि नेपाली साहित्यफाँटको सिङ्गो प्रगतिवादी आन्दोलनमा काव्यात्मक नेतृत्व प्रदान गर्ने उनको कवि-व्यक्तित्वलाई नियाल्ने काम भने धेर-थोर मात्रामा भएको छ, भइरहेकै छ र विविध खाले विश्लेषण र मूल्याङ्कन प्रस्तुत भएका छन्। मिश्रका कृतित्वमाथि स्नातकोत्तर तहमा शोध कार्य गर्ने पशुपति तिमल्सिनाले उनको ७ दशकको काव्ययात्राका समग्र पक्षहरूलाई सुधारवादी, आदर्शवादी, स्वच्छन्दतावादी, सामाजिक यथार्थवादी, प्रगतिवादी, क्रान्तिकारी र मानवतावादी भनेर विश्लेषण गरेका छन् भने ताना शर्माले **भानुभक्तदेखि तेस्रो आयामसम्म** र **नेपाली साहित्यको इतिहास**मा मिश्रको कवित्वबारे चर्चा गर्दै सिद्धिचरण श्रेष्ठको **वखलढुङ्गा** र मिश्रको **चरखण्डीको खोँच**को तुलनात्मक विवेचना गरेर **वखलढुङ्गा**मा भन्दा **चरखण्डीको खोँच**मा राम्रो शैली र छोटो वर्णनमा प्रकृतिको सौन्दर्यलाई पाठकसमक्ष उपस्थित गरेको, भनाइमा सरसता, लयमा मधुरता, शैलीमा सुन्दरता, प्रकृति-चित्रणमा मानविकता आदि विशेषता भएको दर्साएर सिद्धिचरणभन्दा उच्चस्तरका कवि प्रमाणित गरेका छन्। मोदनाथ प्रश्रित कवि मिश्रको कवित्वलाई निहुरन नजान्ने (**बाढी कवितासङ्ग्रहः** २०२८) भन्छन् भने जीवेन्द्रदेव गिरी **जनढुकढुकीमा जीवित कवि** (रातो थुँगा २०४८, वर्ष १, अङ्क १, प्रलेस, सुर्खेत) भनेर मिश्रको वास्तविक पहिचान दिन खोज्दछन्। यस्तै मधुसूदन गिरीचाहिँ कवि मिश्रलाई विचारका **अटल ध्रुवतारा** (**मिर्मिरे** २०५२, भाद्र) मात्र पुग्छन्। नेपाली साहित्यका अन्य समालोचकहरूले भने **चरा** कवितासङ्ग्रहमा प्रकाशित कविताहरूका आधारमा नै चित्रात्मक शैलीमा प्रकृतिको रूप उतार्ने स्वच्छन्दतावादी कवि (**नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास**- मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ) र शैलीमा माधुर्य गुणको प्रधानता र प्रकृतिप्रति विस्मय भावना भएका कवि (**नेपाली साहित्यका इतिहास** - डा. दीनानाथ शरण, बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी) भनेर युद्धप्रसाद मिश्रलाई

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वच्छन्दतावादी कवि नै भएको उल्लेख गरेका छन् ।

यसरी कवि मिश्रको कवित्वका विषयमा जसले जस्तोसुकै चर्चा गरे पनि उनका कविताशिल्पका समग्र पक्षहरूलाई भने राम्रोसँग केलाइएको पाइँदैन। हो, युद्धप्रसाद साँच्ची नै युद्धकै प्रसाद भएर नेपाली काव्यमैदानमा स्वाभिमानी शिरलाई ठाडो पार्दै प्रतिक्रियावादी शोषण, दमन, उत्पीडन, अन्याय र अत्याचारका विरुद्ध युद्धको हुङ्कार गरी बाँचे, बाँचेका छन् र बाँचिरहेका छन् पनि । यसमा कसैको दुई मत हुन सक्तैन । उनका विषयमा कलम चलाउनेहरूले आजसम्म यिनै वैचारिक उचाइ, सैद्धान्तिक अडान, क्रान्ति, विद्रोह र सङ्घर्षका छालहरूलाई लिएर मात्र मूल्याङ्कन गर्ने गरेका छन्, परन्तु कवि युद्धप्रसाद क्रान्ति र विद्रोहका नारा मात्र फलाक्ने खोक्रा भाषणवादी कवि होइनन्। उनी त क्रान्ति र सङ्घर्षका चेतहरूलाई छन्दको लयात्मकताभित्र मनोरम ढङ्गले बाँधेर अलङ्काररूपी गहनाले सिँगार्ने र रसरूपी प्राण भर्ने नयाँ प्रयोगशिल्पी कविव्यक्तित्व पनि हुन्, जसका कवितामा सहज र स्वाभाविक ढङ्गको छन्दको बन्धन छ, अलङ्कारको सिँगार छ र रसको परिपुष्टि छ । कवि मिश्रका काव्यकृतिमा पाइने यिनै छन्द, अलङ्कार र रसको विधानसम्बन्धी चर्चा गर्नु नै प्रस्तुत लेखनको विवेच्य पक्ष रहेको छ। यहाँ कवि मिश्रका **अरण्यकाण्ड, मुक्त सुदामा, चरा** (उपलब्ध केही कविता मात्र) **बाढी** र **युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू** कवितासङ्ग्रहमा उल्लिखित कविताहरूका आधारमा उनका काव्यकृतिमा पाइने छन्द, अलङ्कार तथा रसका विषयमा चर्चा गर्ने जमर्को गरिएको छ।

३. मिश्रका काव्यकृतिमा छन्द

३.१ छन्दपरिचय

संस्कृतको छन्द धातुमा 'घञ्' प्रत्यय लागेर निष्पन्न भएको 'छन्द' शब्दको अर्थ गति, यति र लय मिलेको वर्ण, मात्रा आदिको गणनाअनुसार पद्यात्मक रचना गरिने कुनै निश्चित मान वा रूप भन्ने बुझिन्छ। **छन्दः पादौ तु वेदस्य** भनेर पूर्वीय वाङ्मयमा ज्ञानको आकरका रूपमा प्रसिद्ध वेदको पाउका रूपमा छन्दलाई उल्लेख गरिएको छ। जसरी खुट्टा नभएको मान्छे हिँड्न सक्दैन; त्यस्तै गरी छन्दज्ञानविना वेदाध्ययन पनि हुन सक्दैन, अथवा गति, यति मिलाई पढ्न सकिँदैन भनेर शास्त्रहरूमा उल्लेख हुनुले छन्दको महत्ता स्वतः स्पष्ट हुन जान्छ। छन्द कविको काव्यात्मक गति हो भन्दा कुनै पनि समीक्षकको असहमति हुन नसक्ला। संस्कृत वाङ्मयमा छन्दलाई दुई किसिमले वर्गीकरण गरिएको छ– १. वैदिक र २. लौकिक। वैदिक छन्दलाई वैदिक युगमा शास्त्रीय छन्द मानिन्थ्यो। वैदिक छन्दहरूमा गायत्री, त्रिष्टुप्, जगती, अनुष्टुप्, पङ्क्ति, बृहती आदि प्रचलित थिए। लौकिक संस्कृतमा लौकिक छन्दको प्रचलन आयो । वैदिक कालमा अहिले हाम्रो काव्यजगत्मा शास्त्रीय मानिने वार्णिक छन्दलाई लौकिक छन्दका रूपमा स्वीकार गरिन्थ्यो। तत्कालीन परिवेशमा लोकसंस्कृतमा लौकिक छन्दको प्रयोग गरेर काव्यलेखनको प्रवर्तन गरेकाले वाल्मीकिलाई लौकिक संस्कृतका आदिकवि भनिएको हो।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

छन्दशास्त्रका आदिप्रवर्तक पिङ्गलमुनि भएको कुरा शास्त्रप्रमाणबाट ज्ञात हुन्छ। पिङ्गलद्वारा प्रवर्तन र वाल्मीकिद्वारा प्रयुक्त संस्कृतका शार्दूलविक्रीडित, अनुष्टुप्, स्रग्धरा, स्रग्विणी, भुजङ्गप्रयात आदि लौकिक छन्दहरूलाई आज हामी नेपाली शास्त्रीय छन्द मानिरहेका छौँ। नेपाली साहित्यमा यस्ता छन्दहरूको प्रथम सफल प्रयोग आदिकवि भानुभक्त आचार्यबाटै भएको पाइन्छ। पछि उत्तरवर्ती मोतीराम, शम्भुप्रसाद, लेखनाथ, लक्ष्मीप्रसाद, सम, सिद्धिचरण आदिले भानुभक्तीय परम्पराको निर्वाह गरे। अहिले माधव घिमिरेको उत्कर्षता छन्दकवितामै रहेको छ भने अन्य नवप्रतिभाहरूले पनि छान्दिक परम्परालाई कायमै राखेर काव्यसाधनालाई निरन्तरता प्रदान गरिरहेका छन्। जनकवि युद्धप्रसाद मिश्रले आफ्ना कवितामा 'चाहे ती स्वच्छन्दतावादी भावउडानका कविता होऊन्, चाहे क्रान्तिकारी विद्रोही चेतना र जागरणको शङ्खघोष गर्ने कविता होऊन्' शिल्पगत परिष्कार नगर्दा नगर्दै पनि छन्दको सफल निर्वाह गरेका छन्। कवि मिश्रको छन्दप्रयोगमा विविधता पाइन्छ। कवितायात्राका क्रममा उनले प्रयोग गरेका छन्दहरूमा शास्त्रीय वार्णिक छन्द, शास्त्रीय मात्रा छन्द र लोक छन्द पर्दछन् ।

३.१.१ वार्णिक छन्द

दीर्घ, ह्रस्व मिलाएर वर्ण वा अक्षरअनुसार गण हुने छन्दलाई वार्णिक छन्द भनिन्छ। गण आठवटा मानिएका छन्। ती यस प्रकार छन्– यगण, मगण, तगण, रगण, जगण, भगण, नगण, सगण। यीमध्ये भगण– ऽ।। अगाडि दीर्घ, जगण– ।ऽ। बीचमा दीर्घ र सगण – ।।ऽ अन्तिममा दीर्घ हुन्छ। यस्तै यगण – ।ऽऽ अगाडि ह्रस्व, रगण – ऽ।ऽ बीचमा ह्रस्व र तगण– ऽऽ। अन्तिममा ह्रस्व हुन्छ। मगण ऽऽऽ दीर्घै दीर्घ र नगण ।।। ह्रस्वै ह्रस्व हुन्छन्।

वार्णिक छन्दमा तीन वर्ण वा अक्षरको एक गण हुन्छ। युद्धप्रसाद मिश्रका कवितामा प्रयुक्त वार्णिक छन्दहरूमा शार्दूलविक्रीडित, मन्दाक्रान्ता, स्रग्धरा, पञ्चचामर, इन्द्रबज्रा, द्रुतविलम्बित, वसन्ततिलका, वंशस्थ, मालिनी, इन्द्रवंशा, भुजङ्गप्रयात र अनुष्टुप् पर्दछन्। हेरौँ यी छन्दहरूको स्वरूपसहित प्रयुक्ति –

० शार्दूलविक्रीडित – जुन छन्दमा क्रमशः मगण – ऽऽऽ, सगण – ।।ऽ, जगण ।ऽ।, सगण– ।।ऽ अनि दुई तगण – ऽऽ। र अन्तिममा एक अक्षर दीर्घ हुन्छन्, त्यसलाई शार्दूलविक्रीडित छन्द भन्दछन्। मिश्रको कलम यस छन्दमा निर्झरझैँ प्रवाहित छ; जस्तै –

बिर्सी वैभव त्यागको मनविषे लिन्छू महत्ताकन
सम्झिन्छू म क्षमा, दया, विनयता सौजन्यता नै धन
मर्यादा छ मलाई आत्मबलको राख्छु महत्ताकन
खोज्छू अन्तर दृष्टिमा उदयका राम्रा उज्याला क्षण ।।

अरण्यकाण्ड – १ सर्ग

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भै उत्तीर्ण अजेय जन्मभरको झोँकेर आफ्नो बल
छातीबाट गराउ दूर जनको दारिद्र्य-दावानल
के ज्यूँनू छ यहाँ भएर हतश्री निर्बोध निर्गौरव
आऊ पार लगाउँ देशकन यो तीतो-पिरो रौरव ।।

'सामर्थ्य' बाढी कवितासङ्ग्रह

ढुङ्गा शौनक आदि भक्तहरू छन् विश्रामको बालुवा
खोला गान गरी चली छलछली सारा हरा पालुवा
नाचेका चिडिया घना गिरिमहाँ वारी र पारी गरी
कैले मारुत मन्द-मन्द बहने कैले भने बेसरी ।।

'सूर्यघाटमा'

० मन्दाक्रान्ता - मगण, भगण, नगण, दुई तगण र अन्तिमका दुई अक्षर दीर्घ भएमा मन्दाक्रान्ता छन्द हुन्छ। यो सत्र अक्षरको हुन्छ । हेरौँ मिश्रका कवितामा यसको प्रयोग -

हर्दम् दैलो उरमहलको भैरहेको उघारो
सेरोफेरो ग्रहण गरने कामना उठ्छ सारो ।। 'बाढी' बाढी कवितासङ्ग्रह

हाम्ले ठाडो गरन अरूकै आजसम्मन् पताका
पोख्यौँ धेरै रगत अब ता खुल्न गो बल्ल आँखा ।।

'प्रवासी आवाज' युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू

वीणा-वाणी विमल सलिला पुण्यशीला विनीता
छायाझैँ छन् नजिक पतिको पुञ्ज कारुण्य सीता ।। अरण्यकाण्ड - ५ सर्ग

०स्रग्धरा - जुन छन्दमा क्रमिक रूपले मगण, रगण, भगण, नगण र तीनवटा यगण मिलेका हुन्छन्, त्यो स्रग्धरा छन्द हो। मिश्रले स्रग्धरा छन्दको प्रयोग मनोरम ढङ्गले गरेका छन्-

धेरै बेला बिते छन् रविचरण पुगे पश्चिमी फाँटमाथि
फर्के सारा अघाई चरि-चरि वनमा गाइका दीर्घ ताँती
गोठाला हो मलाई कुन नगर छ त्यो गाउँ के यो बताओ
आएको आज मात्रै पथिक छु म नयाँ कृष्णको घर् कता हो ।।

'मुक्तसुदामा' २ उडान

को राजा, रङ्क हो को, मनुज-मतिधरी सत्यको पक्ष गर्ने ?
प्राणीको उन्नतिमा रगत शरीरको पोखने लक्ष्य गर्ने ।।

'जन्म साफल्य गर्छु' बाढी कवितासङ्ग्रह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कायामा स्पर्श गर्दै अविचलित शिलामाथि उद्दीप्ति बाल
बन्दै आक्रान्त हाम्रा हृदय-हृदयका कुण्डमा फाल हाल ।।
'सन्देशप्रति' बाढी कवितासङ्ग्रह

० पञ्चचामर - जगण, रगण, जगण, रगण अनि जगण र अन्तिममा एउटा अक्षर दीर्घ भयो भने पञ्चचामर छन्द हुन्छ। सङ्गीत्मकताले युक्त श्रुतिमधुर यस छन्दको प्रयोग कवि मिश्रले धेरै ठाउँमा गरेका छन्। उदाहरणका निम्ति -

प्रचण्ड निम्नवर्गमा उठी-उठी बहादुरी
विपन्न पूँजिवादिता छ भत्कँदै गयो धुरी ।।
'उखाडिँदैछ' युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू

मिटाउने गरिबका रगत् निचोरने प्रथा
उदीयमान छन् हुँदै मनुष्यमा मनुष्यता ।। 'महोत्सव' युद्धपसाद मिश्रका कविताहरू

जमीनमा जहाँ-जहाँ किसानको छ पाइलो
त्यहाँ दिशा-दिशा सबै रमाइलो-रमाइलो ।। 'किसान हुँ' बाढी कवितासङ्ग्रह

विपन्न हुन् विभावरी दिशा दमक्-दमक् गरी
चलून् हला मुसल्हरू तमक् गरी तमक् गरी ।। 'महारथ' बाढी कवितासङ्ग्रह

० इन्द्रवज्रा - दुई तगण, एउटा जगण र अन्त्यका दुई अक्षर दीर्घ हुने इन्द्रवज्रा छन्द हुन्छ। इन्द्रवज्राको प्रयोग पनि मिश्रका कवितामा पाइन्छ। जस्तै-

सङ्कीर्णताको परखाल नाघी
यथार्थ वैज्ञानिक पन्थ लागी
पीडितमा जागृति बत्ती बाल
भगाइद्यौ भारतका दलाल ।। 'सही बाटो' युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू

० वसन्ततिलका - तगण, भगण, दुई जगण र अन्तिम दुई अक्षर दीर्घ हुने छन्द वसन्ततिलका मानिन्छ। कवि मिश्रका काव्यकृतिभित्र वसन्ततिलका छन्दको प्रयोग यसरी भएको छ -

मेरो वसन्त वन-जीवनको बहार
पारेर यो हृदयभित्र ठूलो प्रहार
ज्यूँदै चिताबिच मलाइ दिई खसाली
छाडी गयौ कुन दिशातिर फाल हाली ।। अरण्यकाण्ड - ८ सर्ग

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यो छिन्नभिन्न उरले कुन गीत गाऊँ ?
यी भावभग्नहरू कुन् रितले सजाऊँ ?
पारौँ म कोमल कसोरि कठोरलाई
उद्दीप्त भै रगतका सरिता बगाई ।। 'कुन गीत गाऊँ' बाढी कवितासङ्ग्रह

०वंशस्थ – जुन छन्दमा जगण, तगण, जगण तथा रगण हुन्छन्, त्यसलाई वंशस्थ छन्द भन्दछन्। हेरौँ मिश्रका कवितामा यसको प्रयोग –

प्रदानता नूतन रश्मिको गरी
हटाउँदै मानिसको विभावरी
सुस्पष्ट नैर्मल्य मनोदशा गर
मनुष्यमा मानवता सदा भर ।। 'रविप्रति' बाढी कवितासङ्ग्रह

० द्रुतविलम्बित – एउटा नगण, दुईवटा भगण र एउटा रगण हुने छन्द द्रुतविलम्बित छन्द हुन्छ। मिश्रको कविताधारा द्रुतविलम्बित छन्दमा पनि प्रवाहित भएको छ । जस्तै –

प्रगति भो अब व्यापक जाज्वल
परिसके प्रतिगामिहरू तल
उठिसक्यो भई व्यापक जागृति
उदित भै जनमानसको स्थिति ।। 'सही बाटो' युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू

० मालिनी – दुई नगण, मगण र दुई यगण भएको छन्द मालिनी हुन्छ। मालिनी छन्दमा पनि मिश्रले सहज ढङ्गले कवितात्मक अभिव्यक्ति दिएका छन् –

अतिशय हतभागी भै म अत्यन्त पापी
दिन अरुकन धोखा बस्दथैं जाल थापी
हृदयबिच सबैको त्रासको मूर्ति बन्थैं
हरबखत म वृद्धी पापको मात्र गर्थें ।। अरण्यकाण्ड–१ सर्ग

सफल मनुजयोनी गर्न होऊ तयार
विकसित हुनलाई नेत्र भित्री उघार
उदित विदित होऊ जिन्दगानी नहार
प्रगतिपथ उज्यालो झल्मलाकार पार ।। 'विनयाञ्जली' बाढी कवितासङ्ग्रह

० भुजङ्गप्रयात – चारैवटा यगण भएको छन्द भुजङ्गप्रयात हुन्छ। साङ्गीतिक लयमा गाउन मिल्ने यस छन्दको प्रयोग कवि मिश्रले धेरै ठाउँमा गरेको पाइन्छ; उदाहरणका लागि–

फुटी मूल हर्दम् बगी प्रेमधारा
म लागी रहेकी हजुर्को किनारा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDI

हजुर्को छ इच्छा जता हुन्छ राज
उतै भाग्यको चल्छ मेरो जहाज ।। अरण्यकाण्ड-२ सर्ग

तगारो खुली दुर्दशा छुट्नलाई
नजीकै-नजीकै किरण् फुट्नलाई
सुकेका नशामा रगत् जम्जमायो
परिश्रम् हतियारमा चम्चमायो ।। 'मरणको शान' बाढी कवितासङ्ग्रह

० इन्द्रवंशा - दुई तगण, जगण र रगण हुने छन्दलाई इन्द्रवंशा भनिन्छ। यसको पनि फाटफुट प्रयोग कवि मिश्रले गरेका छन्, जस्तै -

उद्यानका कोमल कोपिला फुटी
उद्भव्य हुन् आत्मशिखा उठी-उठी
सम्पर्क तिम्रो प्रतिप्राण प्रोज्ज्वल
हुँदै जगाओस् सबको मनोबल ।। 'रविप्रति' बाढी कवितासङ्ग्रह

० अनुष्टुप् - यस छन्दमा आठ अक्षरको एक पाउ हुन्छ, अनि विषम पाउको सातौँ अक्षर दीर्घ र सम पाउको सातौँ अक्षर ह्रस्व हुन्छ तथा चोरै पाउका पाँचौँ अक्षर ह्रस्व र छैटौँ अक्षर दीर्घ हुन्छन् । मिश्रका कवितामा अनुष्टुप्को प्रयोग हेरौँ -

उच्च आदर्शका मूर्ति भाइ लक्ष्मण हुन् तिनी
सीता नाम यिनी मेरी भार्या जनकनन्दिनी ।। अरण्यकाण्ड-५ सर्ग

३.१.२ मात्रिक छन्द

मात्राको गणना हुने छन्द मात्रिक छन्द हुन्छ अथवा मात्राका आधारमा चल्ने छन्द मात्रिक हो। यसमा लघु (ह्रस्व) एक मात्रा र गुरु (दीर्घ) दुई मात्रा गनिन्छन् । जस्तै :-

१११ १ २ २ ११२ ११ १२
रगत चुसेको बदला लिन भनी = १७

२ २ ११२ २१
लागे जनता लाम = ११

यसरी नै मात्राको गणना गरिन्छ। कवि मिश्रका कवितामा प्रयुक्त केही मात्रिक छन्दका उदाहरणहरू यहाँ दिइन्छन्।

० चौपाई - प्रत्येक पाउमा सोह्र मात्रा हुने र पाउका अन्त्यमा दुई अक्षर दीर्घ हुने छन्द चौपाई हुन्छ। यसको प्रयोग पनि मिश्रका कवितामा सफल रूपले भएको छ, जस्तै :-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तरुण रगतले आँखा हेऱ्यो
युगले आफ्नो कोल्टो फेऱ्यो
वचन नपाई आत्तिन थाले
देश चुसाहा नृपका टोली ।।

'दुश्मनहरूको लाश निकाल' युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू

कहिले व ‍ी कहिले पारी
फरफर उठ्दै पङ्ख फिँजारी
बन न विहङ्गम बारम्बार
निर्मल जलको रङ्गित अपार ।। 'चरखण्डीको खोँच'

० ललित – पहिलो र तेस्रो पाउमा १६ मात्रा अनि दोस्रो र चौथो पाउमा १२ मात्रा भएको 'ललित' मात्रा छन्द पनि मिश्रका कवितामा प्रयोग भएको छ –

लुटिएका छौँ पिटिएका छौँ
खै हाम्रो घरवास
प्रतिहत्याका वीर सिपाही
छौँ हामी बदमास ।। 'छौँ हामी बदमास' युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू

यस्तै गीतिलगायत अन्य कतिपय मात्रिक छन्दको प्रयोग मिश्रका कवितामा पाइन्छ, जसको व्यापक अध्ययनको खाँचो टड्कारो देखिन्छ।

३.१.३ लोक-छन्द

जनसमाजमा परम्परादेखि नै गीतका लयमा गाइँदै आएको लोकजीवनमा प्रचलित जातीय छन्दलाई लोक–छन्द भनिन्छ । नेपाली लोक–व्यवहारमा प्रचलित लोक–छन्दहरूमा झ्याउरे, सवाई, कर्खा, असारे, चुड्के आदि पर्दछन् । हेरौँ मिश्रका कवितामा प्रयुक्त लोक–छन्दका केही उदाहरण :

उम्लिसक्यो हृदयमा प्रतिक्रिया चर्को
बदलाको भावनामा जनताको लर्को
सङ्घर्षको मैदानमा नबलेका ज्योति
सहरिया साहित्यको निस्किसक्यो धोती ।। 'मुठभेड' युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू

एकै हुन दाजुभाइ यौटा बोको भाक
राख्नुपर्ला पिर्थिविमा नेपालीको नाक ।। 'लोकगीत' बाढी कवितासङ्ग्रह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MDF

४. मिश्रका काव्यकृतिमा अलङ्कार

४.१ अलङ्कारपरिचय

अलंपूर्वक 'कृ' धातुमा 'घञ्' प्रत्यय लागेर निष्पन्न हुने अलङ्कार शब्दको व्युत्पत्ति 'अलङ्क्रियतेऽनेनेति अलङ्कारः' हुन जान्छ । अथवा जसद्वारा अलङ्कृत गरिन्छ, त्यसलाई अलङ्कार भनिन्छ। काव्यको गहना वा आभूषण मानिएको अलङ्कारको कार्य नै काव्यलाई सिँगार्नु वा सजाउनु हो। वैदिककालदेखि नै अलङ्कारको प्रयोग पाइएको कुरालाई विद्वान्हरूले पुष्टि गरिसकेका छन्। भामहदेखि जगन्नाथसम्मका सबै मनीषीहरूले काव्यको शोभा र चमत्कारवृद्धिका लागि अलङ्कारको अपरिहार्यतालाई कुनै न कुनै रूपमा अङ्गीकार गरेकै छन्। जसरी कुनै निर्दुष्ट रूप-लावण्यवती तरुणीका शरीरमा गहना आदि भएमा झन् बढी सौन्दर्यको वृद्धि हुन्छ, त्यस्तै काव्यमा पनि भावलाई सुन्दर र लयलाई मधुर बनाएर शोभावृद्धि गर्ने काम अलङ्कारले गरेको हुन्छ। त्यसैले अलङ्कारको निकै ठूलो महत्त्व भएको कुरा निर्विवाद छ। नितान्त आधुनिक कवि / काव्यकारहरूले पनि आफ्ना कवितामा बिम्बका प्रयोगद्वारा अलङ्कार-परम्परालाई नै निरन्तरता दिइरहेका छन् । बिम्ब भनेकै अलङ्कारको पर्याय आधुनिक प्रयोग हो। पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूले मुख्यतः अलङ्कार दुई किसिमका मानेका छन्- १. शब्दालङ्कार र २. अर्थालङ्कार । जनकवि युद्धप्रसाद मिश्रका कवितामा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुवैको निर्वाह भएको पाइन्छ। यहाँ दुवै थरी अलङ्कारको प्रयोगका दृष्टिले मिश्रका कविताको चर्चा गरिन्छ।

४.१.१ शब्दालङ्कार

सुन्दैमा रमणीय लाग्ने किसिमका शब्दहरूको विचित्र प्रयोगद्वारा काव्यको शोभा बढाउने अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ। शब्दालङ्कार काव्यको शब्दचित्र वा रूपतत्त्व हो भन्दा पनि हुन्छ । शब्दालङ्कारभित्र अनुप्रास, यमक, श्लेष र वक्रोक्ति परे पनि कवि मिश्रका कवितामा भने अनुप्रास र यमकको नै बेजोड प्रयोग भएको पाइन्छ।

० **अनुप्रास** : उस्तै खाले वर्णहरू एक वा अनेक चोटि दोहोरिएमा अनुप्रास अलङ्कार हुन्छ । यसका पनि छेकानुप्रास, लाटानुप्रास, वृत्त्यनुप्रास, श्रुत्यनुप्रास र अन्त्यानुप्रास गरी पाँच उपभेद छन् ।

(क) **छेकानुप्रास** : धेरै व्यञ्जन वर्णहरू उसै क्रममा एकपटक मात्र दोहोरिएमा छेकानुप्रास हुन्छ । मिश्रका कवितामा यसको प्रयोग :-

सामन्तीले सङ्गीन रोप्यो
जनजागृतिले दुनियाँ छोप्यो
झुपडी भन्दछ सहरै घेर्छु
धरती भन्छिन् काया फेर्छु । 'पर जा, पर जा' युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू

यहाँ स, प, ज, भ, न र छ एकपटक मात्र.दोहोरिएका छन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(ख) **वृत्त्यनुप्रास :** एक व्यञ्जनको एकपल्ट वा अनेकपल्ट आवृत्ति तथा अनेक व्यञ्जनहरूको एउटै क्रममा वा भिन्न क्रममा आवृत्ति भयो भने वृत्त्यनुप्रास अलङ्कार हुन्छ। कवि मिश्रका कवितामा वृत्त्यनुप्रासका थुप्रै प्रयोगहरू पाइन्छन् । उदाहरणका लागि –

जस्को अभिन्तरविषे पुरुषत्व छैन
जस्को विचारबिच जीवनतत्त्व छैन
जस्को कतै रगतमा अमरत्व छैन
त्यस्को कुनै धरतिमाथि महत्त्व छैन ।। अरण्यकाण्ड – ४ सर्ग

यहाँ जस्को, त्व र छैन व्यञ्जनहरूको अनेकपल्ट आवृत्ति भएको छ । यस्तै-

नाच्छन् डाँडा र काँडा नजरवरिपरी वाटिका चौर खोला
उठ्थ्यो शोकी र भोकी गृहिणि झुपडिकी सम्झी मन्भित्र पोला ।
भन्दै मेरो तपस्या उपर सफलता एक दिन् के नहोला
बाटो-घाटो उकालो डगर-बगरमा हिँड्छ तङ्गीन चोला ।। मुक्त सुदामा- २, उडान

(ग) **अन्त्यानुप्रास :** श्लोकका बिसाउनीमा वा पाउ-पाउका अन्त्यमा वर्ण दोहोरिएमा अन्त्यानुप्रास अलङ्कार हुन्छ । अन्त्यानुप्रासयुक्त मिश्रका कविताका केही अंश –

दारिद्र्य, दुःख भयको मनमा पहाड
कर्जा बिखालु छ पुनः गरने दहाड
स्वप्नासरी हुन गए सब चाडबाड
मारे पनी शरीर यो जुटदैन माड ।। मुक्त सुदामा- १ उडान

माला पनी यि करका अब फालिदिन्छु
छाला कुशासनहरू सब बालिदिन्छु
चाला सबै तिलक भस्म पखालिदिन्छु
तिम्रै विचारबिचमा मन ढालिदिन्छु ।। अरण्यकाण्ड – ५ सर्ग

यहाँ एक पाउको अन्तिम अक्षर अर्को पाउका अन्तिम अक्षरका साथ ठ्याम्मै मिलेको छ।

० **यमक** – भिन्न-भिन्नै अर्थ भएका अथवा निरर्थक शब्द वा शब्दांश पहिलेकै क्रमानुसार दोहोरिएमा यमक अलङ्कार हुन्छ। यसमा कतै दुवै पद सार्थक हुन्छन्, कतै एउटा सार्थक अनि अर्को निरर्थक र कतै दुवै निरर्थक हुन्छन्। कवि युद्धप्रसाद मिश्रले आफ्ना कवितामा यमक अलङ्कारको प्रयोग सशक्त ढङ्गले गरेका छन्। श्रुतिमधुरता प्रदान गर्ने यमक अलङ्कार मिश्रका कवितामा यसरी प्रयुक्त भएको छ –

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गिरिको गहिरो अन्तर तट छ
जल यो छलबल छलबल चल्छ
यो छलबलमा रुखको हरियो
छाया तिरिमिरि तिरिमिरि छरियो । 'चरखण्डीको खोँच'

यहाँ छलबल, तिरिमिरिजस्ता पदहरू पहिलेकै क्रमानुसार दोहोरिएका छन् । यस्तै :

कदम्-कदम् गरी-गरी धरित्रिमा समर्पण
सजीवता गराउँदै मनुष्यको प्रयोजन ।। 'समर्थ होऊ' बढी कवितासङ्ग्रह

४.१.२ अर्थालङ्कार

अर्थको चमत्कारका माध्यमबाट काव्यात्मक सौन्दर्य बढाउने कला नै अर्थालङ्कार हो। भावलाई सशक्त तुल्याउँदै मानसचक्षुका सामुन्ने बिम्बविधानको रूप प्रस्तुत गर्ने काम अर्थालङ्कारले गर्दछ। कवि मिश्रका कवितामा प्रयुक्त अर्थालङ्कारका केही भेदहरूको चर्चा यहाँ गरिन्छ ।

० उपमा – उपमेय र उपमानका बीच रूप, गुण, क्रिया आदिको समानता देखाई 'फलानोजस्तै फलानो' भनी तुलना गरिन्छ वा दाँजिन्छ भने त्यो उपमा अलङ्कार हुन्छ। उपमा अलङ्कारका चार पक्ष हुन्छन् – (१) उपमेय (उपमा = समानता दिइने वस्तु), (२) उपमान (उपमा = समता गरिने वस्तु), (३) वाचक शब्द (उपमा दिइने शब्द), (४) साधारण धर्म (उपमा दिइने आधार वा गुण)। 'सीताको मुख चन्द्रमासमान सुन्दर छ।' यहाँ मुख उपमेय, चन्द्रमा उपमान, समान वाचक र सुन्दर साधारण धर्म हो। कवि मिश्रले थुप्रै ठाउँमा उपमाको प्रयोग मार्मिक ढङ्गले गरेका छन्। जसमध्ये केही उदाहरण –

होलान् कुनै विजनमा फिरने भिखारी
आए भनी ललितपर्ण कुटी उघारी
सीता सहस्त्र शशिषोडशझैँ उदाइन्
भिक्षा लिएर शुभ स्वागत गर्न आइन् ।। अरण्यकाण्ड – ५ सर्ग

यहाँ सीताको तुलना सहस्त्रशशिसँग गरिएको छ। यस्तै –

आला बिहानीपखका रविझैँ उज्याला
सौन्दर्यको फुरणले परिपूर्ण गाला
देख्छु म सिर्जन अरू धमिला र काला
आरण्य निर्झर सरोवर कूप नाला ।। अरण्यकाण्ड – ५ सर्ग

सोपानझैँ झलकिँदै सुनका खुलेका
तिम्रा गए हुन विलाप मलाई टेका ।। मुक्त सुदामा – १ उडान

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

० **रूपक** – उपमेय र उपमानलाई भिन्नता नराखी एउटै रूपमा वर्णन गरियो अथवा उपमेयमा उपमानका स्वरूपको आरोप गरेर 'फलानू नै फलानो' भनियो भने रूपक अलङ्कार हुन्छ। कवि मिश्रका कवितामा रूपक अलङ्कार पनि यत्रतत्र सुमधुर शैलीमा अभिव्यञ्जित पाइन्छ।

राजा पनी हृदय नै हृदयै छ रङ्क
नैर्मल्य हो हृदय नै हृदयै कलङ्क
जस्ले सक्यो विजय हृत्तल गर्न आज
त्यस्को छ पार भवसागरमा जहाज ।। अरण्यकाण्ड – ४ सर्ग

यहाँ भवमा सागरको आरोप गरिएको छ र भव नै सागर भन्ने अर्थ प्रकाशन हुन्छ। यस्तै –

दुर्ग भ्रष्टाचारिताका प्रबलतम संहार हो।
क्रान्ति– सागरमा उठेका विकट भाटाज्वार हो ।।

'सत्यका अवतार हो' बाढी कवितासङ्ग्रह

० **उत्प्रेक्षा** – सम्भव वर्णनीय वस्तुको असम्भव अवर्णनीय रूपमा अथवा उपमेयमा उपमानका सम्भावनाको कल्पना गरिएमा उत्प्रेक्षा अलङ्कार हुन्छ। मिश्रका कवितामा उत्प्रेक्षा अलङ्कार यसरी प्रयुक्त छ –

सक्तैनन् कि भनेझैं प्रमुदित हुन गै कोपिला फुल्नलाई
बाँकी हर्दम् भएझैं मनुजमहलको दिक्प्रभा खुल्नलाई
... 'जनविपरीक्षा' बाढी कवितासङ्ग्रह

यहाँ कोपिला फुल्नु सम्भव वर्णनीय वस्तुलाई फुल्न सक्तैन कि भनेर असम्भावनाको कल्पना गएिको छ।

० **सम्भावना** – यसो भए यसो हुने थियो भनेर कल्पना गर्दा सम्भावना अलङ्कार हुन्छ। हेरौँ मिश्रका कवितामा यसको प्रयोग –

जपेको भए प्रेमको शुद्ध माला
खुलेको भए भित्रको बन्द ताला
न हुन्थ्यो कसैको दुराचार चाला
कुराले भने ठिक्क मन्भित्र काला ।। अरण्यकाण्ड–२ सर्ग

मीठो शैलीमा सृजित प्रस्तुत कविता सम्भावना अलङ्कारले अलङ्कृत देखिन्छ ।

० **विषम** – दुईवटा साह्रै नमिल्दाको मिलन भयो भने अथवा केही काम गर्न थाल्दा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

झन् अर्कातिर बिग्रो भने विषम अलङ्कार हुन्छ । मिश्रले विषम अलङ्कारलाई यसरी प्रयोग गरेका छन् –

देशचाहिँ यो कृषि प्रधान
किसान पाउँदैनन् खान
सहनशक्तिको परिधि टुट्नु
स्वाभाविक हो मैले उठ्नु ।। 'विद्यार्थी आवाज' युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू

यहाँ देश कृषिप्रधान हुनु तर किसानले नै खान नपाउनुजस्ता अत्यन्त नमिल्दाको मिलन भएको छ। यस्तै –

खिड्को सिसाहरूमा ताते समान छाती
जप्नु छ मेघमाला आतप्त खेतमाथि
माटो तथा परिश्रम छन् मुख्य तत्त्व किन्तु
रोदन छ झोपडीमा दरबारमा प्रभाती ।। 'खेतमा' बाढी कवितासङ्ग्रह

० **अतिशयोक्ति** – अभिव्यक्तिलाई प्रभावशाली पार्न बढाईचढाईकन कुनै विषयको वर्णन गरिएमा अतिशयोक्ति अलङ्कार हुन्छ। हेरौँ मिश्रका कवितामा यसको प्रयोग :-

हुन् शार्दूल, हुँडार, सिंह चितुवा मार्जारका शावक
छैनन् लोचन दाइका वरिपरी कोही कहीँ बाधक ।।

....

दाईका पदका प्रतापबिचमा बिच्छी पनि माकुरा
हामीले भयभीत बन्नु मनमा अत्यन्त छोटो कुरा ।।

....

लागछन् वीर वराहका मुख झुकी साना छुचुन्द्रा हुन
हामीमाथि गरेर अर्पण जिऊ को सक्छ ऐले छुन
छेपारो हुन जान्छ ग्राह जलको छाया हजूर्को परी
दाईका बलमा छ औधि महिमा सक्तिन वर्णन् गरी ।। अरण्यकाण्ड– ३ सर्ग

यी कवितापङ्क्तिमा कवि मिश्रले भाइ लक्ष्मणका माध्यमबाट दाजु रामचन्द्रको वीरतालाई बढाईचढाईकन अतिशयोक्तिपूर्ण ढङ्गले वर्णन गरिएको छ।

० **काव्यलिङ्ग** – कुनै पदार्थ वा वाक्यार्थ कुनै कुरो सिद्ध गर्ने हेतु वा कारण भएमा काव्यलिङ्ग अलङ्कार हुन्छ। मिश्रका कवितामा यसको प्रयोग मार्मिक ढङ्गले भएको छ –

आशा सुके हृदयमा नभएर पानी
आगो हुनाकन गई दुःखको कहानी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गर्नूहओस् न पतिदेव कुनै विचार
जस्बाट यो हुन सकोस् अभिशाप पार ।। मुक्तसुदामा – १ उडान

हामी जुट्यौँ अब भने पृथिवी उचाल्छौँ
दारिद्र्य, दुःख, भय, सङ्कटलाई फाल्छौँ
शान्ति समृद्ध हुन मौलिक बत्ति बाल्छौँ
जान्नौँ हटी अनलका बिच फाल हाल्छौँ ।। 'अनिवार्य क्रान्ति' बाढी कवितासङ्ग्रह

माथिका यी कवितांशमध्ये पहिलामा हृदयमा पानी नभएर आशा सुकेको भन्ने कुरालाई दुःखको कहानी आगो हुन र दोस्रामा पृथिवी उचाल्ने आदि कर्मका निम्ति जुट्नुपर्ने कुरो हेतु भएकाले काव्यलिङ्ग अलङ्कार छ।

० अर्थान्तरन्यास – सामान्यलाई विशेषद्वारा र विशेषलाई सामान्य कथनद्वारा समर्थन जनाइएको भएमा अर्थान्तरन्यास अलङ्कार हुन जान्छ। क्रान्तिकारी कवि मिश्रका कवितामा यस अलङ्कारको पनि समुचित प्रयोग भएको छ, जस्तै –

छोटो छ डोरि करमा गहिरो छ पानी
के साध्य हुन्छ र कुराहरू यी बखानी
कस्तो म आज कुन नाटक बन्न आएँ
खै ! धैर्यको गठरि लौ न कहाँ हराएँ ।। मुक्त सुदामा – १ उडान

सक्छू टिक्न म सैन्यका बलविषे भन्नू महामूर्खता
आत्माका बिच लोकको लुकिरहेको हुन्छ सामर्थ्यता
कुल्ची नित्य विवेकका उपरमा भै भ्रष्ट टिक्छस् कति
घेरेको चउतर्फबाट छ तँमा काला दशाले अति ।। अरण्यकाण्ड – ५ सर्ग

यहाँ पहिलामा हातमा रहेको छोटो डोरीले गहिरो पानी तान्न सकिँदैन भन्ने विशेष कथनलाई थोरै समयमा यावत् कुराहरू बखान गरेर साध्य नहुने सामान्य कथनले समर्थन गरेको छ भने दोस्रामा सैनिक बलका भरमा टिक्न सक्छु भन्नु महामूर्खता हो भन्ने सामान्य कथनलाई मानवीय आत्माको पवित्रता र निष्कपटताबीच सामर्थ्य लुकिरहेको हुन्छ भन्ने विशेष कथनले समर्थन जनाएको छ।

० सन्देह – चमत्कारपूर्ण रूपमा यसो हो कि यसो हो भनेर सन्देह गर्दा सन्देह नै अलङ्कार हुन्छ। मिश्रका कवितामा सन्देह अलङ्कारको विधान यस्तो छ –

सम्पन्न हूँ कि अहिले अथवा निराला
क्यै भन्न सक्तिनँ म छू बिचको हवाला
मेरा बिहाल उठदै तिमिलाई खाला
एक्लै नसम्झ अब रावण फर्किजाला ।। अरण्यकाण्ड – ५ सर्ग

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिम्रो म छू पछि-पछि प्रतिमा नछाडी
छाडेर द्वार घर जीवन धैर्य छाडी
राख्यो कि वा असुरले तिमीलाई छेकी
यद्वा गयौ कि यमका पुरि आजदेखि ।। अरण्यकाण्ड – ६ सर्ग

माथिका पङ्क्तिहरूमा पहिलामा सम्पन्न र निरालामा सन्देह र दोस्रामा रामचन्द्रमा आफ्नी पत्नी सीतालाई असुर रावणले छेकेर राख्यो अथवा यमपुरी नै पो गइन् कि भन्ने सन्देह भएको देखाइएको छ।

५. मिश्रका काव्यकृतिमा रस

५.१ रसपचिय

रस्यते आस्वाद्यते इति रसः अर्थात् हृदयले जुन कुराको आस्वादन गर्दछ; त्यो नै रस हो। साहित्यमा रसको सम्बन्ध आनन्दसँग छ। त्यसैले पाठकले कुनै पनि काव्यलाई पढेर जुन रमणीय र आह्लादकारी अनुभूति अन्तर्हृदयमा प्राप्त गर्दछ; त्यस्तो काव्यानन्द नै रस हो।

साहित्यमा रसको इतिहास श्रुतिकालदेखि नै प्रारम्भ भएको कुरा 'तैत्तिरीयोपनिषद्' मा उल्लिखित **रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति** अथवा 'रस नै ब्रह्म हो' 'रसलाई प्राप्त गरेर ब्रह्म आनन्दित हुन्छ' भन्ने कथनबाट प्रमाणित हुन्छ । यसरी श्रुतिअनुसार ब्रह्म र रसमा अभिन्नता पाइन्छ। रससिद्धान्तका प्रवर्तक आचार्य भरत मुनि मानिन्छन्। उनले बीज वृक्ष, पुष्प आदिका प्रति मूल मानिएझैँ रस पनि सबै भावका प्रति मूल हुन्छ भन्नाका साथै 'रसविना कुनै पनि अर्थ प्रवर्तन हुँदैन' भन्ने ठोकुवा पनि आफ्नो नाट्यशास्त्रमा गरेका छन्। भरतले रसलाई दिएको महत्त्व उत्तरवर्ती सिद्धान्तकारहरूले पनि अङ्गीकार गरेको पाइन्छ। तिनमा सबैभन्दा बढी विश्वनाथको **वाक्यं रसात्मकं काव्यम्** (रसात्मक वाक्य नै काव्य हो) भन्ने उक्ति चर्चित देखिन्छ। उनले त अझ रसलाई **ब्रह्मास्वाद सहोदरः** भनेर काव्यमा यसको महत्त्वलाई झन् बढाउने काम गरेका छन्।

भावलाई रसको मुख्य आश्रयस्थल मानिन्छ। भाव भन्नेबित्तिकै मनका विभिन्न स्थिति र तरङ्ग भन्ने बुझिन्छ। भरत मुनिको **विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः** भन्ने रससूत्रअनुसार काव्यमा कारणरूप विभाव, कार्यरूप अनुभाव र सहकारी रूप व्यभिचारी वा सञ्चारी भावको संयोगबाट रसको उत्पत्ति हुन्छ। यसरी काव्यमा विभाव, अनुभाव र सञ्चारी भाव यी तीन अवयवको संयोगबाट व्यञ्जित वा निष्पन्न हुने स्थायीभाव नै रस हो। पूर्वीय वाङ्मयमा मुख्यतः नौवटा रसहरूको विधान गरिएको पाइन्छ, जो शृङ्गार (संयोग र विप्रलम्भ), हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, वीभत्स, अद्भुत र शान्त हुन्। यी रसहरूका स्थायीभाव क्रमशः रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, विस्मय र निर्वेद मानिन्छन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यस्तै विभावद्वारा रसको उत्पत्ति हुन्छ अर्थात् यसले स्थायी भावलाई जागृत पार्ने काम गर्छ। विभाव पनि दुई किसिमका छन् –

१. **आलम्बन विभाव :** स्थायीभाव जागृत गर्ने वस्तु वा व्यक्ति जस्तै – नायिका, प्रेमी-प्रेमिका।

२. **उद्दीपन विभाव :** जागृत भावलाई प्रकट गरेर तीव्र पार्ने अवस्था जस्तै – एकान्त स्थान, वसन्त ऋतु आदि ।

रस बुझाउने शारीरिक चेष्टाहरू अनुभाव कहिन्छन् र अनुभावद्वारा नै हृदयगत भावको व्यञ्जना हुन्छ। मानसिक चेष्टाहरूलाई सञ्चारी वा व्यभिचारी भाव भनिन्छ। यी उत्पन्न र नाश भइरहन्छन् । यसरी यी स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव र सञ्चारी वा व्यभिचारी भावलाई रससामग्री मानिएको छ।

५.२ रस-विविधता

कवि युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरूमा उपर्युक्त नौवटा रसहरूमध्ये प्रायः सबै रसहरूको सुमधुर विधान पाइन्छ। तर पनि मिश्रका कवितामा जसरी वीर रसको प्रवाह छताछुल्ल भएर पोखिएको छ; त्यति अरू पाइँदैन। साँच्चै उनका कविता पढ्दाखेरि एकछिन पाठकको हृदयसमेत उत्साहले भरिपूर्ण भएर युद्धमैदानमा उत्रेर शत्रुलाई धावा बोलिरहेजस्तो अनुभूति गर्न बाध्य हुन्छ। यो काव्यात्मक प्रवृत्तिगत वैशिष्ट्य हो मिश्रको। त्यसैले कवि मिश्र वीररसका कवि हुन् र यसैमा उनको रससिद्धि पनि सार्थक, सबल एवं परिपुष्ट भएको पाइन्छ। यहाँ रसहरूको प्रयोगका दृष्टिले मिश्रका कविताको चर्चा गरिन्छ –

○ **शृङ्गार रस** – परस्पर अनुरागमा बाँधिएका नायक-नायिकाको एकअर्काप्रतिको प्रेमको वर्णन गरिएमा शृङ्गार रस हुन्छ। यस रसका आलम्बन परस्पर प्रेममा आसक्त नरनारी हुन्छन् र उद्दीपन एकान्त, उद्यान, चन्द्रमा, भ्रमर, फूल आदि हुन्छन्। यसका अनुभाव कटाक्षपात, मुस्कान, लज्जा आदि मानिन्छन् भने सञ्चारी (व्यभिचारी) भाव निर्वेद, ग्लानि, दीनता, मलिनता, पीर आदि हुन् । यसको स्थायी भाव रति हुन्छ।

शृङ्गार रस दुई प्रकारको हुन्छ – संयोग वा सम्भोग शृङ्गार र विप्रलम्भ वा वियोग शृङ्गार। कवि मिश्रका कवितामा दुवै शृङ्गारको प्रयोग पाइन्छ ।

१. **सम्भोग शृङ्गार** – नायक-नायिकाको संयोगात्मक प्रेमको वर्णन भएको शृङ्गार सम्भोग वा संयोग शृङ्गार हुन्छ । मिश्रका कवितामा यसको प्रयोग कम मात्र पाइन्छ। हेरौँ केही उदाहरण –

प्रभा चन्द्रमःको फुटेझैं गगन्‌मा
तिमी मुस्कुराए खुसी लाग्छ मन्‌मा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समुत्साह वन्मा गमन् गर्न सक्छु
म सन्ताप लाखौँ दमन् गर्न सक्छु ।। अरण्यकाण्ड - २ सर्ग

यहाँ सीता आलम्बन, चन्द्रमा, प्रभा उद्दीपन, मुस्कुराउनु, खुसी लाग्नु अनुभाव र उत्साह आदि व्यभिचारी भावले परिपुष्ट नायकरूप राममा रति स्थायीभाव सम्भोग शृङ्गार भएर अभिव्यक्त भएको छ। यस्तै –

म तिम्रो हुँ मेरो तिमी कण्ठहार
महल प्रेमकोमा खुलेको दिवार
तिमीमाथि यो भित्रको बारबार
त्यसै पोखिएको छ उन्मुक्त प्यार ।। अरण्यकाण्ड - २ सर्ग

२. विप्रलम्भ शृङ्गार – नायक-नायिकाबीच उत्पन्न प्रेमको वियोगात्मक अवस्थाको वर्णन गरिन्छ भने त्यो विप्रलम्भ शृङ्गार हुन्छ । युद्धप्रसाद मिश्रका कवितामा मुख्य रूपले अरण्यकाण्डमा विप्रलम्भ शृङ्गारको प्रचुर प्रयोग पाइन्छ । जस्तै –

आँखा ठुला विमल केश घना-घना ख्वै
फुट्दो प्रभा वदनकी नवयौवना ख्वै
ख्वै चन्द्रहास मुख हे गिरि कन्दरा हो
पाषाण हो विटप पल्लव हो चरा हो ।। अरण्यकाण्ड - ८ सर्ग

यहाँ नायक राम आलम्बन, एकान्त वन, गिरि, कन्दरा, विमल केश उद्दीपन, यताउति हेर्नु अनुभाव र आत्तिनु, छटपटाउनु आदि व्यभिचारी भावले पुष्ट भएर नायकगत रति स्थायीभाव भएको विप्रलम्भ शृङ्गार रसरूपमा प्रकट भएको छ । यसमा मिलन नभएर विरहको वर्णन भएकाले अभिव्यक्ति वेदनामय हुन पुगेको छ ।

० करुण – आफ्ना नजिकका प्रियजनसितको वियोग वा तिनको विपत्ति अथवा मरण देखेर या सुनेर वा प्यारो वस्तुको विनाश देखेर तथा सुनेर मनमा उत्पन्न हुने विकलताबाट जन्मिने रस नै करुण रस हो । वियुक्त, विपत्तिग्रस्त वा मृत प्रियजन अथवा विनष्ट वस्तु यसको आलम्बन हुन्छ भने तद्व्यक्ति वा वस्तुको सम्झना आदि उद्दीपन मानिन्छ । दैव सराप्नु, गुहार माग्नु, भुइँमा पछारिनु, कपाल लुछ्नु, रुनु, कराउनु आदि यसका अनुभाव हुन् र विवर्णता, सास बढ्नु, मूर्च्छा पर्नु आदि व्यभिचारी भाव हुन्। शोक यस रसको स्थायी भाव हो । कवि मिश्रका कवितामा करुण रसको मार्मिक प्रयोग पाइन्छ –

फरफर गरि खस्छन् भोकले वृक्षदेखी
सुत मम कलिला ती हा ! मलाई नदेखी
कसरी सहनु मैले आज यो बज्रपात
गरदछु शत बिन्ति छाडिद्यौ हे निषाद ।। 'जाबीको चरा'

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गोडासमेत ठमिँदैन दरो भएर
हा ! गैसक्यो तन लुलो लथरो भएर
वैरिन्छ केवल व्यथा छहरो भएर
उड्दैन प्राण किन झट्ट चरो भएर ।। अरण्यकाण्ड – ६ सर्ग

यहाँ पहिलामा बचरा आलम्बन (विषय), चरो (आश्रय), भोकाउनु, रूखदेखि खस्नु उद्दीपन, निषादसँग बिन्ती गर्नु अनुभाव र असह्य हुनु, बज्रपात भएझैँ अनुभव हुनु व्यभिचारी भाव छ भने दोस्रामा सीता आलम्बन, गोडा दरो भएर नठमिनु, शरीर लुलो हुनु अनुभाव, व्यथा बढ्नु, प्राणदेखि वाक्क लाग्नु, ग्लानि र विषाद हुनु व्यभिचारी भाव भई शोक स्थायी भाव करुण रस बनेर अभिव्यक्त भएको छ।

० रौद्र – पूज्य वा आत्मीय जनको अपमान वा वध आदि अनिष्ट कार्य भएमा यस रसको उत्पत्ति हुन्छ। अपराधी (शत्रु) व्यक्ति यसको आलम्बन (विषय) हुन्छ र प्रतिशोध लिने व्यक्ति आलम्बन (आश्रय) । बल–प्रयोग, हत्या, अपमान आदि यसका उद्दीपन हुन्। कठोरवचन आदि अनुभाव र घमण्ड, क्रूरता, उग्रता आदि व्यभिचारी भाव हुन् भने क्रोध यसको स्थायी भाव हो। मूलतः शोषण, उत्पीडन गरेर समाजलाई पुनरुत्थानतिर लानं खोज्ने सामन्तवर्गप्रति क्रोध वा क्रूरता व्यक्त गर्ने क्रममा मिश्रका कवितामा रौद्र रसको प्रयोग भएको छ । जस्तै :-

नारी न सारि म त अङ्ग न भङ्ग पारी
छाड्दीन दिन्छु यसको स्वरूपै बिगारी
निम्तो दिनू छ अब रावणलाई भन्दै
दौडे उठाइ असि लक्ष्मण क्रुद्ध बन्दै ।। अरण्यकाण्ड – ५ सर्ग

यहाँ शूपर्णखा आलम्बन (विषय), लक्ष्मण आश्रय, शूपर्णखाद्वारा सीताको अपमान गर्नु, झम्टनु, घिसार्नु उद्दीपन, लक्ष्मणद्वारा गरिएको कठोर वचन अनुभाव, लक्ष्मणको उग्रता वा क्रूरता व्यभिचारी भाव भएर क्रोध स्थायीभाव रौद्र रस बनी अभिव्यञ्जित छ। यस्तै : -

ऐलेको यो युग बदलने एक औतार हूँ म
भोका नाङ्गा दलित जनको प्रस्ट उद्धार हूँ म
आँधी–व्याधी हनन गरने खड्गको धार हूँ म
दावानल्को मुख उदधिको ज्वार हूँ ज्वार हूँ म ।। 'आबारा' बाढी कवितासङ्ग्रह

० वीर – शत्रु वा प्रतिद्वन्द्वीको प्रशंसा सुनेर वा उनीहरूलाई देखेर विजयकामनाले जुन उत्साह मनमा जाग्दछ; त्यसैबाट वीररसको उत्पत्ति हुन्छ। यस रसको आलम्बन विषय शत्रु वा प्रतिद्वन्द्वी हुन्छ भने नायक आश्रय । रणदर्शन, वीरता, हाँक, बाजा, जोश, पराक्रम, शक्तिप्रदर्शन आदि उद्दीपन हुन्छन् भने शत्रुको तिरस्कार, अस्त्रप्रहार, आक्रमण, पराक्रमको कथन आदि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MDI

अनुभाव र गर्व, हर्ष, धैर्य, रोमाञ्च आदि व्यभिचारी भाव हुन् र उत्साह वीर रसको स्थायीभाव हो।

८३ वर्षको वृद्धावस्थासम्म पनि नेपाली जनता र राष्ट्रको मुक्तिका निम्ति लड्नैपर्दछ भनेर क्रान्तिको आह्वान गर्ने कवि मिश्रका कवितामा वीर रसको अभिव्यक्ति सबैभन्दा बढी भएको छ। उनका कविताहरू पढ्दै जाँदा पाठकहरूका हृदयमा पनि साधारणीकरणका माध्यमबाट पराक्रम, जोश, उमङ्ग र क्रान्तिका भावहरू स्वतःस्फूर्त रूपमा जागृत हुन थाल्छन् र पाठक रणसङ्ग्राममा युद्धदुन्दुभि बजाइरहेको अनुभव गर्न विवश बन्छ। यो कवि मिश्रको विशेषता हो। त्यसैले नै कवि मिश्र वीर रसका कवि हुन् भन्ने कुरा माथि नै उल्लेख भइसकेको छ। हेरौँ वीररसले सिक्त मिश्रका केही कवितांश –

गर्दै शस्त्रप्रहार राक्षसहरू लागे खूबै बम्कन
थाल्यो राघवको पनी हुन धनु चौतर्फी सञ्चालन
लागे ढल्न गडेर तीर तनमा राक्षस्हरूका गण
मारी दिन्छु म झट्ट यस्कन भनी आयो उठी दूषण ।। अरण्यकाण्ड – ५ सर्ग

आयो क्रान्ती जन हृदयको पूर्ण दैलो उघारी
पर्ने भो यो धरतितलमा वर्गसङ्घर्ष भारी
लागेका छन् द्रुत कदम भै एकतातर्फ सारा
जागेका छन् सजग युगका जोशिला सर्वहारा ।।
'मिर्मिरे भो उज्यालो' युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू

माथिका कवितांशमध्ये पहिलामा राम आलम्बन (विषय), दूषण आश्रय, रामद्वारा वीरताप्रदर्शन उद्दीपन, राक्षसवीरहरूको वध अनुभाव, खरदूषणको धैर्य व्यभिचारी भाव र खरदूषणमा उत्पन्न उत्साह स्थायीभाव हो भने दोस्रामा शोषक र सामन्तवर्ग आलम्बन (विषय), शोषित-पीडित सर्वहारा वर्ग आश्रय, जोश, एकता, हाँक, उद्दीपन, सङ्घर्ष र पराक्रमको कथन अनुभाव, हर्ष, जागृति, धैर्य आदि व्यभिचारी भाव भएर उत्पन्न स्थायीभाव उत्साह नै वीर रस बनेर अभिव्यक्त भएको छ। यस्तै –

कालो बेला प्रमथित गरी देशमा बत्ती बाल्छु
मान्छेलाई विविध दुःखका गर्तदेखि उचाल्छु
जस्को दुःखीबिच छ प्रभुता गर्छु त्यस्को दिवाला
एकाकी भैकन पनि म छु विघ्न सामर्थ्यवाला ।। 'आबारा' बाढी कवितासङ्ग्रह

नूतन वयका नूतन खून, नूतन बाजा नूतन धून
नव-गति-विधि आक्रमण नवीन, विजय छ हाम्रो एक दुई तीन ।।
'को हुन् ठूला, को हुन् साना' बाढी कवितासङ्ग्रह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शोषीतमाथि अब मानवता जगाऊ
आत्मा बनी झुपडिको रणगीत गाऊ
छोरा तिमी धरतिको बलवान छाती
झल्काइदेऊ युग पाइन अस्त्रमाथि ।।

'क्रान्तिकारीको नाउँमा एउटा तार' युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू

० **भयानक** – भयदायक जन्तु, घटना वा दृश्य देखेर मनमा जुन भययुक्त चित्तवृत्ति उत्पन्न हुन्छ, त्यसबाट अभिव्यक्त हुने रस नै भयानक रस हो। भयानक जन्तु आदि यसको आलम्बन (विषय) हुन्छ र भयभीत हुने व्यक्ति आश्रय । भयङ्कर जन्तुका भयप्रद चेष्टा, शून्य स्थान, अरण्यगमन, स्वजनवध आदि उद्दीपन, आकार बिग्रनु, भकभके स्वर गर्नु, पसिना काढ्नु, काम्नु आदि अनुभाव र शङ्का, मूर्च्छा, आवेग, जडता, त्रास, मृत्यु आदि व्यभिचारी भाव अनि भय स्थायी भाव यस रसका सामग्री हुन् ।

कवि मिश्रले आफ्ना कविताहरूमा भयानक रसको प्रयोग यसरी गरेका छन् –

रुन्थिन् जान्न भनी ठुलो हठ गरी काँपी बरा थर्थरी
घिच्चिन्थिन् नभकञ्ज बाहुबलले पक्री बुटा वल्लरी
रावण्चाहिँ घिसार्दथ्यो घरि-घरी उत्तप्त आँखा तरी
ढल्थिन् हा ! मिथिलासुता मरिमरी हृद्भेद डाँको गरी ।। अरण्यकाण्ड-६ सर्ग

यहाँ रावण आलम्बन (विषय), त्रस्त वा भयभीत सीता आश्रय, सुनसान जङ्गल, रावणद्वारा प्रदर्शित क्रूर र भयभीत चेष्टा उद्दीपन, घिसार्नु, आँखा तर्नु, डराउनु, काम्नु, डाको छोड्नु अनुभाव र शङ्का, त्रास, आवेग व्यभिचारी भाव भएर सीतामा उत्पन्न भएको जुन स्थायीभाव भय हो, त्यही नै भयानक रस बनेर अभिव्यक्त भएको छ । यस्तै –

भूत आयो भूत आयो, भीतिकारी एक कालो
रातको करतुत आयो, भूत आयो भूत आयो ।। 'भूत आयो' बाढी कवितासङ्ग्रह

आकाङ्क्षाले नृपतिहरूका लाउने मुण्डमाला
ऐलेलाई बुझ अभयको हूँ म यौटो दिवाला
धावा बोल्दै असह गतिले ढाल्न चट्टान आएँ
देख्यौ ऐले उपकरणको उग्र बेला उदाएँ ।। 'आएँ बाढी कवितासङ्ग्रह

० **वीभत्स** – घृणित वस्तु वा व्यक्तिलाई देखेर उत्पन्न हुने चित्तवृत्ति नै वीभत्स रस हो। यसको आलम्बन दुर्गन्धित वा घृणित वस्तु या व्यक्ति हुन्छ भने उद्दीपन घृणालाई बढाउने तत्त्व मानिन्छन् । थुक्नु, आँखा चिम्लनु, आङ खुम्च्याउनु, मुख बङ्ग्याउनु, नाक थुन्नु, छिःछिः गर्नु आदि यसका अनुभाव र आवेग, घिन, व्याधि आदि यसका व्यभिचारी भाव हुन्छन् अनि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MoE

जुगुप्सा वा घृणा स्थायी भाव हुन्छ।

कवि मिश्रका कविताहरू वीभत्स रसले पनि सिक्त छन्। हेरौँ केही उदाहरण -

चाहे रावण अङ्ग-अङ्ग चिथरी मेरो सबै मासु खा
चाहे तिर्षित रक्त भै जतिसुकै मेरो कलेजा दुखा
मेरो आत्म रहन्छ राम पदको आराधनामा झुकी
तेरो पाप जघन्यलाई मनले दिन्छू म ऐले थुकी ।। अरण्यकाण्ड - ६ सर्ग

हे सङ्कीर्ण विचारले हृदयमा जालो बुनेका जन
सक्तैनौ अब यो विशाल दुनियाँदेखि त्यसै उम्कन
रोएको जनजीवनीतिर नभै अन्यत्र धस्छौ घुँडा
छि: ! साहित्यिक बन्न आँट गरने तिम्रा कलम्‌का ठुँडा ।।

'पर्दा छिटै खोलिद्यौ' युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू

यहाँ पहिलामा रावण आलम्बन (विषय) र सीता आश्रय छन् । रावणले गरेका घृणात्मक जघन्य अपराध उद्दीपन, अपराधी रावणलाई थुक्नु अनुभाव, सीतामा उत्पन्न अधैर्य, उद्वेग व्यभिचारी भाव भई जुगुप्सा स्थायी भाव वीभत्सरसस्वरूप बनेर अभिव्यक्त भएको छ भने दोस्रामा जनजीवनलाई विषय बनाएर साहित्य नलेख्ने व्यक्तिहरू आलम्बन, फोहोरी सङ्कीर्ण विचार लिनु, हृदय पवित्र नराख्नु आदि उद्दीपन, छि: छि: गर्नु अनुभाव, घृणा, रोष आदि व्यभिचारी भाव हुँदै जुगुप्सा स्थायी भाव भएर वीभत्सरस अभिव्यञ्जित छ ।

० **अद्‌भुत** - अलौकिक अथवा विचित्र वस्तु, दृश्य या घटना देखेर वा सुनेर उत्पन्न हुने विस्मयपूर्ण चित्तवृत्ति नै अद्भुत रस मानिन्छ। अनौठो विषय वा वस्तु यसको आलम्बन हुन्छ र त्यस अनौठो विषय वा वस्तुको महिमा, चमत्कार या विशेषता यसको उद्दीपन। पसिना, रोमाञ्च, आँलो टोक्नु, मुख बाउनु आदि अनुभाव हुन्छन् भने अचम्म, मोह, जडता आदि व्यभिचारी भाव । यस रसको स्थायी भाव विस्मय वा आश्चर्य हो।

कवि मिश्रका कवितामा अद्भुत रस मनोरस ढङ्गले अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । जस्तै -

उँचा सुशोभ मणिको सिँगको छ ताज
झल्किन्छ चार खुरका बिच पुष्पराज
थोप्लाहरू शरिरका झलमल्ल तारा
चैतन्य जान्छ किन भक्तिन आज सारा ।। अरण्यकाण्ड - ५ सर्ग

वैदिक् वेदान्ति, न्यायिक् गणित प्रपठिता ज्योतिषी ब्रह्मचारी
संन्यासी, तन्त्रवादी, तरह-तरहका सन्त साधु भिखारी
सिद्धीको टाकुरामा उदित अरुणश्री कृष्णको हेर्न साथी
लागेका छन् सबैमा कुतुहल हुन गै ताँतिका माथि ताँती ।। मुक्तसुदामा-३ उडान

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यहाँ पहिलो कवितांशमा सुनको मृग आलम्बन (विषय) र सीता आश्रय छन् । शरीरभरि झलमल्ल ताराहरू टल्किनु, खुरका बीचमा पुष्प झल्किनु, मणिका सिँग देखिनु उद्दीपन, नरोकिएर हेरिरहनु, रोमाञ्चित हुनु, मुख बाउनु अनुभाव र अचम्म मान्नु, मोह जाग्नु, चेतना हराउनु आदि व्यभिचारी भाव अनि दोस्रामा सुदामा आलम्बन (विषय), कृष्णका नगरवासीहरू आश्रय, सिद्धिका टाकुरामा उदित हुनु, कृष्णका साथी हुनु उद्दीपन, सबैमा कुतूहल हुनु अनुभाव र नगरवासीमा उत्पन्न मोह व्यभिचारी भाव भएर विस्मय वा आश्चर्यस्वरूप अद्भुत रस अभिव्यक्त भएको छ।

० **शान्त** – संसारको अनित्यता र निस्सारताको बोधबाट उत्पन्न हुने वैराग्यात्मक चित्तवृत्ति शान्त रस हो। समस्त अनित्य र दुःखद सांसारिक प्रपञ्च यसका आलम्बन र पुण्याश्रम, तीर्थ, सत्सङ्ग आदि उद्दीपन हुन्छन् । विषयमा अरुचि, गृहत्याग, समता आदि अनुभाव र धैर्य, स्मृति, हर्ष आदि व्यभिचारी भाव हुन्छन् भने निर्वेद या शान्ति यसको स्थायी भाव मानिन्छ।

मिश्रका कवितामा शान्त रसको विधान यस्तो रहेको छ –

अन्तर्दृष्टी अगमतिरको खोलिएको छ बाटो
सम्झी सारा धन र धरती राज्य निर्जीव माटो
आकाङ्क्षाका बीच विबुधता सूर्यले भै प्रकाश
पाएका छन् सम दम क्षमाशीलका सद्‌मिठास ।। अरण्यकाण्ड – ५ सर्ग

यहाँ निर्जीव धन, धर्ती, राज्य आदि अनित्य संसार, वैराग्य आलम्बन (विषय), राम, सीता र लक्ष्मण आश्रय, एकान्त पुण्य तपोवन, सत्सङ्ग, चिन्तन, उद्दीपन, विषयमा अरुचि, समता, क्षमाशीलता आदि अनुभाव र स्मृति, धैर्य, निर्वेद आदि व्यभिचारी भावले परिपुष्ट भएर शान्ति स्थायीभावस्वरूप शान्त रस अभिव्यञ्जित छ। यस्तै –

शोभा उठाइ वन नन्दनबाट ल्याई
झैं अप्सरादिहरूले छ दिए खन्याई
गर्दा प्रवेश दृग त्यो वनको छरामा
वर्षिन्छ स्वर्गिक सुधा मनको घटामा ।। अरण्यकाण्ड – ४ सर्ग

६. उपसंहार

यसरी कवि युद्धप्रसाद मिश्रका कवितामा जनताका पीडा, चीत्कार र विद्रोहका स्वरहरू अभिव्यक्त हुनाका साथै ती शास्त्रीय दृष्टिले पनि परिपुष्ट देखिन्छन् । उनका काव्यकृतिमा वार्णिक, मात्रिक र लोक छन्द, शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार तथा प्रायः सबै रसको सफल प्रयोग भएको पाइन्छ। 'छि ! साहित्यिक बन्न आँट गरने तिम्रा कलम्का ठुटा' भन्ने एउटा पङ्क्तिमा हास्य रससमेत देखा परेको छ । श्लीलता, क्रान्तिकारिता र परिवर्तनमुखी चाहनाभित्र पनि मिश्रका काव्यकृतिमा जुन छन्द, अलङ्कार र रसको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri and...

विधान मार्मिक ढङ्गले भएको छ; त्यसबाट उनको अद्वितीय र विलक्षण कवि-प्रतिभाको द्योतन हुन्छ । अझै पनि शास्त्रीय कोणबाट व्यापक अध्ययन र अनुसन्धान हुन सकेमा कवि मिश्रको कवि-व्यक्तित्व र कृतित्व निकै फराकिलो हुने कुरामा दुई मत छैन ।

सन्दर्भ-कृति-सूची

१. अधिकारी, वासुदेव (सम्पा.)- **युद्धप्रसाद मिश्रका कविताहरू**, युद्धप्रसाद मिश्र पुरस्कार तथा प्रकाशन गुठी, भक्तपुर, २०४८ ।

२. उपाध्याय, केशवप्रसाद - **पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त** (द्वितीय संस्करण), साझा प्रकाशन, २०४८।

३. गिरी, जीवेन्द्रदेव - 'जन ढुकढुकीमा जीवितकवि युद्धप्रसाद मिश्र' **रातो थुँगा**, वर्ष १, अङ्क १, पृष्ठ १ प्र.ले.सं., सुर्खेत २०४८ ।

४. गिरी, मधुसूदन - 'विचारका अटल ध्रुवतारा: युद्धप्रसाद मिश्र' **मिर्मिरे**, वर्ष २४, अङ्क ५, पृष्ठ ९७, नेपाल राष्ट्र बैंक, केन्द्रीय कार्यालय, २०५२ ।

५. तिमल्सिना, पशुपति - **कवि युद्धप्रसाद मिश्रको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन**, नेपाली स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. २०४१ ।

६. तिमसिना, डिल्लीराम र माधव भण्डारी - **छन्द र अलङ्कार**, प्रेमजनक पुस्तकालय, पाँचथर, २०१८ ।

७. भट्ट, केदार - **वृत्तरत्नाकरम्** (तृतीय संस्करण) मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९७२ई.।

८. भट्टराई, गोविन्दप्रसाद - **पूर्वीय काव्यसिद्धान्त**, ने.रा.प्र.प्र. काठमाडौं, २०३१ ।

९. मिश्र, युद्धप्रसाद - **मुक्त सुदामा**, मुक्ति प्रकाशन, अस्सी, वाराणसी, १९७२ ई.।

१०. __________ **अरण्यकाण्ड**, मुक्ति प्रकाशन, अस्सी, वाराणसी २०२७ ।

११. __________ **बाढी कवितासङ्ग्रह** (द्वितीय संस्करण), लालिमा प्रकाशन, काठमाडौँ, २०४० ।

१२. विश्वनाथ - **साहित्यदर्पण** (नवम संस्करण), चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, १९९४ई.।

१३. शरण, दीनानाथ - **नेपाली साहित्यका इतिहास**, बिहार हिन्दीग्रन्थ अकादमी, पटना, १९४७ ई.।

१४. शर्मा, तारानाथ - **नेपाली साहित्यको इतिहास** (तृतीय संस्करण), नवीन प्रकाशन, काठमाडौँ, २०५१ वि.सं.।

१५. श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा - **नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास** (द्वितीय संस्करण) साझा प्रकाशन, २०४० वि.सं.।

१६. हुमागाईं, जनकप्रसाद - (सम्पा.) **शृङ्खला**, वर्ष ७, अङ्क १-१२, कवि मिश्रविशेषाङ्क, शृङ्खलापरिवार, २०४१ ।

* *२०५२/११/०६ मा कवि मिश्रको पाँचौँ स्मृति दिवसका अवसरमा आयोजित गोष्ठीमा कार्यपत्रका रूपमा प्रस्तुत ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पं. पशुपति झा : व्यक्तित्व र कृतित्व

– उपप्रा. डा. नुरापति पोखरेल

१. वंशपरम्परा/जन्म

पं. पशुपति झाको जन्म जनकपुर अञ्चलअन्तर्गतको महोत्तरी जिल्लाको साँढा गाउँमा भएको हो। काश्यप गोत्रीय[१] ब्राह्मण–परिवारमा जन्मिएका पं. इन्द्रपति झाले श्री ५ गीर्वाणयुद्धवीरविक्रम शाहदेवबाट वि.सं. १८६२ मा सूर्यग्रहणका समयमा महोत्तरी जिल्लाको साँढा भन्ने गाउँमा १०१ बिघा जमिन बिर्ताका रूपमा प्राप्त गरेका थिए । नेपालमा यति धेरै भूमि बिर्ताका रूपमा पाउनुमा उनको विद्वत्ताले नै महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुनुपर्दछ । यिनै इन्द्रपति नै भारतको विहार प्रान्तमा पर्ने गजहडा भन्ने गाउँबाट सपरिवार नेपाल आई बसोबास गर्ने पशुपति झाका आद्य पूर्वज हुन् ।[२] साँढामा १०१ बिघा जमिन बिर्ताका रूपमा प्राप्त गर्नुभन्दा केही पहिले पनि उनले बहादुरपुरमा २०१ बिघा जमिन बिर्ताका रूपमा पाएको पाइन्छ, तर मूल वंशज अझै पनि साँढामा नै बस्छन् ।[३] इन्द्रपतिका सुपुत्रका रूपमा नैयायिक विद्वान् स्पर्शमणि जन्मे ।[४] व्याकरणशास्त्रका धुरन्धर विद्वान् मनोहर झा यिनै स्पर्शमणिका सुपुत्र हुन् ।[५] यिनको तन्त्रप्रति पनि अभिरुचि देखापर्छ ।[६] मनोहर झाले अनेक ग्रन्थहरू लेखी नेपाली–संस्कृतवाङ्मयको ठूलो सेवा गरेको पाइन्छ ।[७] मनोहर झाका पाँच पुत्रहरूमध्ये कनिष्ठ सुपुत्रका रूपमा कृष्णानन्दको जन्म भयो ।[८] यिनै कृष्णानन्द र मुन्नइदेवीका माहिला छोराका रूपमा[९] वि.सं. १९८४ श्रावणशुक्ल पञ्चमीका दिन कविवर पशुपति झा जन्मे ।[१०] यसरी सर्सर्ती हेर्दा पशुपति झाको जन्म एउटा

१. मैथिल झा ब्राह्मणका धेरै गोत्र छन् र पशुपति झाहरू काश्यप गोत्रीय हुन् ।

२. आसीदिन्द्रपतिर्बुधो दरिहरेवंशाम्बुजाहस्करो यद्वैदुष्यमवेक्ष्य भूपतिमणिर्नेपालपालो नृपः ।
साँढाख्यालसितं मनोहरपुरं प्रादात्प्रमोदान्विते यत्रागत्य निजान्ववायसहितश्चक्रे स वासं मुदा ॥
(नेपालसाम्राज्योदये ग्रन्थकर्तुः परिचये १ पद्यम्)

३. पशुपति झाका अनुसार बहादुरपुरमा १८६० मा बिर्ता प्राप्त भएको हो र साँढामा १८६२ मा प्राप्त भएको हो । बिर्ता नेपालमहाराजबाट प्राप्त भएता पनि बहादुरपुरमा कोही बसेनन् ।

४. तत्पुत्रो करुणालयो बुधवरोविद्वज्जनैर्मानितः, श्रीमान् स्पर्शमणिः प्रमाणनिपुणः निष्कैतवोधार्मिकः । (पूर्ववत् २ पद्यम्)

५. तस्माल्लब्धजनिर्मनोहर–सुधीः शब्दज्ञपञ्चाननः, पाण्डित्येन निजेन तत्र विषये ख्यातिं जगाम द्रुतम् । (पूर्ववत्)

६. पशुपति झाबाट प्राप्त जानकारीअनुसार

७. मनोहर झाका निम्न ग्रन्थहरू पाइन्छन् – १. शौचाशौचविवेचनम् (अप्रकाशित), २. शृङ्गारहारावली (अप्रकाशित), ३. वाताह्वानम् २ (एउटा वाताह्वानम् टीकासहित प्रकाशित छ । केदारनाथद्वारा निर्मित 'वाताह्वानम्' मा संस्कृतटीका लेखिएको पाइन्छ), ४. कूटदर्पणमा संस्कृत टीका लेखेका छन् । यो पुस्तक प्रकाशित छ ।

८. तज्जातेषु सुतेषु पञ्चसु लघू रामादिदेवप्रियः, कृष्णानन्दबुधः परोपकरणे नक्तं दिवं तत्परः ॥ (पूर्ववत् ३ पद्यम्)

९. जातास्तस्य सुतास्त्रयः सुमतयस्तन्मध्यमोऽहं सुतः । (पूर्ववत्)

१०. प्रमाणपत्रअनुसार २७–४–१९३० ईसी जन्म समय छ, जुन विक्रममा परिणत गर्दा पनि वास्तविक समयभन्दा केही फरक पर्दछ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MoE

विद्वत्परिवारमा भएको थियो भन्ने प्रमाणित हुन्छ । पशुपति झाको वंशपरम्परामात्र नभई सम्पूर्ण साँढा नै विद्वत्परम्परामय रहेको देखा पर्दछ । सुरेश झाजस्ता वैयाकरणलाई पनि साँढाले नै जन्माएको हो ।[११] झाको जन्म विद्वत्परम्परामा भएको हो भन्ने कुरा उनका पितृव्यपुत्रका घरमा रहेका पाण्डुलिपि, पुस्तक, ताडपत्र तथा भूर्जपत्रहरूले प्रमाणित गर्दछन् ।[१२] यसरी पशुपति झाको वंशपरम्परा विद्याप्रति पूर्णतः सचेत पाइन्छ । यिनीहरू दरिहरे बराह मूलग्रामअन्तर्गत पर्दछन् ।[१३] यसरी हेर्दा नेपालमा इन्द्रपतिको वंशपरम्परा स्पर्शमणि–मनोहर–कृष्णानन्द हुँदै पशुपति झासम्म आएको पाइन्छ ।

पं. पशुपति झाका दाजुको नाम वाचस्पति र भाइको नाम गणपति हो । उनकी एक पत्नी (सीतादेवी) र एक पुत्र (डा. विजयकान्त झा, एम्.ए., पीएच्डी, एमफिल्, पञ्जाव विश्वविद्यालय) छन् । साथै दुई नातिहरू मुनीश झा (बी.एस्सी, कम्प्युटर साइन्स) र रजनीश झा (बी.एस्सी) आफ्ना–आफ्ना विभागमा कार्यरत छन् । अवकाश प्राप्त वृद्धजीवन आफ्नी धर्मपत्नीका साथ शान्त वातावरणमा साँढामा नै बिताइरहेका झाको निधन वि.सं. २०६२ साल पौष २८ गते भएको छ ।

२. अध्ययन

पशुपति झाको प्रारम्भिक अध्ययन घरैमा दाइ (पितृव्यपुत्र) विष्णुदेवबाट[१४] र माध्यमिक तहको अध्ययन नेपाल राजकीय महाविद्यालय जनकपुर (कुवा) मा जीवनाथ झाबाट भयो ।[१५] पछि बनारसमा

---

११. *सुरेश झाले लेखेको 'श्लोक सिद्धान्त कौमुदी' सम्पूर्णानन्द विश्वविद्यालयबाट प्रकाशित भएको छ र यसमा लेखकको मौलिकता झल्किएको छ ।*

१२. क) *केही समय पहिले एक जना जर्मन विद्वान् अन्वेषक साँढामा गएर ४० हजार दिएर उक्त पाण्डुलिपिहरू लैजान चाहेका थिए र उनलाई ती पुस्तकहरू दिने निश्चय पनि भएको थियो तर पैतृक सम्पत्तिका रूपमा रहेका ग्रन्थहरू बेच्न हुन्न भन्ने भनाइ कतैबाट आएकाले २० हजार दिई उक्त ग्रन्थहरू फोटोकपी गरी उनले लगेका थिए ।*

ख) *यी ग्रन्थहरूमा ३०० वर्ष पुरानो ताडपत्रमा लेखिएको गीता पनि छ ।*

ग) *यहाँ भएका पुस्तकहरूमा वैयाकरण भूषणसारको टीका महत्त्वपूर्ण छ ।*

घ) *अधिकांश ग्रन्थहरू जीर्ण बन्दैछन् र मैथिली लिपिमा लेखिएका छन् । अहिले मैथिली लिपि राम्ररी पढ्न सक्ने मानिसहरू साह्रै कम छन् । (सम्पूर्ण जानकारी पारिवारिक स्रोतबाट प्राप्त)*

१३. *मैथिलहरूमा मूल पुरुष + ग्रामको पनि ग्रहण हुन्छ । मूल पुरुषमा उनीहरूको आदिपुरुषको ग्रहण हुन्छ भने ग्राममा सम्बन्धित गाउँ रहन्छ । गोत्रको भन्दा मूल ग्रामको महत्त्व हुन्छ । त्यसैले नै पशुपतिले आफ्ना पूर्वजको परिचय दिने क्रममा 'दरिहरेवंशाम्बुजाहस्करः' (टि. २) भनेका छन् ।*

१४. क) *बाल्येऽपाठि जनैः सुगीतयशसः श्रीविष्णुदेवाद् गृहे । (पूर्ववत् ४ पद्यम्)*

ख) *परम्परित सारस्वत् सम्पत्ति यिनै विष्णुदेवसँग छ ।*

१५. क) *तारुण्यं जनकाधिकारनगरे श्री जीवनाथान्तिके*
नीतं साधुतया .... (पूर्ववत्)

ख) *कूवाको विद्यालयं नै पछि ज्ञानकूपमा सरी याज्ञवल्क्य मा.वि.को रूपमा परिणत भएको हो ।*

ग) *पशुपतिको माध्यमिक अध्ययन ईश्वी १९४४ मा पूर्व भएको हो ।*

घ) *जीवनाथ झा अध्यापनको लागि भारतबाट ल्याइएका अध्यापकमध्ये एक हुन् । उनी हेडगुरु हेमराजका गुरुपुत्र पनि हुन् । यिनको कवित्वशक्ति प्रखर भएको चर्चा पाइन्छ । यिनले 'महेन्द्र प्रतापोदय' भन्ने लघुकाव्य लेखेका छन् । नेपालदेशीय संस्कृत साहित्यका इतिहासकारहरूले जीवनाथ र उनको उपर्युक्त ग्रन्थको चर्चा गरेको पाइन्छ। यिनले 'रावणवध ?' नामक संस्कृत महाकाव्यको रचना गरेको चर्चा पाइन्छ तर प्रकाशित छ छैन थाहा छैन ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गई उनले बालबोधनामक गुरुका सान्निध्यमा रही १९५२ ईशवीय संवत्‌मा हरिवन राजकीय संस्कृत महाविद्यालयबाट व्याकरणाचार्य परीक्षा उत्तीर्ण गरे ।[१६] एकातिर उच्च शिक्षा, विशेषतः व्याकरणशास्त्रको अध्ययन, बनारसमा षड्‌शास्त्राऽभिज्ञ बालबोधबाट[१७] र अर्कातर्फ साँढामै स्थापित विद्यालयका अध्यापक कार्तिकेय झाबाट यिनले प्राप्त गरे ।[१८] ई.सं. १९५२ मा यिनले वृजविहार संस्कृत समिति पटनाबाट साहित्याचार्य पदवी पनि प्राप्त गरेको पाइन्छ।[१९] ई.सं. १९५२ जुलाई महिनादेखि दरभङ्गास्थित मिथिला विद्यापीठबाट विश्वविद्यालयद्वारा निर्धारित (व्याकरण, साहित्य, दर्शन, अङ्ग्रेजी) विषय लिई एम्.ए. को अध्ययन प्रारम्भ गरे तापनि विभिन्न विघ्नहरूले गर्दा उनको उक्त अध्ययन पूर्ण हुन सकेन । पशुपतिलाई अध्ययनका निम्ति उनका दाजुले नै विभिन्न प्रकारले सहयोग गरी प्रेरणा दिएको पाइन्छ ।[२०] विद्वान् पशुपतिले अध्यापनका क्रममा मूलतः व्याकरणका माध्यमबाटै सरस्वतीको सेवा गरेको देखिन्छ।

३. अध्यापन

१९५२ ई.सं.मा उच्च शिक्षा हासिल गरेका श्री झाले १९५६ देखि मात्र अध्यापन आरम्भ गरेको देखिन्छ। भारतका विभिन्न स्थानमा अध्यापन गर्दै झाले सम्पूर्ण जीवन विद्यादानमै व्यतीत गरेको पाइन्छ, जसको विवरण निम्नलिखित छ –

क) वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयबाट मान्यताप्राप्त रघुवर संस्कृत महाविद्यालय, सिङ्गडा (गुजरात) बाट झाको अध्यापकीय जीवन प्रारम्भ हुन्छ । यहाँ उनी ई. १९५६ देखि १९५९ सम्म शास्त्री र आचार्य तहमा अध्यापन गर्दछन् ।

ख) ई. १९५९–६३ सम्म सोही विश्वविद्यालयबाट मान्यता प्राप्त ब्रह्मकर्मसंवर्धिनी संस्कृत महाविद्यालय, नागपुर (महाराष्ट्र) मा शास्त्री र आचार्य स्तरको अध्यापन कार्यमा संलग्न रहन्छन् ।

ग) ई. १९६३ देखि १९८७ सम्म पञ्जाब विश्वविद्यालयअन्तर्गतको 'पञ्जाब विश्वबन्धु शोध संस्थान, साधु आश्रम, होशियारपुर (पञ्जाब)' मा शास्त्री र आचार्य स्तरमा नै अध्यापन गर्दछन् । यसै संस्थामा नै झाले सबैभन्दा बढी अध्यापन गरी अवकाश पनि प्राप्त गर्दछन् ।

यसरी सर्सर्ती हेर्दा ३१ वर्षसम्मको औपचारिक अध्यापनको दीर्घ अनुभव पशुपति झामा पाइन्छ। मृदुभाषी, सरल स्वभाव भएकाले उनका घरमा जिज्ञासुहरूको सत्सङ्ग र अनौपचारिक विद्यादान गर्ने काम उनको जीवनकालसम्म निरन्तर चलिरहेकै थियो । झाले आफ्नो अध्यापनकै क्रममा विभिन्न साहित्यिक कृतिहरूको लेखन सम्पादन तथा प्रकाशन गरेका छन् । झाको हिन्दी भाषामा लेखिएको

---

१६. क) *पछि यही महाविद्यालय नै वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयमा परिणत भयो ।*
ख) *पशुपति ईस्वी १९४४ मा अध्ययनका लागि काशी गएका हुन् ।*

१७. *.................... ततः शिवपुरीमासाद्य वाराणसी*
शास्त्रं व्याकरणं गुरोरधिगतं श्रीबालबोधान्मया ।। (पूर्ववत् ४ पद्यम्)

१८. पूर्ववत्, ५ पद्यम् ।

१९. *पछि यही समिति नै कामेश्वर सिंह संस्कृत विश्वविद्यालयका रूपमा प्रतिष्ठित भयो ।*

२०. पूर्ववत्, ६ पद्यम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एउटामात्र लेख रामतत्त्वम् प्रकाशित छ भने अन्य रचनाहरू संस्कृतमा लेखिएका पाइन्छन् । माध्यमिक तहको अध्ययनका क्रममा नै काव्ययात्राको आरम्भ गरे तापनि ती आरम्भिक लेखनका साक्ष्यहरू अहिले नष्ट भइसकेका छन् ।

४. मौलिक तथा सम्पादित ग्रन्थहरू

४.१ कूटदर्पणम् (वि.सं. २००८)

कूटदर्पण संस्कृतमा लेखिएको प्रहेलिकाप्रधान ग्रन्थ हो । यसका टीकाकार पशुपतिका पितामह मनोहर झा र सम्पादक स्वयं पशुपति झा हुन् । पशुपति झा र अन्य विद्वान्हरूका अनुसार **कूटदर्पण**का पद्यहरू प्राचीन लेखकका हुन् । त्यसमा लेखिएका प्रतिश्लोक एक डेढ पृष्ठसम्मको विस्तृत व्याख्या मनोहर झाले लेखेका हुन् । कूटदर्पणका ४ वटा पद्यहरूमात्र प्रसिद्ध र प्राचीन छन् भन्ने विद्वान्हरूको भनाइ पाइन्छ ।[२१] उदाहरणका लागि **कूटदर्पण**का दुई पद्य यहाँ दिइएका छन् –

सा ते भवतु सुप्रीता मधुवाता ऋतायते ।
पुत्रप्रयोजना भार्या तस्माद् यज्ञे वधो वधः ।।
टानीटुकमुकशब्दं कृत्वा टानीटेन वटेन वटा ।
हेवट हेवट सर्पट सर्पट कर्ण विकर्ण वटे न वटा ।।

४.२ नेपालसाम्राज्योदयम्

२०३७ सालमा प्रकाशित **नेपालसाम्राज्योदयम्**' आजसम्म लेखकलाई चर्चित गराउने महत्त्वपूर्ण महाकाव्य हो । १५ सर्ग भएको मूलतः शाहवंशीय इतिहासलाई विषयवस्तु बनाइएको, वि.सं. २०३६ सालको जनमतसङ्ग्रहसम्मको विषयवस्तुलाई समेटिएको, सरल र सरस पद्यहरू भएको काव्यकलाका दृष्टिले पनि उत्कृष्ट मानिएको प्रस्तुत महाकाव्य कालिदासीय काव्यकलालाई प्रेरणास्रोतका रूपमा प्रयोग गर्दै निर्माण गरिएको रचना हो । प्रस्तुत महाकाव्यलाई उत्तर प्रदेश (भारत) सरकारले नगद रु. ५०० र प्रमाणपत्रसहित **कालिदास पुरस्कार**ले पुरस्कृत गरेको छ।

विदेशमा बसिरहेका अवस्थामा राष्ट्रभक्तिद्वारा अभिप्रेरित भई निर्माण गरिएको प्रस्तुत महाकाव्यलाई राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट प्रकाशित गराउन आफू असफल भएको, राजाको दर्शन गर्ने इच्छा पनि अपूर्ण नै रहेको भन्ने कुरा लेखकले महाकाव्यका भूमिकामा व्यक्त गरेका छन् ।

नेपालवर्णनबाट प्रारम्भ गरिएको प्रस्तुत महाकाव्यमा लेखकले भगवान् पशुपतिनाथप्रति आफ्नो दृढ भक्ति देखाएका छन् । आफू स्वयं मधेशवासी भएकाले पर्वतवासीहरूको चरित्रलाई कुतूहलताका साथ प्रस्तुत गरेका छन् । रघुवंशमहाकाव्यमा झैँ अनेक राजाहरूको उत्थान र

---

२१. *डा. माधव भट्टराई, पृ. ३६५ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पतन नाटकीय ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ । ऐतिहासिक घटनावलीका लागि हिन्दीमा प्रकाशित एउटामात्र ग्रन्थलाई आधार बनाइएकाले कतै–कतै उक्त घटनावलीहरू पूर्ण रूपमा मेल खाँदैनन्। तिथि–मितिलाई ज्योतिषीय पद्धतिद्वारा प्रदर्शन गरिएकाले केही कठिनाइ अनुभव हुन्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा वीररसप्रधान प्रस्तुत महाकाव्य अलङ्कार, गुण आदि काव्यशास्त्रीय तत्त्वको समुचित सन्निवेश र काव्यकलाका दृष्टिकोणले उत्कृष्ट ठहर्छ ।

४.३ वाताह्वानम्[२२]

वाताह्वानम् 'विश्वसंस्कृतम्' पत्रिकाको वर्ष २६ अङ्क ३ (सितम्बर १९८९ तदनुसार आश्विन २०४६) मा प्रकाशित भिन्नै शैलीमा वसन्ततिलका छन्दमा लेखिएको ककारादि पद्यबाट प्रारम्भ भई हकारादिमा समाप्त हुने ३३ पद्य भएको स्वल्प खण्डकाव्य वा अक्षरमालिका–काव्य हो । हावालाई सम्बोधन गरी लेखिएको प्रस्तुत काव्यका कतिपय पद्यमा आदिका प्रथम पदहरू कठिन भए तापनि समग्रमा पशुपतिका काव्यकलामा पाइने सरलता र कलात्मकता झल्किएको छ । उदाहरणका रूपमा गकारादि एक पद्य प्रस्तुत गरिन्छ –

गाढोष्मबिन्दुमिलितोदररोमराजी राजीवसुन्दरदृशो नवयौवनायाः ।
नैषा सितेतरतनुर्भुजगी कराला कस्माद् बिभेषि मलयानल ! नैव विद्मः ।।३३।।

४.४ राधाविरहगीतिः

राधाविरहगीति मन्दाक्रान्ता छन्दमा रचिएको १०१ पद्य भएको खण्डकाव्य हो । विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थान, साधु आश्रम, होशियारपुरबाट प्रकाशित हुने **विश्वसंस्कृत पत्रिका** वर्ष ३०, अङ्क १ (मार्च, १९९३ तदनुसार चैत्र, २०५०) मा ५५ पद्य र उक्त पत्रिकाकै वर्ष ३०, अङ्क २ (जून, १९९३ तदनुसार आषाढ, २०५०) मा अवशिष्ट पद्यहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन् । श्रीकृष्ण मथुरा गएपछि उनकै विरहमा विह्वल भएकी राधाको विरहगानको यसमा वर्णन गरिएको छ । खण्डकाव्यको लगभग आधा भागमा राधाले कृष्णविरहमा गरेको विप्रलापको वर्णन गरिएको छ भने अवशिष्टभागमा राधाले पवनलाई दूत बनाई बाटाको परिचय गराएको, कृष्णको

---

२२. *'वाताह्वानम्' काव्य अन्वेषणीय छ । प्रस्तुत 'वाताह्वानम्' पशुपतिद्वारा रचना गरिएको हो । यसको प्रेरणास्रोत उनका पितामह मनोहर झाद्वारा प्रणीत वाताह्वानलाई मात्र सकिन्छ । मनोहर झाले दुई वटा 'वाताह्वानम्' को रचना गरेका छन्। त्यसमध्ये एउटा प्रकाशित छ र एउटा सोपज्ञाटीकासहित अप्रकाशित छ । विनही निवारी केदारनाथ झाद्वारा लेखिएको 'वाताह्वानम्' पनि छ । प्रस्तुत काव्य यमकालङ्कार र अनुप्रास अलङ्कारले पूर्ण छ । यस वाताह्वानम्मा मनोहर झाले संस्कृत टीका लेखेका छन् । प्रस्तुत काव्यं पनि अप्रकाशित अवस्थामा पशुपतिझासँग छ । 'रुक्मिणी पत्रं' काव्यको –*
'का वा बाला काञ्चनमाला कस्याः पुत्री काञ्चनवत्याः
कस्मिन् लिखते काञ्चनपत्रे किं किं लिखति क ख ग घ ।।'
पद्य सुनेको थिएँ । यही काव्यको प्रश्नोत्तरका सन्दर्भमा 'वाताह्वानम्' जन्मिएको हुन सक्छ, तर अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिन्छ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हुलिया बताएको र उसको कर्तव्यको शिक्षा दिएको पाइन्छ । यसको रचनामा मेघदूतलाई प्रेरणास्रोत बनाइएको छ तापनि मेघलाई झैँ वाचिक सन्देश नदिई अभीष्टको सङ्केत गर्ने चेष्टाहरू गर्न अन्त्यतिरका पद्यहरूमा अनुरोध गरिएको छ । जस्तै –

तस्मिन् गेहे किमपि कुसुमं मूर्च्छितं संस्थितं चेत्
तच्चादाय प्रियतमपदे स्थापयित्वा सभावम् ।
सङ्केतव्यं कुसुमसदृशी कान्तिहीना विवर्णा
वाञ्छत्येका चरणयुगलं चुम्बितुं प्रेयसी ते ।। (रा.वि.गी. ८९)

४.५ वाताह्वानम् (सं.)

वाताह्वानम् 'विश्वसंस्कृतम्' पत्रिकाको वर्ष ३३, अङ्क ३ (सितम्बर, १९९६ तदनुसार आश्विन, २०५३) र वर्ष ३३, अङ्क ४ (दिसम्बर, १९९६ तदनुसार पौष, २०५३) मा प्रकाशित विद्वद्वरेण्य मनोहर झाद्वारा लिखित सोपज्ञटीकासम्बलित पशुपति झाद्वारा सम्पादित खण्डकाव्य वा अक्षर-मालिका काव्य हो । ग्रन्थारम्भभन्दा पहिले मङ्गलाचरण गरेर थालिएको प्रस्तुत काव्यमा गीतिछन्दमा रचिएका ककारादि पद्यबाट प्रारम्भ भई क्षकारादि पद्यमा समाप्त हुने ३४ पद्य रहेका छन् । पशुपति झाको **वाताऽऽह्वानम्** वसन्ततिलका छन्दमा रचिएको छ भने प्रस्तुत **वाताह्वानम्** गीतिछन्दमा रचिएको छ । पहिलो **वाताह्वानम्** मा 'क' देखि 'ह' सम्मका ३३ पद्य छन् भने प्रस्तुत **वाताह्वानम्**मा 'क्ष' समेत गरी ३४ पद्य रहेका छन् । कविप्रौढोक्तिद्वारा संरचित प्रथम वाताह्वानमा सरलता पाइन्छ भने कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिद्वारा संरचित प्रस्तुत **वाताह्वानम्**मा चित्रकाव्यात्मकता र कठोरता पाइन्छ । प्रस्तुत काव्यमा ग्रन्थारम्भ र ग्रन्थसमाप्तिमा अनुष्टुप् छन्दमा रचिएका दुई अतिरिक्त पद्यसमेत छन् ।

प्रौढ काव्यात्मक शैलीमा रचिएको प्रस्तुत काव्यमा अधिकांश ठाउँमा मेदिनी कोशका आधारमा अर्थ स्पष्ट्याइएको छ । यमकालङ्कार सम्बलित अनुप्रास अलङ्कारको छटा सर्वत्र देख्न पाइन्छ । मङ्गलाचरणको **सोम सोमखण्डान्वितं भजे** पद्यांशले नै प्रस्तुत काव्यको स्वरूप स्पष्ट गर्दछ । एउटा उदाहरण –

टुण्टुकमुक्तपटश्रीः टुण्टुकभुक्तकुचश्रीः स्पृश वामाः ।
टुण्टुकदष्टमुखश्रीः टुण्टुक-कष्ट-वशश्रीः क ! श्यामाः ।।

४.६ कृष्णविरहगीतिः[२३]

कृष्णविरहगीतिः लेखकको नवीनतम रचना हो । प्रस्तुत काव्य **राधाविरहगीतिः** काव्यका शैलीमा मन्दाक्रान्ता छन्दमा १०० पद्यमा रचिएको छ । द्वारकामा बसेका कृष्णले राधिकालाई

२३. *मैले हेर्दा अप्रकाशित र केही पद्य लेख्न नै बाँकी थियो ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सम्झी चिन्ता गरेको, मातृस्मरण गरेको, त्यसै समयमा उद्धव आएकाले उनीसित श्रीकृष्णको वार्तालाप भएको, कृष्णले उद्धवलाई गोकुल पठाएको, उद्धवको नन्दसँग भेटघाट र वार्तालाप भएको, राधिकालाई भेटी उद्धवले आध्यात्मिक सन्देश सुनाएको र अन्त्यमा राधिकाले प्रेमको महत्त्वगान गरेको प्रसङ्ग यसमा क्रमशः वर्णन गरिएको छ । प्रस्तुत काव्यको आरम्भ यसरी हुन्छ-

सौधं हित्वा जलनिधितटे स्फाटिके शैलखण्डे
दुःखासीनः किसलयनिभे न्यस्य पाणौ कपोलम् ।
बिभ्रद् वासः कनककपिशं राधिकाया वियोगे
स्थायं स्थायं मनसि सततं चिन्तयामास कृष्णः।। (कृ.वि.गी. १)

ज्ञानगुनका कुरा गरी आफूलाई सम्झाउन खोज्ने उद्धवलाई राधिका यस्तो उत्तर दिन्छिन्-

ज्ञानागारं विमलचरितं पुस्तकं त्वत्पुरस्तात् ।
मत्प्रेमाग्निप्रवरशिखया भस्मसात्स्यात् कदाचित् ।। (कृ.वि.गी. ९२)

प्रस्तुत काव्य अध्ययन गर्दा श्रीमद्भागवतका शब्दहरूको प्रयोग गरिएकाले र उद्धवलाई दूतका रूपमा पठाइएकाले श्रीमद्भागवत र मेघदूतको एकै साथ स्मरण हुन्छ । काव्य सलल बगेको छ, तर कतै-कतै यति खट्किन्छ ।

५. प्रकाशित स्फुट शोध, लेखादि

५.१ महाभाष्यकार पतञ्जलि[२४]

महाभाष्यकार पतञ्जलिः लेख सिमराबाट प्रकाशित हुने 'दिव्यज्योति' पत्रिकामा प्रकाशित छ। प्रस्तुत लेखबाहेक चर्चा गरिएका सम्पूर्ण लेख तथा रचनाहरू पञ्जावबाट प्रकाशित हुने 'विश्वसंस्कृतम्' पत्रिकामा प्रकाशित छन् ।

५.२ द्वौ ज्योतिर्विदौ

द्वौ ज्योतिर्विदौ 'विश्वसंस्कृतम्' पत्रिका (फरवरी, १९६४)[२५] मा प्रकाशित कथा हो । यसमा प्रतिद्वन्द्वी दुई जना ज्योतिषीका बीचमा भएका दुईवटा शास्त्रार्थ प्रस्तुत गरिएका छन् । प्रथम शास्त्रार्थमा गाउँको नेतालाई न्यायालयमा जान आइतवार राम्रो हुन्छ भनेर एक जनाले तर्क गर्छन् भने अर्काले सोमवार जान राम्रो हुन्छ भन्ने तर्क प्रस्तुत गर्छन् । दोस्रो विवाद वरको निरीक्षण गर्न आएका कन्यापक्षीय व्यक्तिहरूले ल्याएका जन्मकुण्डलीसित सम्बद्ध छ । मर्यादाका

२४. *प्रकाशन समय निश्चित नभएता पनि अनुमानतः ईस्वी १९६०-६१ तिर प्रकाशित भएको हो । त्यतिखेर पशुपति झाले नागपुरमा रहेको महाविद्यालयमा अध्यापन गरिरहेका थिए ।*
२५. *सम्भवतः 'विश्वसंस्कृतम्' पत्रिकाको प्रथमाङ्कमा प्रकाशित भएको हो ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सीमा नाघ्ने यी दुवैका विवादले साधारण मानिसलाई कुनै एउटा पक्ष ग्रहण गर्न मुस्किल पर्छ । पशुपतिको कथाकारिताको निरीक्षणका निम्ति अन्त्यको स्वल्प कथांश यहाँ प्रस्तुत छ –

'देवरातशर्मा हस्तं विपोथयन् प्रोवाच – यदि भवत्कन्या विधवा दुराचारिणी च न स्यात् तदाहं यज्ञोपवीतं न धारयिष्यामि । सोमराजशर्माऽपि क्रुधा प्रतिवाक्यं दत्तवान् – यदि भवत्कन्या पतिघ्नी, कुलनाशिनी च न स्यात्तर्हि अन्त्यजहस्तेन जलं पास्यामि । (द्वौ ज्योतिर्विदौ, १३४)

५.३ ससेमिरा[२६]

ससेमिरा 'विश्वसंस्कृतम्' पत्रिकामा प्रकाशित संस्कृत कथा हो । राजहंस राजाका सभामा पुगेका निरञ्जनले वार्तालापका प्रसङ्गमा राजालाई उनकी रानी भानुमतीका जघनमा तिलक छ भन्दछन् । व्यभिचारको शङ्का गर्दै मन्त्री सुमतिले जति सम्झाए पनि राजाले ती विद्वान्को वध गर्ने आदेश दिन्छन्। चतुर मन्त्री सुमतिले पुत्रवधूका रूपमा निरञ्जनको संरक्षण गर्छन् । सिकार खेल्न गएका राजपुत्रले आफ्ना सेनाबाट अलग भई व्याधाका भयले वृक्षमा आश्रय लिएका अवस्थामा ऋक्षसित विश्वासघात गर्दछन् र विक्षिप्त भई ससेमिरा मन्त्र उच्चारण गर्न लाग्छन् । आद्याक्षरबाट सम्पूर्ण पद्य पूर्ण गरी तिनै निरञ्जनले राजपुत्रलाई स्वस्थ बनाउँछन्। विद्याको प्रभावले आफूले सबै कुरा जानेको हुँ भन्दै निरञ्जन राजालाई खुसी बनाउँछन् ।

कथा सरल र प्रवाहमय छ । संवादात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । उदाहरणका लागि एउटा वाक्य यहाँ प्रस्तुत छ –

कदाचिदकस्मात् स्वीयवैदुष्यं प्रदर्शयितुं सकलाऽनुशासनऽनुशीलनविस्मारितेतरजनो निखिलजनरञ्जनो निरञ्जनो नाम कश्चित् विपश्चित् सर्वतो भ्रामं भ्रामं तदीयराजप्रासादमुपेत्य द्वारि स्थितं द्वारपालं व्याजह्रे – 'सौम्य ! ब्रूहि राजानं – अस्ति कश्चिद् विद्वान् भवद्दर्शना-भिलाषी द्वारि स्थितः' इति । (ससेमिरा)

५.४ शृङ्गारहारावलिः

शृङ्गारहारावलिः 'विश्वसंस्कृतम्' पत्रिकामा प्रकाशित शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचिएका १२ वटा शृङ्गारिक मुक्तकप्रायः पद्यहरूको सङ्ग्रह हो ।[२७] नायिकाको विरहले सन्तप्त भएका नायकको दुरवस्था देखेर खिन्न भएकी दूतीद्वारा नायिकालाई गरिएका अनुनय-विनयसँग सम्बद्ध छन् यी पद्यहरू । एउटा उदाहरण यस प्रकार छ –

---

२६. *प्रस्तुत कथाको पुनर्मुद्रितांशद्वारा समय निर्धारण हुँदैन । लेखकका अनुसार ईस्वी १९६४ नवम्बरमा 'विश्वसंस्कृतम्' पत्रिकाको प्रथमाङ्कमा प्रकाशित भएको हो ।*

२७. क) *प्रस्तुत शृङ्गारहारावली 'द्वौ ज्योतिर्विदौ' र 'ससेमिरा' कथाभन्दा पछि प्रकाशित भएको हो र 'वाताह्वानम्' भन्दा पहिले प्रकाशित भएको हो भन्ने कुरा पत्रिकाको प्रकृतिले स्पष्ट गर्दछ, तर समय निश्चित भएन ।*

ख) *प्रस्तुत शृङ्गारहारावली मनोहरझाको शृङ्गारहारावलीभन्दा भिन्न हो । मनोहर झाको शृङ्गारहारावली अप्रकाशित छ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किं ब्रूमो भवतीं विनैष तरुणो नूनं महासुन्दरः
कासारोदकमन्तरा झष इव प्राप्तो न किं मूर्च्छनम् ।
वृत्वैनं कथमप्यहो गुणवति त्वं जीवय स्पर्शनात्
प्राणत्राणपरायणान्न हि बृहद्धर्मान्तरं वर्तते ।। (शृ.हा. ७)

५.५ साहित्यविमर्शः

साहित्यविमर्श 'विश्वसंस्कृतम्' पत्रिकामा वर्ष १९, अङ्क ३ (मई, १९६६, तदनुसार ज्येष्ठ, २०२३) मा प्रकाशित साहित्यसम्बन्धी समालोचनात्मक लेख हो ।

५.६ शब्दशक्तिविवेकः

त्रैमासिक पत्रिका 'विश्वसंस्कृतम्' (मई, १९६७, तदनुसार वि.सं., २०२४) मा प्रकाशित शब्दशक्तिविवेक व्याकरणसित सम्बद्ध लेख हो ।

५.७ उपनिषत्सु भेदाऽभेदोपासना

उपनिषत्सु भेदाऽभेदोपासना भन्ने लेख वेदान्तदर्शनसित सम्बद्ध छ र उपर्युक्त विश्वसंस्कृतम् पत्रिकामा फरवरी, १९६९ ई.सं.मा प्रकाशित छ ।

५.८ चतुर्दशसूत्रीविमर्शः

चतुर्दशसूत्रीविमर्शः व्याकरणसित सम्बद्ध लेख हो र विश्वसंस्कृतम् पत्रिकामा फरवरी, १९७६ मा प्रकाशित छ ।[२८] सात पृष्ठ लामो यस लेखमा 'अ इ उ ण्' आदि चौध सूत्र पाणिनीय हैनन् भन्ने कुरा सुरुमा तर्क र विभिन्न पुराण आदिका प्रमाणका आधारमा सिद्ध गरिएको छ र अन्त्यमा चौध सूत्रका प्रत्येक अक्षरको रुद्रयामल, काशिका आदिका आधारमा अर्थनिर्धारण गरिएको छ । अनुबन्धहरूको रचना पनि पाणिनिद्वारा भएको हैन भन्ने सिद्ध गरिएको छ । 'अइउण्' यस प्रथम सूत्रको व्याख्यासित सम्बद्ध एक सरलांश यस प्रकार छ –

'अकारो निर्गुणः परमेश्वरः, अकारो ब्रह्मरूपः स्यान्निर्गुणः परमेश्वरः, अकारः सर्ववर्ण्याग्र्यः प्रकाशः परमेश्वरः' इति काशिका । आकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरश्च । अक्षराणामकारोऽस्मीति गीता । स च परमेश्वर इम् चित्कलां मायामाश्रित्य उः व्यापकः अर्थात् सगुणत्वेन स्थितः । ...... इकारश्चित्कला मता । उकारो विष्णुरित्याहुर्व्यापकत्वान्महेश्वरः इति काशिका । ..... । (च.सू.वि. ६७)

---

२८. *प्राप्त पत्रिकामा समय स्पष्ट नभएको ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५.९ स्फोटविमर्शः

स्फोटविमर्श पनि व्याकरणसित सम्बद्ध लेख हो र 'विश्वसंस्कृतम्' पत्रिकाको वर्ष २३, अङ्क १ (मार्च, १९८६, तदनुसार फागुन–चैत, २०४३) मा प्रकाशित छ । नौ पृष्ठ लामो यस लेखमा स्फोटको स्वरूप स्पष्ट गर्दै स्फोटको इतिहास, स्फोटसम्बन्धी विभिन्न आचार्यका मत–मतान्तर पनि देखाइएको छ। वेदमा नै स्फोटको सङ्केत भएको चर्चा गर्दै स्फोटायन नै स्फोटवादका प्रवर्तक हुन् भन्ने आचार्यका भनाइहरू सप्रमाण प्रस्तुत गरिएका छन् । स्फोटवाद स्वयं दर्शन भएकाले विभिन्न दर्शनका पृष्ठभूमिमा यसलाई स्पष्ट्याइएको छ । यहाँ स्फोट र ध्वनिबीचको सम्बन्धलाई दर्साउने एउटा अंश प्रस्तुत गरिन्छ–

ध्वनिस्फोटयोः कार्याकारणभावसम्बन्धाङ्गीकारदशायां ध्वनिः कार्यम्, स्फोटः कारणम्। यतो हि स्फोटादेव ध्वनिरुत्पद्यते । अत एव शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकसम्बन्धः प्रतिपाद्यते । अत्र शब्दो वाचकः, अर्थो वाच्यः । किन्तु ध्वनिस्फोटयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसम्बन्ध एव । अत्र महाभाष्यकृतः कथनमस्ति यश्च श्रोत्रेण ग्राह्यः स ध्वनिः, न तु स्फोटः । यश्च बुद्धिग्राह्यः स स्फोटो न तु ध्वनिः । अतोऽर्थज्ञानाय द्वयोरपेक्षाऽनिवार्या । (स्फोटविमर्शः)

५.१० श्राद्धविमर्शः

श्राद्धविमर्शः धर्मशास्त्रसित सम्बद्ध लामो निबन्ध हो । यो लेख 'विश्वसंस्कृतम्' पत्रिकाको वर्ष २९, अङ्क ३ (सितम्बर, १९९२ तदनुसार आश्विन, २०४९) मा र उक्त पत्रिकाकै वर्ष २९, अङ्क ४ (दिसम्बर, १९९२ तदनुसार पौष, २०४९) मा प्रकाशित छ ।[२९] प्रस्तुत निबन्धमा सुरुमा श्राद्धशब्दको तात्पर्य र त्यसको प्रयोजनवत्ता प्रतिपादन गरिएको छ र विस्तारपूर्वक श्राद्धको वैदिकता सिद्ध गरिएको छ । विभिन्न योनिमा प्राप्त पितृहरूलाई श्राद्धीयान्न भक्ष्यपदार्थका रूपमा प्राप्त हुन्छ भन्ने प्रमाणहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । श्राद्धद्वारा तृप्त पितृहरूले आफ्ना सन्ततिका मनःकामनालाई पूर्ण गराउँछन् भन्ने निर्देश गरिएको छ । प्रमाणका रूपमा अनेक वैदिक तथा लौकिक वाक्यांशको उद्धरण र व्याख्या गरिएको छ । झाको गद्यशैली यस्तो छ –

'उपर्युक्तपर्यालोचनया सिद्धं भवति यत् श्रद्धया मन्त्रमुच्चार्य अस्माल्लोकात् परलोकं गतानां पितृणां प्रेतत्वविमुक्त्यर्थं तत्तृप्त्यर्थं शास्त्रविधिमनुसृत्य यत्पिण्डदानादिकर्म क्रियते तन्मृतपितृश्राद्धं कथ्यते । (पृ. ५१)

... एतावता पूर्वोक्तेन श्रौतस्मार्तप्रमाणेन मृतानामेव श्राद्धस्य वैदिकत्वमिति निर्बाधम् । इत्थं च श्राद्धं वेदबाह्यमिति मन्वाना ये श्राद्धकर्मविमुखाः पलायन्ते तेऽपि पूर्वोक्तयुक्तिप्रमाणाभ्यां निर्गन्तुं नार्हन्ति। (पृ. १३)

२९. *डा. माधव भट्टराईले (विद्यावारिधि शोधप्रबन्धमा) बम्बईको भारतीय विद्याभवनबाट प्रकाशित 'सवित्' पत्रिकामा 'श्राद्धविमर्श' प्रकाशित भएको छ भनेका छन्, तर उक्त पत्रिकामा पशुपति झाको श्राद्धविमर्श प्रकाशित भएको बुझिदैन । मनोहरझाद्वारा लिखित 'शौचाशौचविवेचनम्' को केही अंश भने प्रकाशित छ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६. अप्रकाशित ग्रन्थ

६.१ देवीभागवत-टीका

भावबोधिनी संस्कृत टीका र चन्द्रिका हिन्दी टीका भएको **देवीभागवत** पाण्डुलिपिको १२०० पृष्ठमा लेखिएको छ । प्रस्तुत पुस्तकको टीका-लेखनद्वारा लेखकले आफ्नो **श्रीदुर्गाचरणाम्बुजार्चनरतिः सत्सेवको धीमताम्**[३०] भन्ने कथनलाई प्रमाणित गरेका छन् । प्रस्तुत टीका ग्रन्थ प्रकाशनका क्रममा एक दुई पृष्ठ छापिए तापनि कारणवश नछापिई लेखककै घरमा थन्किएको छ ।

६.२ शौचाऽशौचविवेचनम्

शौचाऽशौचविवेचनम् पशुपति झाद्वारा सम्पादित धर्मशास्त्रीय ग्रन्थ हो । यसका मूल लेखक सम्पादकका पितामह मनोहर झा हुन् । यस ग्रन्थको शीघ्र प्रकाशन हुने आशा छ ।

६.३ सूक्तिसन्दोहः

सूक्तिसन्दोह पशुपति झाद्वारा लिखित मौलिक सूक्तहरूको सङ्ग्रह हो । यसलाई भारत सरकारको 'राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान'बाट प्रकाशन गर्ने प्रयास गरिए तापनि सफलता प्राप्त नभएको बुझिएको छ ।

७. उपसंहार

सम्पूर्ण जीवन प्राध्यापन कार्यमा समर्पण गरे तापनि पशुपति झाले फुर्सदका समयमा गरेको वाङ्मय-सेवालाई कम महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्न । वाङ्मय-उपासनामा पनि साहित्यसाधनालाई नै महत्त्वपूर्ण मान्नुपर्ने हुन्छ । प्राध्यापनका क्रममा जीवनका महत्त्वपूर्ण क्षणहरू भारतमै बिताउन विवश भएका लेखकद्वारा मातृभूमिप्रतिको स्नेहले प्रेरित भएर निर्माण गरिएको **नेपालसाम्राज्योदयम्** महाकाव्य आयामका दृष्टिले सबैभन्दा ठूलो काव्य हो । **राधाविरहगीति** र **कृष्णविरहगीतिले** दूतकाव्यको परम्परालाई अगाडि बढाएका छन् । मैथिली र हिन्दी भाषामा व्यवहार गर्ने, अनुपम विद्वत्ताले युक्त भएका र अहङ्कारशून्य सरल स्वभाव भएका झा व्यावहारिक अवस्थामा साधारणजस्ता भएको बुझिन्छ। सहयोगात्मक भावनाले युक्त पशुपति सरलता र सौजन्यका प्रतिमूर्ति थिए भन्ने कुरा अध्ययनबाट थाहा हुन्छ ।

---

३०. *नेपाल साम्राज्योदयम्को ग्रन्थकार परिचयका ३ पद्य ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शब्दार्थ–सम्बन्धबारेका मतहरू

– उपप्रा. हेमनाथ पौडेल

त्रि.वि., रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, काठमाडौँ

१. विषय-परिचय

शब्द र अर्थका बीच कस्तो सम्बन्ध रहन्छ भन्नेबारेमा पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै क्षेत्रमा गम्भीर चिन्तनहरू भएका छन् । मूलतः शब्द र अर्थका बीच घनिष्ठ सम्बन्ध हुन्छ । शब्द भाषाको बाह्य पक्ष हो भने अर्थ आन्तरिक। शब्द–शरीर र अर्थप्राणको समष्टिगत स्वरूप नै भाषा भएकाले शब्दबेगर अर्थको प्रेषण र ग्रहण नहुने अनि अर्थबेगर शब्दमा ध्वनिमात्र बाँकी रही त्यो निष्प्राण शवमात्र हुने हुँदा यिनका बीचको सम्बन्ध परस्परमा अभिन्न हुन्छ तर यो सम्बन्ध सनातन, नित्य र अविच्छेद्य छ कि आकस्मिक, अनित्य र पृथक् छ भन्नेबारेमा भने दुवैतर्फका विद्वान्हरूका बीच मतभेदहरू रहेका छन् । पाश्चात्य दार्शनिक, मनोवैज्ञानिक र भाषाविद्हरू एवम् पूर्वीय दार्शनिक, संस्कृत वैयाकरण तथा काव्यशास्त्रीहरूले शब्दार्थ–सम्बन्धका बारेमा आ–आफ्ना धारणाहरू प्रस्तुत गरेका छन् । संस्कृत वैयाकरणहरूको शब्दार्थसम्बन्धी चिन्तन 'स्फोटवाद'का नामले परिचित रहेको छ भने मीमांसकहरूको चिन्तनलाई 'अभिहितान्वयवाद' र 'अन्विताभिधानवाद' का रूपमा चिनिन्छ अनि शब्दार्थसम्बन्धका बारेमा बौद्धदार्शनिकहरूको आफ्नै मत छ; जसलाई 'अपोहवाद' भनिन्छ । पाश्चात्य क्षेत्रमा भने प्लेटोबाट अरस्तु हुँदै आधुनिक भाषावैज्ञानिकहरूसम्मले शब्दार्थ–सम्बन्धका बारेमा आफ्ना चिन्तनहरू प्रस्तुत गरे पनि तिनले कुनै वादको रूप लिएको पाइँदैन ।

यस लेखमा शब्दार्थसम्बन्धबारेका यिनै मतहरूको सङ्क्षिप्त परिचय प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य राखिएको छ।

२. शब्दार्थचिन्तनको परम्परा

पाश्चात्य विद्वान्हरूले विभिन्न प्रसङ्गमा शब्दार्थसम्बन्धी चिन्तन गरेका छन् । त्यहाँ शब्द र अर्थको सम्बन्धलाई आन्तरिक, अविच्छेद्य र नित्य मान्नेहरू पनि छन् र बाह्य, आरोपित र अनित्य मान्ने पनि छन् । प्लेटोले शब्द र अर्थको सत्ता स्वतन्त्र भएको मानेका छन् भने उनका चेला अरस्तुले पनि शब्द र अर्थको सम्बन्ध तात्त्विक, नित्य र आन्तरिक नभएर व्यावहारिक, सामयिक र बाह्य नै मानेका छन् । उता विट्गिन्स्टाइन भने शब्द र अर्थको सम्बन्ध भाषाबाट व्यक्त गर्न नसकिने ठान्छन् र शब्दार्थसम्बन्ध–स्वरूपलाई नित्य, अनिर्वचनीय र अव्याख्येय मान्छन् । बर्ट्रेन्ड रसेल पनि शब्दार्थसम्बन्धलाई नित्य ठान्दै अर्थभिन्नता भएमा शब्दभिन्नता पनि हुने कुरा बताउँछन् । मनोवैज्ञानिकहरूका दृष्टिमा चाहिँ शब्दबोधका अभावमा पनि वस्तुबोध हुने भएकाले शब्द र अर्थका बीच नित्य सम्बन्ध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

छैन । यिनीहरूका विचारमा शब्द ध्वनि-तरङ्गको नियत व्यवस्था हो भने अर्थ मानसिक घटना । बाघ शब्द सुन्दा र बाघ वस्तुलाई देख्दा उत्पन्न हुने प्रतिक्रियामा फरक हुन्छ । त्यसकारण वस्तुबोधबाट उत्पन्न प्रतिक्रिया र वस्तुबोधक शब्दका बीच कुनै सम्बन्ध हुँदैन । प्रतीकवादीहरूका अनुसार अर्थबोध हुनु भनेको मानिसका मनमा वस्तुको रूप आउनु हो, वस्तु नै आउनु होइन । शब्द सूचक र अर्थ सूच्य हुने हुनाले यी दुवैमा भिन्नता छ । आधुनिक भाषावैज्ञानिकहरू शब्द र अर्थको सम्बन्ध लौकिक व्यवहारबाट स्थापित हुने मान्दै शब्दार्थ-सम्बन्धलाई अनित्य या सामयिक हुने बताउँछन् । यिनीहरूका दृष्टिमा शब्दार्थसम्बन्ध परम्परागत एवम् यादृच्छिक हुन्छ । यसमा कुनै नैसर्गिक वा नित्य सम्बन्ध नभएर मानिएको सम्बन्धमात्र हुन्छ ।

पूर्वीय क्षेत्रमा शब्दार्थसम्बन्धी चिन्तन गर्ने पहिला विद्वान् वैयाकरणहरू हुन् । यिनीहरूको शब्दार्थचिन्तन **स्फोट सिद्धान्त** का रूपमा प्रस्तुत भएको छ । यिनीहरू शब्द र अर्थका सम्बन्धलाई नित्य मान्दछन् । भारतीय संस्कृत व्याकरणपरम्पराका उद्‌भट विद्वान् पाणिनि हुन् । पाणिनिपूर्व पनि निरुक्तकार यास्कले शब्दार्थ-चिन्तन गरेका छन् । उनी **अर्थ वाचः पुष्पः फलञ्चाह** अर्थात् अर्थ वाणीको पुष्प र फल हो भन्दछन् र शब्द र अर्थमा नित्य सम्बन्ध भएको मान्दछन् । पाणिनिको **अष्टाध्यायी** सूत्रग्रन्थ संसारकै वैज्ञानिक र शक्तिशाली व्याकरण मानिन्छ । यसपछि संस्कृत व्याकरणपरम्परामा पाणिनि सम्प्रदायको विकास भएको छ । पाणिनि सम्प्रदायका त्रिमुनिमध्ये कात्यायनले पाणिनिका सूत्रमा वार्तिक लेखे र सूत्रमा विस्तार गरे भने पतञ्जलिले दुवैका सूत्रमा **महाभाष्य**का नामबाट टीका लेखेर अझै विस्तार गरे । पत्तञ्जलिले महाभाष्यमा गरेको व्याख्या **सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे** अनुसार पाणिनि र कात्यायन दुवैले शब्दार्थ-सम्बन्धलाई नित्य मानेका छन् । पतञ्जलिले आफ्नो **महाभाष्य**मा शब्दार्थसम्बन्धी प्रशस्त चिन्तन गरेका छन् र शब्दार्थ-सम्बन्धलाई स्फोटका रूपमा लिएका छन् । पतञ्जलिपछि संस्कृत व्याकरणपरम्पराका ठूला विद्वान् भर्तृहरिलाई मानिन्छ । यिनले पतञ्जलिको **महाभाष्य**मा टीका लेख्नाका साथै **वाक्यपदीय** नामक ग्रन्थ पनि लेखेका छन् । यो ग्रन्थ भाषाको दार्शनिक व्याख्याका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । यसमा उनले पतञ्जलिको **स्फोट सिद्धान्त**को पुनर्व्याख्या गरेर शब्दार्थ-सम्बन्धलाई लगभग टुङ्गो लगाउने काम गरेका छन् । उनका विचारमा शब्दमा अर्थ बुझाउने सामर्थ्य स्वाभाविक रूपमै रहेको हुन्छ । यो सामर्थ्य अनादि पनि छ । भाषामा शब्दद्वारा नै अर्थसम्प्रेषण र ग्रहण गरिन्छ । शब्द र अर्थको सम्बन्ध गाग्रो र माटोमा, कपडा र धागोमा जस्तै रहेको हुन्छ । माटोबेगर गाग्रो र धागोबेगर कपडा बन्दैन । गाग्रोमा माटो र कपडामा धागो हुन्छ । त्यस्तै शब्दविना अर्थको ग्रहण र अभिव्यक्ति दुवै हुँदैन । त्यसकारण शब्द र अर्थका बीच अविच्छेद्य र नित्य सम्बन्ध छ भन्ने यिनको विचार छ । भर्तृहरिपछि नागेश भट्टले **स्फोटवाद** नामक ग्रन्थ नै लेखे । यिनले पूर्वपरम्परालाई नै अनुसरण गर्दै शब्दार्थ-चिन्तनलाई अझै स्पष्ट पारेका छन् । यिनी पनि शब्दार्थसम्बन्ध सृष्टिकालदेखि प्रलयसम्म नै रहने हुनाले शब्दमा अर्थको प्रवाह नित्य रहने मान्दछन् । वैयाकरणहरूपछि शब्दार्थ चिन्तन गर्ने अर्को सम्प्रदाय दार्शनिकहरूको रहेको छ । भारतीय दर्शनका ६ सम्प्रदायमध्ये यस सम्बन्धमा सर्वाधिक चिन्तन मीमांसकहरूले गरेका छन् । यिनीहरूको मूल ग्रन्थ जैमिनिको **मीमांसा-**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सूत्र हो । यसमा शबर स्वामीले भाष्य नै लेखेका छन् । यही भाष्यका निष्कर्षका मतामतका आधारमा कुमारिल भट्ट र प्रभाकरले दुई सम्प्रदायको विकास गरेका हुन्, जसलाई **अभिहितान्वयवाद** र **अन्विताभिधानवाद** भनिन्छ । यिनीहरूमा अर्थ कसरी प्रकट हुन्छ भन्नेसम्बन्धमा पदवादी र वाक्यवादी दृष्टिकोण रहे पनि शब्दार्थसम्बन्ध नित्य र नैसर्गिक हुन्छ भन्नेबारेमा ऐक्यमत छ । मीमांसकहरू शब्दार्थसम्बन्धलाई निर्धारण गर्ने तत्त्वका रूपमा शक्तिलाई मान्दछन् । आगामा उष्णता नित्य धर्मका रूपमा रहेजस्तै शब्दमा अर्थबोधक धर्म पनि सनातन रूपमा रहेको हुन्छ भन्ने यिनीहरूको मान्यता छ । यिनीहरू शब्द र अर्थको सम्बन्धलाई नैसर्गिक मान्दछन् । नैसर्गिक भएकै कारणले शब्दको उत्पत्ति हुँदैन, अभिव्यक्तिमात्र हुन्छ र ध्वन्यात्मक शब्द र अर्थका बीचको सम्बन्ध नित्य र अपरिवर्तनीय हुन्छ भन्ने यिनीहरूको मत छ । वेदान्तीहरू पनि वैयाकरणका मतसँग सहमत छन् । नैयायिक र वैशेषिकहरू भने यस तर्कलाई मान्दैनन् । यिनीहरू मीमांसकको जस्तो शब्दलाई सत्तावान् र अर्थलाई नित्यवान् वा नैसर्गिक सम्बन्ध नमानेर औपचारिक र पारम्परिक मान्छन् । गौतम ऋषि (न्यायसूत्र) का अनुसार शब्द र अर्थमा सोझो सम्बन्ध छैन । शब्दमा अर्थ अन्तर्निहित वा अन्तर्भूत छैन, रीति वा चलनबाट निर्धारित हुन्छ । शब्द र अर्थको सम्बन्ध नैसर्गिक भएको भए सबै भाषामा एउटै वस्तुलाई जनाउने प्रतीक वा शब्द एउटै हुन्थ्यो । तरवार बोल्दा जिब्रो काटिँदैन, मह उच्चारण गर्दा मुख मीठो हुँदैन । यसको अर्थ शब्दमा अर्थ सँगसँगै रहेको हुँदैन, मानिएको मात्र हुन्छ । नैयायिकको यो धारणा आधुनिक भाषावैज्ञानिक सस्युरसँग मिल्दछ । वैशेषिकहरूका अनुसार शब्द अनुमापक र अर्थ अनुमाप्य हुन्छ । धूवाँ देखेर आगाको अनुमान गर्न सकिएझैँ शब्द सुनिएपछि अर्थको अनुमान हुन्छ। त्यसकारण शब्द र अर्थका बीच कुनै स्वाभाविक सम्बन्ध नभएर अनुमान सम्बन्ध हुन्छ ।

बौद्ध दार्शनिकहरूमा नागार्जुन (ई.दोस्रो शदी) र दिङ्नाग (४५० ई.) विशेष रूपमा उल्लेखनीय छन्। शून्यवादमा आधारित यिनीहरूको शब्दार्थचिन्तन **अपोहवाद**का रूपमा आएको छ । यिनीहरू पनि शब्द र अर्थको सम्बन्धलाई प्रत्यक्ष वा नित्य मान्दैनन् । यिनीहरूको चिन्तन आफ्नै किसिमको रहेको छ । पछि धर्मकीर्ति र रत्नकीर्तिले यस चिन्तनलाई अगाडि बढाएका छन् । काव्यशास्त्रीहरूको शब्दार्थसम्बन्धी चिन्तन भने वैयाकरणहरूसँग मिल्दछ । ईसापूर्व छैटौँ शदीका भरत (नाट्यशास्त्र) देखि लिएर भामह (काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति), रुद्रट (काव्यालङ्कार), आनन्दवर्धन (ध्वन्यालोक) र अभिनव गुप्त (ध्वन्यालोकलोचनम्) आदि काव्यशास्त्रीहरूले शब्द र अर्थको सम्बन्धलाई सनातन वा नित्य नै मानेका छन् र यसपछिका धनञ्जय, भोज, विश्वनाथ, नागभट्ट, हेमचन्द्र, जयदेव र जगन्नाथ आदिले पनि यस परम्परालाई स्वीकार गरेका छन् । महाकवि कालिदासले पनि रघुवंश महाकाव्यको पहिलो श्लोकमै **वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये** भनेर शब्द र अर्थका बीच नित्य सम्बन्ध हुने बताएका छन् ।

३. स्फोटवाद

संस्कृत वैयाकरणहरूको शब्दार्थचिन्तनसम्बन्धी मतलाई **स्फोटवाद** भनिन्छ । स्फुटति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अर्थोऽस्मादिति स्फोटः अथवा जसबाट अर्थको प्रस्फुटन हुन्छ, त्यो स्फोट हो । यिनीहरूका मतमा मूल शब्दतत्त्व स्फोटरूप छ, त्यसमा कुनै परिवर्तन हुँदैन, अभिव्यक्तिमात्र हुन्छ । हृदयमा रहेको स्फोटरूपी शब्दतत्त्वको अभिव्यक्ति भने ध्वनिका माध्यमबाट हुन्छ । स्फोट स्वयम्मा अखण्डनीय, अव्यक्त र नित्य हुन्छ । त्यो अखण्ड, अविनाशी अपरिवर्तनीय भए पनि यसलाई ध्वनिको नियत क्रम-व्यवस्थाद्वारा व्यक्त गर्न सकिन्छ । शब्द र अर्थमा अनादि, सहज, अविच्छेद्य र नित्य सम्बन्ध भएकाले यो ब्रह्मस्वरूप छ । जसरी ब्रह्म अखण्ड, व्यापक र नित्य रहेर पनि मायाद्वारा नानारूपमा जगत्मा प्रकट हुन्छ; त्यसरी नै शब्दब्रह्म वा शब्दस्फोट पनि वैखरी ध्वनिका नियत-क्रमद्वारा व्यावहारिक रूपमा अनेक प्रकारमा अभिव्यक्त हुन्छ । यिनीहरू ब्रह्माण्डस्थित शब्दतत्त्व एउटै भए पनि क्रियावृत्तिका कारण अनेक रूपमा व्यक्त भएको मान्छन् । पतञ्जलिका अनुसार शब्दतत्त्व आकाशरूप हुन्छ । जसरी आकाश समग्रमा एउटै भए पनि घटाकाश, पटाकाश, प्रकोष्ठाकाश, देशाकाश आदि विभिन्न खण्डमा दृष्टिगोचर हुन्छ; त्यसरी नै शब्द एक हुँदाहुँदै पनि व्यावहारिक रूपमा अनेक रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ।

शब्द र अर्थमा रहेको यो नित्यता वा स्फोटरूपको व्याख्या गर्ने क्रममा **वाक्यपदीय**का टीकाकार पुष्पराजले **अरणि** नामको काठको मन्थन प्रक्रियाको उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् । **अरणि** काठमा आगो अव्यक्त र अप्रकट रूपमा रहेको हुन्छ तर त्यसमा घर्षण गरेपछि मात्र त्यो प्रकट हुन्छ र त्यसले अनेक रूप लिन्छ । घर्षणद्वारा प्रकट गरिए पनि **अरणि**मा रहेको आगो अखण्डनीय र अपरिवर्तनीय नै हुन्छ । बाहिर आउँदा त्यसले नानारूप लिए पनि त्यो एउटै हो र त्यो अविनाशी पनि छ । बाहिर आएपछि आश्रय-भिन्नताले गर्दा अथवा जेमा त्यो सल्क्यो, त्यहीअनुसारको रूप त्यसले लिएको मात्र हो ।

त्यस्तै शब्दतत्त्व पनि मानिसका बुद्धिमा अव्यक्त रूपमा रहेको हुन्छ । जब त्यो विभिन्न ध्वनिका माध्यमबाट व्यक्त हुन्छ; तब त्यसले अनेक रूप लिन्छ । यसरी अरणि र अग्निका बीच जस्तो सम्बन्ध हुन्छ; शब्द र अर्थमा पनि त्यस्तै सम्बन्ध हुन्छ । यसबाट शब्दभन्दा भिन्न अर्थ र अर्थभन्दा भिन्न शब्द नरहने बोध हुन्छ । शब्द र अर्थको ज्ञान पनि एकैपल्ट हुने भएकाले यसमा जाति र व्यक्तिका बीचको सम्बन्ध जस्तै हुन्छ । कुनै व्यक्ति जन्मनासाथ उसमा जातिको प्रकाशकता आएजस्तै ध्वनि-उच्चारणसँगै त्यसमा स्फोटरूप शब्दतत्त्वको पनि प्रकाशन हुन्छ । यसरी शब्द र अर्थको बोध तादात्म्यरूपमा एकैसाथ हुन्छ, भिन्नाभिन्नै हुँदैन र यो स्फोटरूप हुन्छ भन्ने मान्यता संस्कृत वैयाकरणहरूको रहेको छ ।

स्फोटसिद्धान्तका बारेमा सर्वाधिक चर्चा गर्ने व्यक्ति भर्तृहरि (तेस्रो शदी) हुन् । यिनले **वाक्यस्फोट**को स्थापना गरेका छन् । यिनीभन्दा पहिलेका र पछिका विद्वान्हरूले पनि **स्फोटवाद**का बारेमा चर्चा गरेका छन् । यिनीपूर्वका मुनित्रयमध्ये पाणिनिले **अष्टाध्यायी**मा स्फोटायन ऋषिको उल्लेख गरेको पाइन्छ भने पतञ्जलिले **महाभाष्य**मा **स्फोटवाद**को प्रतिपादन नै गरेका छन् । यद्यपि **स्फोटवाद**का रूपमा आएका कुराहरू वेद र उपनिषद्मा पनि पाइन्छन् । भर्तृहरिका उत्तरवर्ती विद्वान्हरूमा भने भट्टोजिदीक्षित (शब्दकौस्तुभ), मण्डनमिश्र (स्फोटसिद्धि), कौण्डभट्ट (वैयाकरणभूषणसार) र नागेशभट्ट (वैयाकरणसिद्धान्त-मञ्जूषा) आदि रहेका छन् । यसपछिको शैवपरम्परा र साहित्यशास्त्रीहरूले पनि **स्फोटवाद**लाई समर्थन गरेका छन् । ध्वनिशास्त्री आनन्दवर्धनले आफ्नो **ध्वन्यालोक** ग्रन्थमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभिव्यञ्जना-सिद्धान्तको प्रतिपादन गर्दा यस सिद्धान्तको समर्थन गरेका छन् । उनले **स्फोटवाद** कै आधारमा ध्वनिसिद्धान्तको विकास गरेका हुन् ।

स्फोटवादको चर्चाका क्रममा ऋग्वेदमा भनिएको **चत्वारि वाक् परिमिता पदानि**लाई पतञ्जलिले परा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी भनी उल्लेख गरेका छन् । वाणीका यी चार भेदमध्ये व्याकरणशास्त्रमा भर्तृहरि आदिले परा र पश्यन्तीलाई पश्यन्तिभित्रै राखी ३ भेद मात्र गरेका छन् । यी चारमध्ये परा, पश्यन्ती र मध्यमा अनिरुक्ता वा अव्यक्त वाणी हुन् भने वैखरीचाहिँ व्याकृता वा निरुक्ता वाणी हो । ऋग्वेदका अनुसार अघिल्ला तीन वाणी समाधिस्थ योगीजनहरूका लागि मात्र गम्य हुन्छन् भने वैखरी वा चौथो वाणीचाहिँ मनुष्यहरू बोल्दछन् । **परा** चित् वा चैतन्य हो र शब्दब्रह्म भनेको पनि यही हो । मनभन्दा परको योगीद्वारा मात्र गम्य यो वाणी मानिसको मेरुदण्डको तल मूलाधारमा नादका रूपमा रहेको हुन्छ । मूल चेतना वा बीजका रूपमा रहेको यस वाणीले गति लिएपछि कुण्डलिनी वा सुषुम्णा विवरबाट बिस्तारै नाभिमा पुगेपछि मध्य र कण्ठबाट फुटेपछि वैखरी हुन्छ भन्ने पूर्वीय चिन्तन रहेको छ। यसैलाई वैयाकरणहरूले **स्फोटवाद**को आधार बनाएका छन् र मूल चेतना नै शब्दका माध्यमबाट प्रकट हुने हुँदा शब्द नै ब्रह्म हो भन्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । भर्तृहरिले **वाक्यपदीय**मा स्फोटवादको मूल सिद्धान्तको सारांशका क्रममा भनेका छन् –

अनादि निधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ।। (वा.प. १, १)

अथवा आदि, अन्तरहित अक्षर नै शब्दब्रह्म हो र यसैको विवर्त भई संसारको कार्य चल्दछ । यही शब्दब्रह्मलाई भर्तृहरिले स्फोटका रूपमा लिएका हुन् भने उनीपछिकाहरूले यसलाई अझ विस्तार गर्दै वर्णस्फोटदेखि वाक्यजाति-स्फोटसम्मका ८ भेद गरी अद्वैतवादी वेदान्त दर्शनसँग समन्वित गरेर प्रस्तुत गरेका छन् । वेदान्ती र काव्यशास्त्रीहरूद्वारा समर्थित स्फोटवादलाई नैयायिक र मीमांसकहरूले खण्डन गरेका छन् भने परवर्ती वैयाकरणहरूले पुनः उच्चता प्रदान गर्ने काम गरेकाले पूर्वीय व्याकरण-परम्परामा **स्फोटवाद** राम्ररी स्थापित भएको छ ।

४. अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवाद

संस्कृत वैयाकरणहरूले शब्दार्थ-सम्बन्ध र अर्थबोध-प्रक्रियाका बारेमा प्रस्तुत गरेको स्फोट-सिद्धान्तका विरोधमा यी दुई सिद्धान्त आएका हुन् । मीमांसक जैमिनी (ई.पू. ३००) र उनको मीमांसा-सूत्रमा भाष्य लेख्ने शबर स्वामीका मीमांसाशास्त्रमा आधारित भएर कुमारिल भट्ट (६०० ई.) र उनका चेला प्रभाकर (६०० ई.) ले प्रतिपादन गरेका सिद्धान्तलाई क्रमशः **अभिहितान्वयवाद** र **अन्विताभिधानवाद** भनिन्छ । यिनीहरूका विचारमा पनि शब्द र अर्थको सम्बन्ध अविच्छेद्य, सनातन र अखण्ड नै छ तापनि वैयाकरण र वेदान्तीहरूले भनेझैँ त्यो स्फोट रूपमा नभएर शक्तिका रूपमा रहेको हुन्छ भन्ने यिनको मत छ । अभिहितान्वयवादीहरू भाषिक एकाइको योगद्वारा अर्थबोध हुने कुरा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बताउँछन् भने अन्विताभिधानवादीहरू वाक्यसमष्टिबाट मात्र पूर्ण समन्वित विचार वा अर्थको बोध हुन्छ भन्ने मान्दछन् । यस सन्दर्भमा पहिलोलाई पदवादी र दोस्रोलाई वाक्यवादी सिद्धान्त भनिन्छ ।

अभिहितान्वयवादका प्रवर्तक कुमारिल भट्ट हुन् । यिनी पदको अर्थ प्रयोगद्वारा निर्धारित हुन्छ, पदहरूको समष्टि नै वाक्य हो; त्यसैले वाक्यको छुट्टै अर्थ हुँदैन भन्दै भाषामा पदको अर्थ नै मुख्य हुन्छ भन्ने मान्दछन्। पदको स्वतन्त्र अर्थ नहुने भए शब्दकोशमा पदको अर्थ दिइरहनुपर्ने थिएन । कुमारिल भट्टले शबर स्वामीका धारणाहरूलाई लिएर शब्दशक्तिको व्याख्या गर्दै आफ्ना मतको पुष्टि गरेका छन्। यिनका विचारमा वाक्यमा प्रयुक्त पदले पहिले अभिधाशक्तिद्वारा आफ्नो छुट्टै स्वतन्त्र अर्थबोध गराउँछन् र त्यसपछि आफूमा अन्तर्निहित तात्पर्य- शक्तिद्वारा पारस्परिक सम्बन्धको ज्ञान गराउँदै पूर्ण वाक्यार्थबोध गराउँछन् । यिनको यस भनाइमा वाक्यार्थबोध गराउने शक्ति पदका अर्थमा रहन्छ भन्ने देखिन्छ । यिनले पदद्वारा सङ्केतित अर्थमा वाक्यका अरू पदसँग अन्वित हुने शक्ति रहने हुनाले वाक्य-क्रमित पदले वाक्यार्थबोध गराउँछन् भनेका छन् । परस्परमा सम्बन्ध हुनका लागि वाक्यमा आएका पदहरू आकाङ्क्षा, योग्यता र आसत्तिअनुसारका हुनुपर्छ । यसरी नआउने पदहरूले भने अर्थबोध गराउन सक्दैनन् । कुमारिल भट्टले अर्थबोधका सन्दर्भमा उच्चरित शब्दबाट पहिले अभिधा-शक्तिको बोध हुन्छ अनि त्यो लक्षणाशक्तिसँग गाँसिन्छ र त्यसपछि यी दुवैद्वारा तात्पर्य नामक तेस्रो शक्तिसँग अन्वय स्थापित भएपछि विचार-समष्टिको बोध हुन्छ भनेका छन् । यिनको यो विचार शब्दशक्ति चिन्तनअनुसार अभिधाशक्तिद्वारा सङ्केतित अर्थ बाधित भएमा मात्र लक्षणाशक्तिको आवश्यकता पर्ने कुराका विपरीत रहेको छ । जे भए पनि कुमारिल भट्ट वाक्यबाट भिन्न पदको स्वतन्त्र अर्थ हुने कुरा मान्दछन् । पछि यस मतको पनि स्फोटवादीहरूले खण्डन गरेका छन् ।

अन्विताभिधानवादका प्रवर्तक कुमारिल भट्टका शिष्य प्रभाकर हुन् । यिनले गुरुका मतको खण्डन गर्दै वाक्य नै भाषाको सार्थक एकाइ भएकाले पदहरूको स्वतन्त्र सत्ता वाक्यमा हुँदैन, वाक्य-समष्टिबाट मात्र भाषिक बोध हुन्छ भनेका छन् । वक्ताले एउटा समन्वित विचार व्यक्त गर्न वाक्यको प्रयोग गर्नुपर्छ र श्रोताले पनि त्यस अभिव्यक्तिलाई समष्टिरूपमै ग्रहण गर्छ भन्ने यिनको मान्यता छ । जसरी झरी वा धाराको पानीमा प्रत्येक थोपाको स्वतन्त्र अस्तित्व हुँदैन, समष्टिगत अस्तित्वमात्र हुन्छ, जसरी शरीरमा आँखा, कान, नाक, हात आदिको छुट्टै अस्तित्व हुँदैन, अखण्ड र अविच्छेद्य रहँदा मात्र तिनको अस्तित्व हुन्छ; त्यस्तै पदको वाक्यमा छुट्टाछुट्टै अस्तित्व हुँदैन, समष्टिगत मात्र हुन्छ । मानिसका मनका भाव वा विचारहरू नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया आदि पदका रूपमा मात्र छुट्टै प्रकट हुन सक्दैनन्, वाक्यसमष्टिमा मात्र प्रकट हुन्छन् । पदहरूमा भाव वा विचारको प्रवाह सीमितमात्र हुन्छ, समष्टिमा हुँदैन । यसरी अन्विताभिधानवादले भाषिकबोध प्रक्रियाका क्रममा वाक्यको अर्थ अखण्ड र स्वयम् पूर्ण एक विशिष्ट विचारका रूपमा लिएको पाइन्छ । प्रभाकरको यो विचार वाक्यस्फोटवादसँग पनि मिल्दोजुल्दो देखिन्छ र आधुनिक भाषाविज्ञानसँग पनि निकट रहेको पाइन्छ ।

समष्टिमा भन्दा मीमांसकहरूका यी दुई दृष्टिकोणमध्ये पदहरूलाई मिलाएर वाक्य बन्दछ र पदसमन्वित रूप वाक्यबाट भाषिक बोध हुन्छ भन्ने **अभिहितान्वयवाद** हो भने पदहरूको छुट्टै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्तित्व छैन, यी वाक्यका अङ्गमात्र हुन्, अखण्डरूप वाक्यसमष्टिले मात्र विचार प्रवाह गर्न सक्छ वा भाषिक बोध हुन्छ भन्ने **अन्विताभिधानवाद** हो ।

५. अपोहवाद

बौद्धचिन्तकहरूद्वारा स्थापित शब्दार्थसम्बन्धी चिन्तनलाई **अपोहवाद** भनिन्छ । पूर्वीय शब्दार्थ-चिन्तन-परम्परामा यो भिन्नै र मौलिक चिन्तनका रूपमा देखा परेको छ । यस वादका प्रवर्तक बौद्धचिन्तक दिङ्नाग हुन्। उनको यो सिद्धान्त बौद्धदार्शनिक नागार्जुनको शून्यवादमा आधारित छ । शून्य या शून्यता बौद्धमतको आधारभूत सिद्धान्त हो । यिनीहरूका विचारमा सत्यको मूल सिद्धान्त या तत्त्व नै शून्य हो । शून्य नै सम्पूर्ण सार्वभौम सत्य हो । यसका आधारमा दिङ्नागले शब्दार्थचिन्तन गरेका छन् । दिङ्नागका अनुसार शब्दार्थ भनेको **तद्भिन्ने भिन्नत्वम्** अथवा त्यस वस्तुभन्दा भिन्न अरू जति पनि वस्तु छन्; ती सबैको निषेध वा परिहार हो । **अपोह** को अर्थ अन्यको निवृत्ति, परिहार वा वर्जन हो र यही नै शून्यता पनि हो । **गाई** शब्दले घोडा, हात्ती, बाघ आदिको अपोह गर्छ वा निषेध गर्छ। कुनै शब्दले दिने अर्थमा अन्यको निषेध/नकार वा अभावात्मक स्थितिको बोध हुनु शून्यता हो । शून्यता वा निषेधबाटै त्यस वस्तुको अस्तित्व पनि स्थापित हुन्छ । **गाई** शब्दमा अन्य वस्तुको निषेध वा परिहार हुनुबाटै त्यो अगाई होइन, **गाई** नै हो भन्ने बोध हुन्छ । अपोहवादको यस मतले शब्द र वस्तुका बीच प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुँदैन, शब्दमा रहेको अर्थ पनि निषेधात्मक वा विभेदात्मकताबाट मात्र प्रकट हुन्छ भन्ने देखिन्छ । यिनीहरू शब्द र अर्थका बीचको सम्बन्धलाई नित्य मान्दैनन् । बौद्धदार्शनिकहरूको शब्दार्थ-चिन्तनसम्बन्धी यो अपोहवाद पनि आलोचनाबाट बच्न सकेको छैन । मीमांसक कुमारिल भट्टले त यसको खण्डन नै पनि गरेका छन् । यसका बारेमा खण्डन-मण्डन वा विरोध र समर्थन प्रशस्तै भएका छन् । स्फोटवादी र शब्दार्थसम्बन्धलाई नित्य मान्नेहरू यस वादलाई मान्दैनन् । यसलाई पछिकाहरूले डेरिडाको **विनिर्माणवाद**सँग समान रहेको पनि भनेका छन् । जे भए पनि शब्दार्थसम्बन्धी चिन्तनका परम्परामा अपोहवाद निश्चय नै मौलिक चिन्तन हो ।

मुख्य सन्दर्भसूची

१. देवकोटा, विष्णुप्रसाद 'संस्कृतमा वाक्यविज्ञान' मिमिरे (पृ. १७७, अंश २०५७) पृ. १२३।

२. नारङ्ग, गोपीचन्द, **संरचनावाद उत्तर-संरचनावाद एवं प्राच्य काव्यशास्त्र**, नयाँदिल्ली : साहित्य अकादेमी, ई. २००० ।

३. न्यौपाने, टङ्कप्रसाद, **भाषाविज्ञानको रूपरेखा**, धरान : नेपाल बुक डिपो, २०५१ ।

४. बन्धु, चूडामणि, **भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय**, दो.सं., काठमाडौँ, एकता बुक्स, २०५७ ।

५. सांकृत्यायन, राहुल, **दर्शन दिग्दर्शन**, इलाहावाद : किताब महल, २००२ ।

६. सूर्यकान्त, **संस्कृत वाङ्मयका विवेचनात्मक इतिहास**, नई दिल्ली : ओरियन्ट लाँगमैन लिमिटेड, १९९७ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृत सन्धि र लिम्बू सन्धिमा समानता

– उपप्रा. मतिप्रसाद ढकाल
भानु संस्कृत विद्यापीठ, तनहुँ

भाषा वा व्याकरणका सन्दर्भमा कुनै दुई ध्वनि एक–आपसमा जोडिनुलाई सन्धि भनिन्छ । विशेष गरी आधार र आधेय तत्त्वका बीच योग हुँदा वा समास हुँदा सन्धि हुने गर्दछ । संस्कृत भाषाका सन्धि नियमहरू व्यवस्थित छन्, तर सन्धिका दृष्टिले नेपाली भाषाको अध्ययन नभइसकेकोले नेपाली सन्धिका नियमहरू व्यवस्थित हुन सकेका छैनन् । त्यसैले हिन्दी, मैथिली, भोजपुरी, लिम्बू, मगराँती, तमाङ्गी आदि राष्ट्रिय भाषाका व्याकरणहरूकै संरक्षण–सम्बर्द्धनका लागि अध्ययन–अनुसन्धानको कार्य निकै कठिन कुरो हो, तापनि प्रस्तुत लेखमा लिम्बू भाषाका नेपालीमा उपलब्ध सीमित अध्ययन–सामग्रीका आधारमा संस्कृत सन्धिसँग लिम्बू सन्धिको तुलनात्मक सङ्क्षिप्त चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१. गुण सन्धि

संस्कृतमा अ वा आ देखि पछाडि इ, उ, ऋ, ऌ भएमा अघिपछि रहेका दुवै वर्ण मिलेर ए वा ओ का रूपमा परिवर्तित हुने प्रक्रियालाई 'गुणसन्धि' भनिन्छ । **''आद् गुणः''** भन्ने सूत्रले संस्कृतमा गुणसन्धि गर्दछ । लिम्बू भाषामा चाहिँ संस्कृतमा झैँ 'आ + इ' को अवस्थामा मात्र 'ए' गुण भएका वैकल्पिक उदाहरणहरू सीमित मात्रामा पाइन्छन् । जस्तै –

संस्कृत सन्धि	लिम्बू सन्धि
रमा + ईशः = रमेशः	केवात्तुबा + इन् = केवात्तुबेन् / केवात्तुबान्
महा + ईशः = महेशः	केमेत्तुबा + इन् = केमेत्तुबेन् / केमेत्तुबान् ।

२. वृद्धि सन्धि

संस्कृतमा 'आ, ऐ र औ' लाई वृद्धि भनिन्छ । अ वा आ सँग ए, ओ, ऐ, औ मध्ये कुनै एक ध्वनि मिलेर सन्धि हुँदा वृद्धि सन्धि हुन्छ । **'वृद्धिरेचि'** भन्ने सूत्रले संस्कृतमा वृद्धि सन्धि गर्दछ । यसका साथै अ, इ, उ को वृद्धि हुँदा पनि आ, ऐ, औ को उपस्थिति संस्कृत व्याकरणमा भएको पाइन्छ, तर यसलाई पारम्परिक संस्कृतमा सन्धिको रूपमा अध्ययन गरिएको पाइँदैन । संस्कृतमा 'अ/आ+ए/ओ/ऐ/औ' को अवस्थामा वृद्धि हुन्छ भने लिम्बू भाषामा 'आ + ए' को अवस्थामा मात्र वृद्धि सन्धि भई 'ऐ' भएको पाइन्छ । जस्तै –

संस्कृत सन्धि	लिम्बू सन्धि
तथा + एव (आ+ए=ऐ) = तथैव	चोक्मा + ए (आ+ए=ऐ) = चोक्मै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सदा + एव (") + सदैव	सेप्मा + ए (") = सेप्मै
वसुधा + एव (") = वसुधैव	पोङ्मा + ए (") = पौङ्मै आदि ।

३. जश्त्व सन्धि

संस्कृतमा शब्दको अन्तमा आउने क्, च्, ट्, त्, प् का ठाउँमा क्रमशः ग्, ज्, ड्, द्, ब आदेश हुनुलाई जश्त्व सन्धि भनिन्छ । साथै शब्दको बीचमा आउने घ्, ध्, भ् को ठाउँमा क्रमशः ग्, द्, ब् हुनुलाई पनि जश्त्व सन्धि नै भनिन्छ । संस्कृतमा 'झलां जशोऽन्ते' र 'झलां जश् झशि' दुई सूत्रले जश्त्व सन्धि गर्दछन् । लिम्बु भाषामा चाहिँ स्वरका बीचमा वा अनुनासिक वर्ण ङ् न् म् पछि आउने क् च् त् प् का ठाउँमा क्रमशः ग् ज् द् ब् आदेश भई जश्त्व सन्धि भएको पाइन्छ । तर लिम्बू भाषामा संस्कृतमा झैँ घ्, ध्, भ् का ठाउँमा ग् द् ब् भएको पाइँदैन । बरू ख् थ् फ् का ठाउँमा क्रमशः घ् ध् भ् चाहि भएको पाइन्छ । यसरी वर्णबाट सन्धि हुँदा संवर्णमा परिवर्तित घ् ध् भ् जश्त्व नहुनु वा पुनः परिवर्तित नहुनु लिम्बू सन्धिको मौलिक विशेषता हो । जस्तै –

	संस्कृत सन्धि		लिम्बू सन्धि
३.१	दिक् + गजः = दिग्गजः (क् = ग्)	–	आ + कक् = आगक् (क् = ग्)
३.२	अच् + अन्तः = अजन्त (च् = ज्)	–	आ + चात् = आजात् (च् = ज्)
३.३	षट् + आनन = षडाननः (ट् = ड्)	–	(लिम्बू भाषामै टवर्गको अभाव छ)
३.४	जगत् + ईशः = जगदीशः (त् = द्)	–	आ + तुमुम् = आदुमुम् (त् = द्)
३.५	सुप् + अन्तः = सुबन्तः (प् = ब्)	–	आ + पो = आबो (प् = ब्)
३.६	दुघ् + धम् = दुग्धम् (घ् = ग्)	–	आ + खाप्सुम् = आघाप्सुम् (ख् = घ्)
३.७	वृध् + धिः = वृद्धिः (ध् = द्)	–	कु + थिम् = कुधिम् (थ् = ध्)
३.८	लभ् + धः = लब्धः (भ् = ब्)	–	साइ + फेरा = साइभेरा (फ् = भ्)

क, च, त, प का ठाउँमा क्रमशः ग, ज, द, ब भई सन्धि भएका लिम्बू भाषाका अन्य शब्दहरू निम्नलिखित छन् –

(क) क् = ग् आदेश

आ + कान् = आगान्	तेन् + क्र = तेङ्ग्र	लुङ् + काम् + पा = लुङ्गाम्पा
ओ + काप् = ओगाप्	एन् + क्र = एङ्ग्र	मेन् + किमा = मेङ्गिमा
आ + केरे = आगेरे	खेन् + क्र = खेङ्ग्र	के + कप्पा = केगप्पा
नो + कप् = नोगप्	येन् + क्र = येङ्ग्र	इ + केः सुबा = इगेसुबा
सिङ् + कक् = सिङ्गक्	मेन् + क्र = मेङ्ग्र	मे + किरु = मेगिरु
कन् + क्र = कङ्ग्र	सेन् + क्र = सेङ्ग्र	इत्यादि ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(ख) च् = ज् आदेश

आ + चान् = आजान्	लेन् + बा = लेन्जा	थुम् + चिक् = थुम्जिक्
आ + चुप्साङ् = आजुप्साङ्	मेन् + चो = मेन्जो	साम = चिक् = साम्जिक्
आ + चिक्खुम् = आजिक्खुम्	नाङ् + चङ् = नाङ्जङ्	इङ् + चाङ् = इङ्जाङ्
कु + चक् = कुजक्	माङ् + चा = माङ्जा	पान् + चाङ् = पान्जाङ्
इ + चाङ्मा = इजाङ्मा	सेन् + चुक्पा = सेन्जुक्पा	
सिङ् + चाङ् + को = सिङ्जाङ्गो	सेन् + चोलो = सेन्जोलो इत्यादि ।	

(ग) त् = द् आदेश

आ + ताङ् + पे = आदाङ्बे	सिङ् + ताङ् = सिङ्दाङ्	खा + तुम् = खादुम्
आ + ताङ् + मे = आदाङ्मे	लाम् + ताक्मा = लाम्दाक्मा	चाङ् + तेन् = खाङ्देन
आ + तेरुम् = आदेरुम्	माङ् + तक् = माङ्दक्	आ + ताङ् + पा = आदाङ्बा
कु + तिम् = कुदिम्	सेन् + तोमा = सेन्दोमा इत्यादि ।	

(घ) प् = ब् आदेश

आ + पेम् + पा = आबेम्बा	सिङ् + पुङ् = सिङ्बुङ्	पिन् + बुङ् = पिम्बुङ्
इ + पु = इबु	मेन् + पाप्मा = मेम्बाप्मा	नु + पुन् = नुबुन्
आ + पाः न् = आबाःन्	फेन् + पान् = फेम्बान्	कु + पुङ् = कुबुङ्
आ + पिन् = आबिन्	खन् + पान् = खम्बान्	कु + पे = कुबे इत्यादि ।

४. पञ्चमवर्ण सन्धि

संस्कृतमा न् वा म् को अनुस्वार हुन्छ र त्यही अनुसार परवर्ती 'क'देखि 'म' सम्मका क च ट त प पाँच वर्गका पञ्चमवर्ण ङ, ञ, ण, न, म मा परिवर्तित हुने प्रक्रियालाई पञ्चमवर्ण सन्धि भनिन्छ । 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' भन्ने सूत्रले संस्कृतमा पञ्चमवर्ण सन्धि (परसवर्ण) गर्दछ । अतत्सम नेपाली शब्दमा पञ्चमवर्णको प्रयोग हुँदैन भने लिम्बू भाषाको 'न्' संस्कृतमा झैँ परवर्ती क वर्गको योगमा 'ङ' र पवर्गको योगमा 'म्' को रूपमा परिवर्तित भएको पाइन्छ । लिम्बू भाषामा 'ञ' र 'ण' नहुने भएकाले र 'न्' तवर्गकै पञ्चमवर्ण भएकोले चवर्ग र तवर्गको योगमा सन्धि हुँदा 'न्' चाहिँ अपरिवर्तित रूपमै रहन्छ । साथै लिम्बू भाषाको 'म्' ले सन्धिका क्रममा संस्कृतमा झैँ पञ्चमवर्णको सम्भावना खोज्दैन । केवल 'न्' ले ङ् वा म् को सम्भावना खोजेको पाइन्छ। जस्तै –

संस्कृत सन्धि	लिम्बू सन्धि
४.१ अंक > अङ्क (ं = ङ् + कवर्ग)	तेन् + कप् + तेङ्गप् (न् = ङ् + कवर्ग)
४.२ मंच > मञ्च (ं = ञ् + चवर्ग)	सेन् + चोलो = सेन्जोलो (न् = न् + तवर्ग)
४.३ खंडन > खण्डन (ं = ण् + टवर्ग)	(लिम्बू भाषामा टवर्गको अभाव छ)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४.४ सन्त (ॱ = न् + तवर्ग) फेन् + थक्पा = फेन्धक्पा (न् = न् + तवर्ग)
४.५ सपत्ति > सम्पत्ति (ॱ = म् + पवर्ग) तेन् + पे = तेम्बे (न् = म् + पवर्ग)

लिम्बू भाषाका 'न् = ङ् / म्' मा परिवर्तित अन्य उदाहरणहरू निम्नानुसर छन् –

न् + ङ् –	कन् + क्या + कङ्ग्या	मेन् + किमा = मेङ्गिमा	खेन् + क्र = खेङ्ग्र
	मेन् + खो = मेङ्खो	कन् + क्र = कङ्ग्र	मेन् + क्र = मेङ्ग्र
	मेन् + खाप = मेङ्घाप	तेन् + क्र + तेङ्ग्र	सेन् + क्र = सेङ्ग्र
	केन् + क्त्वा = केङ्ग्वा	एन् + क्र = एङ्ग्र इत्यादि ।	
न् = म् –	खेन् + पान् = खेम्बाःन्	खन् + पान् = खम्बान्	
	सेन् + मिक् = सेम्मिक्	सेन् + फुङ् = सेम्भुङ्	
	मेन् + पाप्मा = मेम्बाप्मा	कन् + फा = कम्भा	
	मेन् + फेक्क = मेम्फेम्क	पिन् + बुङ् = पिम्बुङ्	
	फेन् + पान् = फेम्बान्	पान् + फो = पाम्भो	

यसका साथै 'न्' पछि 'म्' आएमा पनि न् = म् भएका प्रशस्त उदाहरणहरू भेटिन्छन् । जस्तै –

दान् + मा = दाम्मा	सान् + मा = साम्मा	कन् + मा = कम्मा
नान् + मा = नाम्मा	चान् + मा = चाम्मा	चेन् + मा = चेम्मा
यान् + मा = याम्मा	तन् + मा = तम्मा	हेन् + मा = हेम्मा
कान् + मा = काम्मा	फिन् + मा = फिम्मा	येन् + मा = येम्मा
		किन् + मा = किम्मा आदि।

५. छत्व सन्धि

संस्कृतमा झ, भ, घ, ढ, ध, ज, ब, ग, ड, द, ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प वर्णहरूदेखि पछाडि रहेको 'श' का ठाउँमा 'छ' हुनुलाई छत्व सन्धि भनिन्छ । यो सन्धि 'श' भन्दा पछाडि संस्कृत स्वर एवं ह, य, व, र वर्ण रहेको अवस्थामा मात्र हुन्छ । "शश्छोऽटि" भन्ने सूत्रले संस्कृतमा छत्व सन्धि गर्दछ । लिम्बू भाषामा चाहिँ संस्कृतमा झैँ 'श' वर्ण भेटिंदैन र त्यसको काम 'स' बाट नै चलाइएको हुन्छ । लिम्बू भाषामा संस्कृतमा झैँ 'त्' वा 'न्' देखि पछाडि रहेको 'स' का ठाउँमा 'छ' अर्थात् छत्व सन्धि भएको पाइन्छ । संस्कृतमा झैँ लिम्बू भाषामा पनि यो सन्धि 'स' भन्दा पछाडि आ, उ, इ, ए स्वरवर्ण रहँदा मात्र भएको भेटिन्छ । जस्तै –

	संस्कृत सन्धि	लिम्बू सन्धि
५.१	तत् + शिवः = तच्छिवः (श्चुत्व समेत)	पित् + सि = पिच्छि (श्चुत्व समेत)
५.२	सन् + शम्भुः = सञ्छम्भुः (श्चुत्व समेत)	आन्+सुमा = आन्छुमा (लिम्बु भाषामा 'ञ' छैन)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'त्' वा 'न्' पछि रहेको 'स' को छत्व भएका अन्य लिम्बू शब्दहरु निम्नानुसर रहेका छन् –

त् – स् = छ – नेत् + सि = नेच्छि पेत् + सा + पेच्छा पात् + सिङ्मा = पाच्छिङ्मा
येत् + सि = येच्छि मेत् + सिङ्मा = मेच्छिङ्मा पित् + सा = पिच्छा
न् – स् = छ – पान् + साप्मा = पान्छाप्मा मेन् + साप्तेन्ने = मेन्छाप्तेन्ने मेन् + सा = मेन्छा
तेन् + साबा = तेन्छाबा मेन् + सुक्मा = मेन्छुक्मा कुन्+ सङ्बा=कुन्छङ्बा
मेन् + सातेन्ने = मेन्छातेन्नेआन् + सी = आन्छी इत्यादि ।

६. लत्व सन्धि

संस्कृतमा तवर्गमा पर्ने त, थ, द, ध, न, वर्णदेखि 'ल' पछाडि रहेमा अघिल्ला त, थ, द, ध, न वर्णहरू 'ल' मा परिवर्तन हुन्छन् । यसरी परिवर्तित हुने प्रक्रियालाई संस्कृतमा लत्व सन्धि भनिन्छ । संस्कृत व्याकरणको हल् सन्धमा पढिएको **तोर्लि** भन्ने सूत्रले संस्कृतमा लत्व सन्धि गर्दछ । विशेष गरी संस्कृत र लिम्बू दुवै भाषामा 'त्' वा 'न' को लत्व सन्धि भएका उदाहरणहरू बढी मात्रामा भेटिन्छन् । संस्कृतमा न् = ल् आदेश हुँदा 'ल्' अनुनासिक पनि हुने भएकोले 'ल' सँग चन्द्रविन्दु (ँ) पनि थपिन्छ भने लिम्बू भाषामा अनुनासिकको व्यवस्था नभएकोले चन्द्रबिन्दु थपिदैन, केवल 'ल्' मात्र रहन्छ । जस्तै –

	संस्कृत सन्धि	लिम्बू सन्धि
६.१	तत् + लयः = तल्लयः	तेत् + ला = तेल्ला
६.२	विद्वान् + लिखति = विद्वाँल्लिखति	मेन् + लुङ् = मेल्लुङ्

लिम्बू भाषामा 'त्' वा 'न्' को लत्व सन्धि भएका अन्य शब्दहरू निम्नानुसार छन् –

त् = ल् आदेश फेत् + ला = फेल्ला, थेत् + ला = थेल्ला, हेत् + ला = हेल्ला आदि ।
न् = ल् आदेश सेन् + लेङ् = सेल्लेङ् खन् + ले = खल्ले मेन् + लो = मेल्लो
हेन् + ले = हेल्ले मुन् + लो = मुल्लो सान् + लो = साल्लो
तेन् + लक् = तेल्लक् पिन् + लो = पिल्लो पन् + लो = पल्लो
यान् + ल = याल्ल पान् + ल = पाल्ल इत्यादि ।

७. श्चुत्व सन्धि

संस्कृतमा सन्धि गरिने शब्दको अगाडि वा पछाडि शकार र चवर्गमा पर्ने च, छ, ज, झ, ञ वर्णहरूले योग भएमा अगाडि वा पछाडि रहेका सकार र तवर्गमा पर्ने त, थ, द, ध, न का ठाउँमा क्रमशः श, च, छ, ज, झ, ञ वर्णहरू परिवर्तित हुन्छन् । यसरी परिवर्तित हुने प्रक्रियालाई संस्कृतमा श्चुत्व सन्धि भनिन्छ । **स्तो श्चुना श्चुः** भन्ने सूत्रले संस्कृतमा श्चुत्व सन्धि गर्दछ । लिम्बू भाषामा पनि शकारको अभावमा 'स' ले योग हुँदा 'त्' का ठाउँमा 'च' भएका धेरै उदाहरणहरू पाइन्छन् । जस्तै –

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृत सन्धि	लिम्बू सन्धि
सत् + चित् = सच्चित् (त् = च्)	नेत् + सि = नेच्छि (त् + च्)

त् = च् आदेश भई निर्मित भएका माथि छत्व सन्धिमा समेत उल्लेख गरिएका शब्दहरू यस प्रकार छन्– पिच्छि, येच्छि, मेच्छिङ्मा, पाच्छिङ्मा ।

८. ङमुट् सन्धि

संस्कृत शब्दमा ह्रस्व स्वरदेखि पछि ङ, ण, न अन्तमा आउँछन् भने त्यस्ता शब्ददेखि क्रमशः ङुट् (ङ्), णुट् (ण्) र नुट् (न्) आगम हुन्छ । यसरी ङ, ण, म आगम भई सन्धि हुने प्रक्रियालाई संस्कृतमा ङमुट् सन्धि भनिन्छ । यस्तो सन्धि ङ्, ण्, न् पछि स्वरवर्ण विद्यमान रहेको अवस्थामा मात्र हुन्छ । **ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्** भन्ने सूत्रले संस्कृतमा ङमुट् सन्धि गर्दछ । लिम्बू भाषामा भने ह्रस्व वा दीर्घ दुवै स्वरदेखि पछि 'ङ' रहेमा ङुट् अर्थात् 'ङ्' आगम हुन्छ र 'न्' रहेमा नुट् अर्थात् 'न्' आगम भएको पाइन्छ । 'तर लिम्बू वर्णमालामै 'ण' को व्यवस्था नभएकोले 'णुट्' आगम चाहिँ भएको पाइँदैन । संस्कृतमा झैँ लिम्बू भाषामा पनि ङ् वा न् पछि आ, इ, उ, ए, ओ जस्ता स्वरवर्ण विद्यमान रहेकै अवस्थामा मात्र ङमुट् सन्धि भएको पाइन्छ । लिम्बू भाषामा 'ङ्' वा 'न्' को यस्तो आगमलाई सन्धि नभनेर द्वित्व भन्नु उपयुक्त भए पनि संस्कृत सन्धिसँग तुलना गर्ने सन्दर्भमा ङमुट् सन्धिअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । जस्तै –.

	संस्कृत सन्धि	लिम्बू सन्धि
८.१	प्रत्यङ् + आत्मा = प्रत्यङ्ङात्मा (ङुट् आगम)	– पिराङ् + आङ् = पिराङ्ङाङ् (ङ् आगम)
८.२	सुगण् + ईशः = सुगण्णीशः (णुट् आगम)	– × × ×
८.३	सन् + अच्युतः = सन्नच्युतः (नुट् आगम)	– मेन् + उखुम् = मेन्नुखुन् (न् आगम)

'ङ' एवम् 'न्' आगम भएका लिम्बू भाषाका अन्य शब्दहरू निम्नलिखित छन् –

'ङ्' आगम–	नागुङ् + आङ् = नागुङ्ङाङ्	केङ् + आङ् = केङ्ङाङ्	माङ् + इन् = माङ्ङिन्
	निरुङ् + आङ् = निरुङ्ङाङ्	ताङ् + ओ = ताङ्ङो	तुङ् + आ = तुङ्ङा
	केङ् + आ = केङ्ङा	केङ् + इला = केङ्ङिला	पुङ् + ओ = पुङ्ङो
	लेङ् + आ = लेङ्ङा	लाङ् + इन् = लाङ्ङिन्	चेगुङ्+आङ्= चेगुङ्ङाङ्
'न्' आगम –	मेन् + आ = मेन्ना	हेन् + आङ् = हेन्नाङ्	मेन् + इखुन् = मेन्निखुन्
	हेन् + आ = हेन्ना	मेन् + आङ् = मेन्नाङ्	मेन् + इसुन् = मेन्निसुन्
	थेन् + इ = थेन्नि	केन् + इरान् + केन्नेरान्	केन् + उतुन् = केन्नुतुन्
	येन् + इ = येन्नि	केन् + एप्तान् = केन्नेप्तान्	मेन् + ओ = मेन्नो ।

यसका साथै लिम्बू भाषाका शब्दमा 'ङ्' र 'न्' आगमकै साहचर्यमा 'स्वर + म् + स्वर' को

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अवस्थामा 'म्' को र 'स्वर + ल् + स्वर' को अवस्थामा 'ल्' को पनि आगम भएको पाइन्छ । जस्तै –

'म्' आगम –	तुम् + आ = तुम्मा	पातुम् + आङ् = पातुम्माङ्	साम् + इन् = साम्मिन्
	सुम् + आ = सुम्मा	सेम् + आङ् = सेम्माङ्	हिम् + इन् = हिम्मिन्
	लुम् + इ = लुम्मि	लेम् + आङ् = लेम्माङ्	नाम् + इन् = नाम्मिन्
	चुम् + इ = चुम्मि	साम् + इला = साम्मिला इत्यादि ।	
'ल्' आगम –	हेल् + ए = हेल्ले	हेल् + ओसाङ् = हेल्लोसाङ्	
	आल् + ओ = आल्लो	आल् + ओसाङ् = आल्लोसाङ् इत्यादि ।	

यस प्रकार संस्कृत व्याकरणमा प्रचलित गुण, वृद्धि, श्चुत्व, जश्त्व, छत्व, लत्व, पञ्चमवर्ण, ङमुट् गरी आठ प्रकारका सन्धि प्रक्रियाका नियमहरू लिम्बू भाषामा आंशिक रूपमा भए पनि प्रचलनमा रहेका छन् । यसका साथै 'चा आ + आङ् = चाः आः ङ्' जस्ता केही उदाहरणले संस्कृतको सवर्णदीर्घ सन्धिसँग समेत समानता राख्दछन् । लिम्बू भाषाका मूल व्यञ्जन वर्णहरूमध्ये क, ख, च, त, थ, प, फ, ल, स गरी नौवटा वर्णहरू पदादिमा प्रयुक्त भई सन्धि हुँदा क्रमशः ग, घ, ज, द, ध, ब, भ, र छ मा परिवर्तित भएर पदमध्यमा मात्र प्रयुक्त हुन्छन् र यिनलाई लिम्बू भाषामा मूलव्यञ्जनवर्ण नमानी सहायक वा संवर्ण मानिएको छ । संस्कृत र नेपालीमा चाहिँ यी सबैलाई संवर्ण नमानी वर्ण नै स्वीकारिएको छ । लिम्बू भाषाका यी संवर्णहरूमध्ये ग, ज, द, ब, छ को परिवर्तन प्रक्रिया संस्कृतसँग मिल्दोजुल्दो छ भने अन्य संवर्णहरू संस्कृतभन्दा भिन्न मौलिक विशेषता राख्दै परिवर्तित भएका देखिन्छन् ।

पारम्परिक संस्कृतमा अच्, हल्, प्रकृतिभाव, विसर्ग र स्वादि गरी पाँच प्रकारमा वर्गीकृत सन्धिहरूमध्ये अच् अर्थात् स्वर र हल् अर्थात् व्यञ्जन सन्धिको मात्र व्यवस्था लिम्बू भाषामा पनि पाइन्छ । उपर्युक्त गुणसन्धि र वृद्धिसन्धिमा दिइएका उदाहरणका साथै पाप्मा+ इल्ले = पाम्माले, फत्र+ इन् = फत्रन् जस्ता इल्ले र इन् प्रत्ययान्त शब्दहरूमा स्वरसन्धि हुन्छ । त्यस्तै माथि उल्लेखित श्चुत्व, जश्त्व, छत्व, लत्व, पञ्चमवर्ण, ङमुट् सन्धिमा दिइएका उदाहरणहरूका साथै आ+चुम् = आन्जुम्, कु+ नेबो = कुन्बो, मेन् + थामा = मेन्धामा, आ+ लक् = आरक्, पात् + मा = पाप्मा, पत् + कर् + पक्कर आदिमा व्यञ्जनसन्धि भएको पाइन्छ ।

सन् १९७३ मा आएर आधुनिक भाषाशास्त्री सानफोर्ड स्क्यान (Sanford Schane) द्वारा लोप, आगम, वर्णविकार र प्रकृतिभाव गरी चार प्रकारमा वर्गीकरण गरिएका सन्धिहरूमध्ये लिम्बू भाषामा यी सबै प्रकारका सन्धिहरूको स्वरूप भेटिन्छ । जसअनुसार लिम्बू भाषामा लोप सन्धिअन्तर्गत इन्नाङ्, इल्ले, इन् सँग सन्धि हुँदा 'इ' लोप भएका प्रशस्त उदाहरणहरू भेटिन्छन् । जस्तै – कुन्सा + इनाङ् = कुन्सान्नाङ्, केम्भु + इल्ले = केम्भुल्ले, आम्बा + इन् = आम्बान् आदि । त्यसैगरी 'उ' वा 'ए' देखि पछाडि रहेको 'ए' वा 'उ' को पनि लोप हुन्छ भने 'एन्' देखि पछाडि 'च' वा 'ष' रहेमा वैकल्पिक रूपमा 'एन्' का 'न्' को पनि लोप भएको पाइन्छ। जस्तै – के + नेबो = केन्बो, कु + नुसा=

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुन्सा, केन् + चनेन् = केजनेन्/केन्जनेन्, केन् + पेनेन् = केबेनेन्/केम्बेनेन् आदि । यसरी लिम्बू भाषामा इ, उ, ए र न् गरी चार वर्णको मात्र लोप भएको पाइन्छ । अनियमित यस्ता लोप-प्रक्रियाहरूले संस्कृतसँग चाहिँ समानता राख्दैनन् ।

लिम्बू भाषामा उपर्युक्त ङमुट् सन्धि प्रक्रियामा देखाइए अनुसार 'ङ' वा 'न्' को आगम सन्धि संस्कृतसँग मिल्दछ । यसका अतिरिक्त 'स्वर + ल्/म् + स्वर' को अवस्थामा आगम हुने 'ल्' वा 'म्' को आगम सन्धिप्रक्रियाले 'ङमुट् सन्धि' प्रक्रियासँग साहचर्य सम्बन्ध राख्दछ । तर 'स्वर+ व्यञ्जन'को अवस्थामा बीचमा आगम भएका आ + तेङ् = आन्देङ्, के + चुम् = केन्जुम्, कु + फु = कुम्भु आदि उदाहरणका 'न्' वा 'म्' चाहिँ लिम्बू सन्धिका मौलिक विशेषता भएर देखा पर्दछन् । यी आन्देङ्, केन्जुम्, कुम्भु मा 'न्' वा 'म्' को आगम कसरी भयो भन्न गाह्रो छ । सम्भवतः आङ्, केन्, कुम् मा रहेका अनुनासिक वर्णको लोप भएको स्मरण स्वरूप सन्धि हुने क्रममा उपर्युक्त उदाहरणमा स्वतः 'न्' वा 'म्' पञ्चमवर्ण अनुरूप आएका हुन सक्छन् ।

आधुनिक वर्गीकरण अनुसार लिम्बू भाषामा वर्णविकार सन्धिअन्तर्गत उपर्युक्त गुण, वृद्धि, जश्त्व, पञ्चमवर्ण, श्चुत्व, छत्व, लत्व सन्धिप्रक्रियामा आ+इ=ए, आ+ए=ऐ; क, च, त, प को क्रमशः ग, ज, द, ब, परवर्ती वर्गीय वर्णअनुसार ङ, न, म, त = च्; त्/न् = ल्; स = छ जस्ता वर्णविकारहरू संस्कृतसँग समानता राख्दछन् भने त् = क् वा प्, र् = ल्, ख = घ, थ = ध, फ = भ ले संस्कृतसँग समानता नराखे पनि लिम्बू भाषाको मौलिक विशेषतालाई कायम राख्ने वर्णविकास सन्धिका प्रक्रिया हुन पुगेका छन् ।

लिम्बू भाषामा कुनै पनि वर्णविकार, आगम वा लोप नभईकन सन्धि भएका प्रकृतिभाव सन्धिका उदाहरणहरू प्रशस्त छन् । जस्तै - साम् + सामा = साम्सामा, चेप् + मा = चेप्मा, कु + लाप= कुलाप आदि। आधुनिक वर्गीकरणअनुसारको यो प्रकृतिभाव सन्धिसँग पारम्परिक संस्कृतको प्रकृतिभाव सन्धिले पूर्णतः समानता राख्दैन । किनभने संस्कृतमा 'स्वर + स्वर' का बीचमा प्रकृतिभाव सन्धि हुन्छ भने लिम्बू भाषामा 'व्यञ्जन + व्यञ्जन' का बीचमा मात्र प्रकृतिभाव सन्धिका उदाहरणहरू भेटिन्छन् ।

यसरी पारम्परिक संस्कृत सन्धि वर्गीकरणका आधारसँग लिम्बू सन्धिको तुलना गर्दा पाँच सन्धिमध्ये अच्सन्धि र हल्सन्धिका केही सन्धिप्रक्रियासँग संस्कृत सन्धिले समानता राखेको देखिन्छ भने आधुनिक वर्गीकरणका आधारहरूसँग लिम्बू सन्धिको तुलना गर्दा वर्णविकार सन्धि र आगम सन्धि प्रक्रियासँग संस्कृत सन्धिले आंशिक समानता राख्न खोजेको पाइन्छ । यसका साथै एकवचन, द्विवचन र बहुवचन गरी तीन वचनको व्यवस्था, कथ्य एवम् लेख्य दुवैमा स्वरदीर्घता पाइनु र शब्दनिर्वचन प्रक्रियाले गर्दा पनि लिम्बू भाषा बेग्लै भाषा-परिवारका सदस्य भएर पनि संस्कृत र लिम्बू भाषाको समानताको साइनो कसरी र कहिलेदेखि रहन गए होला ? भन्ने विषयमा यथासमयमै भाषाविद् एवं इतिहासविद्हरूको ध्यान जानु जरुरी भइसकेको देखिन्छ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सन्दर्भ कृति सूची

१. भट्टोजिदीक्षित : **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी**, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, सन् १९८६।

२. काइला, विरही : **लिम्बू भाषा र साहित्यको सङ्क्षिप्त परिचय**, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, वि.सं. २०४९ ।

३. काइला, वैरागी : (संयोजक) **लिम्बू भाषा तथा साहित्य विचार गोष्ठी**, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, वि.सं. २०५० ।

४. ढकाल, मतिप्रसाद : **प्रारम्भिक संस्कृत व्याकरण र रचना**, लेखक स्वयम्, भानु संस्कृत विद्यापीठ (क्याम्पस), तनहुँ, वि.सं. २०५६ ।

५. पोखरेल, माधवप्रसाद : **ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनि-परिचय**, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, वि.सं. २०५७ ।

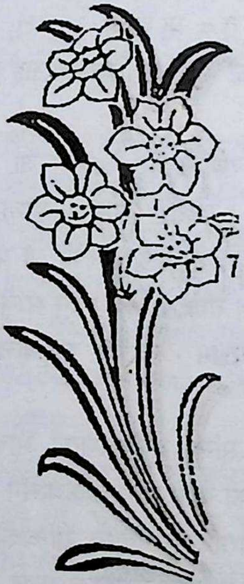

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पौरस्त्य दर्शनका आलोकमा भानुभक्तीय रामायण

– उपप्रा. मेघराज गौतम

हरिहर संस्कृत विद्यापीठ, अर्घाखाँची

सामान्यतया दर्शन भन्नाले जागतिक दृश्यमान पदार्थहरूलाई चक्षुरिन्द्रियद्वारा हेर्ने काम, देवदेवीका प्रतिमा वा मान्यजनलाई भक्तिपूर्वक गरिने ढोग, साक्षात्कार वा नमस्कार भन्ने बुझिन्छ । यो शब्द आँखा, ऐना आदि अर्थमा पनि प्रयुक्त भएको पाइन्छ, तर दर्शनपरम्परामा दर्शन शब्दले विचार, तत्त्वज्ञान, दृष्टिकोण आदिलाई जनाउँछ । विशेषत: दर्शन भन्नाले ब्रह्म, जगत्, जगत्कारण, जीव आदिका बारेमा गरिएको चिन्तन भन्ने बुझिन्छ। सृष्टि कहिले भयो ? कसरी भयो ? आदि प्रश्नहरूको समाधानमै प्राय: दर्शनहरू केन्द्रित रहेका पाइन्छन् । पूर्वीय दर्शनपरम्परामा सम्पूर्ण दर्शनहरूलाई नास्तिक र आस्तिक गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । नास्तिक दर्शन भन्नाले वेदविरोधी र ईश्वरको अस्तित्वलाई अस्वीकार गर्ने विधारधारा भन्ने बुझिन्छ । नास्तिक दर्शनलाई पनि दुई भेदमा विभाजित गरिएको छ – प्रत्यक्ष र तार्किक । प्रत्यक्ष प्रमाण मात्रे दर्शन चार्वाक हो । तर्क-प्रमाण मात्रे दर्शन हुन् – बौद्ध र जैन । आस्तिक दर्शनले प्रत्यक्ष, अनुमान र वेदलाई प्रमाणका रूपमा स्वीकार गरेका छन् । तर्कलाई प्रमाण मात्रे दर्शनलाई तार्किक र श्रुति (वेद)लाई प्रमाण मात्रे दर्शनलाई श्रौतदर्शन भनिन्छ ।

उपर्युक्त सबै पूर्वीय दर्शनहरूका मूलस्रोत वेद, उपनिषद्, गीता र ब्रह्मसूत्र हुन् । उपनिषद् नै मुख्यत: परवर्ती गीता तथा ब्रह्मसूत्रका आधार स्रोत हुन् । वेदको अन्तिम भाग उपनिषद्हरूको आधारमा पूर्वमा दार्शनिक परम्पराको उत्थान र विकास भएको देखिन्छ । पूर्वमा विकसित दर्शनहरूलाई दुई वर्गमा विभाजन गरी हेर्ने परम्परा छ – नास्तिक र आस्तिक । चार्वाक, बौद्ध दर्शनका चार सम्प्रदाय – वैभाषिक, सौत्रान्तिक, माध्यमिक र योगाचार एवं जैन दर्शन नास्तिक मानिन्छन् भने सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा र वेदान्त यी ६ वटा दर्शनहरू आस्तिक मानिन्छन् । वेदलाई प्रमाण मात्रे र नमात्रे आधारमा दर्शनलाई आस्तिक र नास्तिक भनी छुट्ट्याइएको देखिन्छ । वेदप्रति आस्था-विश्वास नभएकाले परलोक, पुनर्जन्मजस्ता कुरामा विश्वास गरे पनि बौद्ध र जैनलाई नास्तिकको श्रेणीमा राखिएको छ भने ईश्वरीय सत्तालाई नमाने पनि वेद प्रामाण्यलाई स्वीकार गरेकै कारण सांख्य र मीमांसालाई आस्तिकको श्रेणीमा राखिएको छ । वेदको प्रमाण मात्रे दर्शनलाई वैदिक दर्शन भन्ने चलन छ । यी सम्पूर्ण आस्तिक दर्शनको चरम लक्ष्य मोक्षप्राप्ति वा परमात्माको अपरोक्ष साक्षात्कार हो । यहाँ यी दुवै दर्शन (नास्तिक तथा आस्तिक) को सामान्य दिग्दर्शन गराइन्छ ।

चार्वाक दर्शनलाई भौतिकवादी वा प्रत्यक्षवादी दर्शन पनि भनिन्छ । चार्वाक दर्शनमा आगो, पानी, हावा र माटो यी चार भौतिक तत्त्वको मात्र अस्तित्व स्वीकारिएको पाइन्छ । यो वेद, परलोक, ईश्वर, धर्म आदि कुरालाई आडम्बर मात्र मान्दछ र ऐहिक सुखलाई नै जीवनको परम लक्ष्य ठान्दछ । जैन दर्शन इन्द्रियअनुभूत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्त्वलाई मात्र सत्य मान्दछ । त्यसैले यसलाई वास्तववाद पनि भनिन्छ । यसमा परलोक तथा आत्मामा विश्वास गरिए पनि ईश्वरको अस्तित्व र वेदको प्रामाण्य दुवैलाई स्वीकार गरिँदैन । त्यस्तै बौद्ध दर्शनमा परलोकमा आस्था व्यक्त गरिए तापनि वेदको प्रामाण्यलाई अस्वीकार गरेकैले नास्तिक मानिन्छ । यसरी पूर्वमा वेदको प्रामाण्य मान्नेलाई आस्तिक र नमान्नेलाई नास्तिक भन्ने गरिएको पाइन्छ । ईश्वरीय सत्तालाई अस्वीकार गरेर पनि वेदको प्रामाण्यलाई अङ्गीकार गरेकाले सांख्य र मीमांसा दर्शनहरू आस्तिकको पङ्क्तिमा दरिए । वेदको प्रामाणिकतालाई स्वीकार गर्ने आस्तिक दर्शन (न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, मीमांसा र वेदान्त)लाई षड्दर्शन पनि भनिन्छ । पूर्वीय दर्शन भन्नासाथ नास्तिक दर्शन होइन, आस्तिक दर्शन नै सम्झिन्छ र पूर्वमा दर्शन शब्द आस्तिक दर्शनकै लागि रूढ भइसकेको प्रतीत हुन्छ । यहाँ यी ६ आस्तिक दर्शनको सामान्य परिचय दिइन्छ।

न्यायदर्शनमा प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान र शब्दलाई प्रमाणका रूपमा स्वीकार गरिएको छ । प्रमेयका रूपमा आत्मा, देह, इन्द्रिय, विषय, बुद्धि, मन, प्रवृत्ति, दोष, दुःख, अपवर्ग आदि मानिन्छन् । यसलाई तर्कशास्त्रका रूपमा पनि हेरिन्छ । यसमा प्रमाण, प्रमेय, संशय, प्रयोजन, दृष्टान्त, सिद्धान्त, तर्क, निर्णय, वितण्डा, हेत्वाभास आदिको ज्ञानबाट सिद्धि प्राप्त हुनेमा विश्वास गरिन्छ । वैशेषिक दर्शन पनि धेरै कुरामा न्यायदर्शनसँग समभाव राख्दछ। तत्त्वज्ञानबाट मोक्षप्राप्ति हुनेमा यसले विश्वास राख्दछ । न्यायले प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान र शब्दलाई प्रमाण मान्दछ भने वैशेषिकले प्रत्यक्ष र अनुमानलाई मात्र मान्दछ ।

सांख्यदर्शन प्रकृति र पुरुषको संयोगबाट नै सृष्टि हुने बताउँछ, जगत्कारणका रूपमा ईश्वरलाई स्वीकार गर्दैन । प्रकृतिमा सत्त्वगुणको प्रधानता भएपछि महत्तत्त्वको उत्पत्ति हुन्छ । यसै महत्तत्त्वको रूपान्तर अहम्मा हुन्छ । अहम्मा सत्त्वको बाहुल्यबाट पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय र मनको सृष्टि हुन्छ । अहम्मा तमको बाहुल्यबाट पञ्चतन्मात्राको उत्पत्ति हुन्छ । यी पाँच तन्मात्राबाट पाँच महाभूतहरू पैदा हुन्छन् र जगत्को सृष्टि हुन्छ भन्ने मान्यता सांख्यदर्शनको रहेको पाइन्छ।

मीमांसा दर्शनमा कर्मकाण्डको व्याख्या छ । स्वर्गप्राप्तिको कामना वेदोक्त कर्मकाण्डको प्रयोजन हो । आत्मा मृत्युपछि पनि विद्यमान रहन्छ जसले स्वर्गादिमा कर्मफल भोग गर्दछ । जगत् सत्य छ, हाम्रो जीवन पनि भ्रम नभएर वास्तविक नै हो । मीमांसकका मतमा जगत् नित्य विद्यमान छ । कर्मबाट इहलोकमा र परलोकमा क्रमशः प्रेय र श्रेयको प्राप्ति हुन्छ भन्ने सिद्धान्त यसै दर्शनले प्रतिपादन गर्दछ । मीमांसकहरू शब्दलाई नै नित्य मान्दछन् । कर्मबाट नै सबै प्रकारको अभीष्ट प्राप्त हुनेमा उनीहरू विश्वस्त छन् । मीमांसालाई पूर्वमीमांसा पनि भन्ने चलन छ ।

योगदर्शनका प्रणेता पतञ्जलि हुन् । चित्तवृत्तिनिरोधलाई उनी योगका संज्ञा दिन्छन् । योगसाधनाका लागि आठ कुराहरू बताइएका छन्, यसलाई अष्टाङ्ग योग पनि भनिन्छ । ती हुन् – यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान र समाधि । योगदर्शनले सांख्यदर्शनकै तत्त्वहरू (सांख्यदर्शन–अस्वीकृत ईश्वरीय सत्तालाई पनि) लाई स्वीकार गरेकाले यसलाई सेश्वर सांख्य पनि भनिएको पाइन्छ ।

पूर्वीय दर्शनपरम्परामा वेदान्तदर्शन नै सर्वाधिक चर्चित र प्रसिद्ध रहेको छ । वेदान्तले वेदको अन्तिम भाग अथवा सार भन्ने बुझाउँछ । वेदका संहिता, ब्राह्मण र उपनिषद् भागमध्ये अन्तिम भाग उपनिषद्लाई नै वेदान्त दर्शनका रूपमा लिइन्छ । नेपाली भक्तिसाहित्य यही दर्शनबाट सर्वाधिक प्रेरित–प्रभावित रहेको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देखिन्छ। विशेष गरी उत्तर प्राथमिककालीन नेपाली काव्य यसै दर्शनबाट अनुप्राणित रहेको छ । यसैले शीर्षक–सङ्केतित विषयवस्तुको दार्शनिक मूलाधार पनि वेदान्त दर्शन नै रहेकाले यस दर्शनका प्रमुख मान्यता–सिद्धान्तको दिग्दर्शन अपेक्षित देखिन्छ । यहाँ यही वेदान्तदर्शनसम्बन्धी सामान्य चर्चा गर्नु प्रासङ्गिक नै होला

वेदको अन्तिम भाग उपनिषद्को विवेचना गरिएकोले यस दर्शनलाई वेदान्त भनिएको हो । यस अर्थमा उपनिषद्हरू नै वेदान्त हुन् । हिन्दुपरम्परामा उपनिषद्, गीता र ब्रह्मसूत्रलाई प्रस्थानत्रयी भन्ने चलन छ। ब्रह्मज्ञान नै वेदान्त दर्शनको प्रमुख प्रतिपाद्य विषय हो । उपनिषद्हरूको निचोडलाई वादरायण (वेदव्यास) ले सूत्रात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेपछि यस दर्शनले धेरै पूर्वीय आचार्यहरूको ध्यानाकर्षण गराएको देखिन्छ । उपनिषद्हरूमै पनि वेदान्त शब्दको उल्लेख पाइन्छ ।[१] श्रीमद्भगवद्गीतामा पनि ब्रह्मसूत्रको उल्लेख[२] पाइएबाट ब्रह्मसूत्र गीताभन्दा जेठो भएको स्पष्ट हुन्छ । वादरायणकृत ब्रह्मसूत्र (वेदान्त शास्त्र) मा ४ अध्याय, १९२ अधिकरण र ५५६ सूत्र रहेका छन् ।[३] यसका प्रत्येक अध्यायमा छुट्टाछुट्टै प्रतिपाद्य विषय रहेका छन् । प्रथम अध्यायलाई समन्वयाध्याय भनिन्छ । यसमा ब्रह्म ज्ञान नै वेदान्तको लक्ष्य भएको प्रस्ट गरिएको छ । दोस्रो अध्यायलाई अविरोधाध्याय भनिन्छ । यसमा सांख्य आदि दर्शनको तर्कसङ्गत खण्डन गरिएको छ । तेस्रो अध्यायलाई साधनाध्याय भनिन्छ । यसमा ब्रह्मविद्याको चर्चा छ । चौथो अध्यायलाई फलाध्याय भनिन्छ, जसमा ब्रह्मविद्याको फल निर्दिष्ट गरिएको छ ।

ब्रह्मसूत्र या वेदान्तशास्त्रको उत्पत्ति स्रोत माया र ब्रह्मका सम्बन्धमा ऋग्वेदमा गरिएको चर्चालाई मात्र सकिन्छ, तर जीवन र ब्रह्मका विषयमा विशिष्ट कल्पना गरी रचित उपनिषद् नै वेदान्त दर्शनका आधार स्रोत हुन् ।[४] वादरायणले उपनिषद्हरूमा देखिएका अनेक मतहरूको समन्वय गर्ने उद्देश्यले उपनिषद्कै साररूप वेदान्त सूत्रको रचना गरेको देखिन्छ तापनि त्यसमा उनको अभिप्राय स्पष्ट नभएकाले कालान्तरमा उनको ब्रह्मसूत्रको व्याख्या विभिन्न आचार्यहरूले आ–आफ्नो रुचि र दृष्टिकोणअनुसार गरेको पाइन्छ । ती प्रमुख आचार्य र भाष्य निम्नलिखित देखिन्छन् –

क्र.सं.	आचार्यनाम	भाष्यनाम	मत
१.	शङ्कराचार्य (इ. आठौँ शताब्दी)	शारीरक भाष्य	अद्वैतवाद
२.	भास्कर (इ. दसौँ, शताब्दी)	भास्कर भाष्य	भेदाभेद
३.	रामानुज (इ. बाह्रौँ शताब्दी)	श्रीभाष्य	विशिष्टाद्वैत
४.	मध्वाचार्य (इ. तेह्रौँ शताब्दी)	पूर्णप्रज्ञभाष्य	द्वैतवाद
५.	निम्बार्क (इ. तेह्रौँ शताब्दी)	वेदान्तपारिजात	द्वैताद्वैत

१. *वेदान्तविज्ञानज्ञानसुनिश्चितार्थाः, मुण्डकोपनिषद् ३/२/६ ।*
२. *ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः, गीता १३/४ ।*
३. *माधवाचार्य, सर्वदर्शन सङ्ग्रह, पाँ.सं., डा. उमाशङ्कर शर्मा 'ऋषि' द्वारा सम्पादित–व्याख्यात, वाराणसीः चौखम्बा विद्याभवन, १९९७ इ., पृ. ६४३–४४ ।*
४. *माधवाचार्य, पूर्ववत्, पृ. ६४४ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६.	श्रीकण्ठ (इ. तेह्रौँ शताब्दी)	शैवभाष्य	शैवविशिष्टाद्वैत
७.	श्रीपति (इ. चौधौँ शताब्दी)	श्रीकरभाष्य	वीरशैव विशिष्टाद्वैत
८.	वल्लभ (इ. पन्ध्रौँ शताब्दी)	अणुभाष्य	शुद्धाद्वैत
९.	विज्ञानभिक्षु (इ. सोह्रौँ शताब्दी)	विज्ञानामृत	अविभागाद्वैत
१०.	बलदेव (इ. अठारौँ शताब्दी)	गोविन्दभाष्य	अचिन्त्य भेदाभेद ।[५]

ब्रह्म, जीव, जगत्, आत्मा आदिका विषयमा उपनिषद्हरूमा विवेचित अनेक मतलाई समन्वयात्मक ढङ्गले एकत्व प्रदान गर्ने उद्देश्यले मीमांसक वादरायणले वेदान्तसूत्रको रचना गरे पनि एकता कायम हुन सकेको पाइँदैन । उपर्युक्त विभिन्न आचार्यहरूले आ–आफ्नो रुचिअनुसार ब्रह्मसूत्रको व्याख्या गरेबाट यो स्पष्ट हुन्छ । शाङ्कर दर्शन (अद्वैतवाद)ले ब्रह्मलाई निर्गुण र अद्वितीय सत्ताका रूपमा स्वीकार गरेको छ । विशिष्टाद्वैत (रामानुज'दर्शन)ले ब्रह्मझैँ जगत्लाई समेत सत्य मान्दछ । बहुत्वमा पनि अद्वय ब्रह्मको विशिष्टता मानेकाले उनको दर्शनलाई विशिष्टद्वैत भनिएको हो । यिनले नै सर्वप्रथम भक्तिलाई पनि मोक्षप्राप्तिको मार्ग स्वीकार गरेका छन् । मध्वाचार्यले रामानुजले झैँ ईश्वरको शरीर मान्दैनन्, तर स्वतः उपस्थित मान्दछन् । उनका विचारमा ईश्वर केवल नियन्त्रण गर्दछन् । आचार्य निम्बार्कका अनुसार ईश्वर र जगत्मा समुद्र र त्यसमा उठेको लहरजस्तै भेद र अभेद दुवै छ । ब्रह्म विश्वको उपादान र निमित्त दुवैको कारण हो । जीवन, जगत् र ईश्वर एक भएर पनि त्यो ईश्वरले दुःखभोग गर्नुपर्दछ । भिन्न भए पनि त्यो सर्वव्यापक र सर्वान्तरात्मा भनिँदैन । यही नै निम्बार्कको द्वैताद्वैतको प्रमुख मान्यता वा मत हो । आचार्य बल्लभाचार्य जीवन र जगत् कृष्णकै अंश हुन् भन्दछन् । उनी एक–अनेक दुवै हुन् । माया उनको शक्ति हो, जो उनलाई अनेक बनाउँदछ । यो अनेक पनि मिथ्या होइन । यही नै बल्लभाचार्यको शुद्धाद्वैत हो । आचार्य चैतन्यले ब्रह्मलाई भेदातीत मान्दछन् । उनी जीवलाई अनन्त र अणुरूप मान्दछन् । उनका अनुसार संसारझैँ ऊ पनि ईश्वरबाट प्रकाशित हुन्छ र सत्य पनि छ । यस मतमा ईश्वरका अचिन्त्य गुण र शक्ति नै जीव र जगत्का कारण मानिन्छन् । यही नै उनको भेदाभेद दर्शनको सार हो । ब्रह्मसूत्रभाष्यमा देखिएका प्रमुख मत यिनै हुन् । शाङ्कर वेदान्तबाहेकका अन्य वेदान्त दर्शनले भक्ति र यसको माध्यमबाट मोक्ष वा ईश्वर सान्निध्य प्राप्त हुनेमा विश्वास गर्दछन् । जगत् र जीवनका बारेमा पृथक् व्याख्या देखिए तापनि ब्रह्म अजर, अमर, अनन्त, अनिर्वचनीय, सर्वव्यापक, सर्वशक्तिमान् छ भन्नेमा भने सबै वेदान्तीहरूबीच मतैक्य देखापर्दछ ।

वेदान्तमा ब्रह्म शब्द परमतत्त्व वा मूल सत्ताका रूपमा प्रयुक्त छ । वादरायण सूत्रको प्रमुख प्रतिपाद्य विषय ब्रह्म भएकाले नै उनको सूत्रग्रन्थलाई ब्रह्मसूत्र भनिएको हो । वेदान्त दर्शनका अनेक व्याख्या भई अनेक वाद एवं सम्प्रदायको जन्म भए पनि शङ्कराचार्यद्वारा प्रतिपादित अद्वैतवाद 'वेदान्त' कै पर्याय बनेको छ । यो नै पूर्वीय दर्शनमा सर्वाधिक चर्चित र प्रसिद्ध रहेको छ । वेद र उपनिषद्का अभिप्रायको प्रतिनिधित्व अद्वैतवादले नै गरेको छ । विशेष गरी उत्तर प्राथमिककालीन भक्तिकाव्य अद्वैतवादबाट नै सर्वाधिक प्रभावित रहेको छ। यस सन्दर्भमा अद्वैतवादको पूर्ण समर्थनमा रचिएको भानुभक्तीय रामायणभित्र प्रवेश गर्नुपूर्व अद्वैतवादी दर्शनको

५. *डा. राजवंश सहाय, 'हीरा' संस्कृत साहित्यकोश, वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन, १९९६ इ., पृ. ४३५ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सैद्धान्तिक मान्यताको सङ्क्षिप्त चर्चा यहाँ अपेक्षित देखिन्छ ।

अद्वैतवादले ब्रह्म मात्र सत्य छ, जगत् मिथ्या हो, जीव नै ब्रह्म हो, ब्रह्म नै जीव हो[६] भन्ने मूल मान्यता अगाडि सारेको छ । आचार्य शङ्कर यस सृष्टिलाई स्वप्न या भ्रम भन्दछन् । मिथ्या ज्ञानका कारणले नै यो सत्य प्रतीत भएको हो । तत्त्वज्ञानपश्चात् जगन्मिथ्याको ज्ञान प्राप्त हुन्छ । उनका अनुसार जसरी सपनामा देखिएका सबै घटनाहरू स्वप्नावस्थामा सत्य नै हुन्छन्, त्यसरी नै यो सृष्टि (जगत्) पनि सत्य प्रतीत भएको हो ।

शङ्कराचार्यले मायालाई नै ब्रह्मको शक्ति स्वीकार गरेका छन् । उनी मायाको सहायताबाट नै ब्रह्मले सृष्टि गर्ने ठान्दछन् । उनका अनुसार मायाले मुख्य दुई काम गर्दछ – जगत्को कारण ब्रह्मको वास्तविक रूप लुकाएर साकार रूपमा प्रकट गर्नु र दोस्रो संसारलाई सत्याभासित गराउनु । शङ्करले मायालाई ब्रह्मको नित्यस्वरूप नमानेर इच्छानुसार त्याग पनि गर्न सकिने तत्त्व मानेका छन् । ब्रह्मलाई मात्र सत्य मानेकै कारणले शाङ्कर वेदान्तलाई अद्वैतवेदान्त भनिएको हो । शाङ्कर वेदान्तमा ब्रह्म, आत्मा, जीव र जगत्का बारेमा विशद व्याख्या गरिएको छ ।

शङ्कराचार्य व्यावहारिक, प्रातिभासिक र पारमार्थिक गरी तीन सत्ता मान्दछन् । व्यावहारिक दृष्टिमा जगत् सत्य छ, ब्रह्म यसको मूलकारण हो, ऊ नै सृष्टि, स्थिति र प्रलयको कारण हो । यस अवस्थामा ऊ सगुण-साकार रूपमा उपस्थित हुन्छ र यसको नै भक्ति-उपासना गरिन्छ । पारमार्थिक दृष्टिमा ब्रह्ममा गुणारोपित गरिँदैन । ब्रह्म निर्गुण निराकार हुन्छ । शङ्करले ब्रह्मलाई निर्गुण नै मानेका छन् । डोरीमा सर्पको आभास (भ्रम) प्रातिभासिक सत्य मानिन्छ । उनका मतमा केवल ब्रह्मले मायाशक्तिद्वारा जगत्को सृष्टि गर्दछ, सगुण एवं निर्गुण ब्रह्म एउटै हो, दुईमा कुनै प्रकारको भेद छैन, दुवैको एउटै सत्ता छ, केवल व्यवहार (उपासना)का लागि सगुण ब्रह्मको अस्तित्व स्वीकारिएको हो, वास्तवमा निर्गुण-निराकार ब्रह्म मात्र सत्य हो, मायाका कारणले नै जीव, ब्रह्म र ईश्वरमा भेद देखिएको हो ।[७] उनी वास्तवमा ब्रह्म र ईश्वरमा कुनै भेद देख्दैनन् । ब्रह्मज्ञानद्वारा नै मोक्षप्राप्ति हुन्छ भन्दछन् । शाङ्करवेदान्तको मूल मान्यता यही नै हो ।

माथि उल्लेख भइसकेको छ, भानुभक्तीय रामायणको दर्शन अद्वैतवादी वेदान्त हो । यसको आधार संस्कृतको अध्यात्मरामायण हो । अध्यात्मरामायण एउटा साम्प्रदायिक धर्मग्रन्थ पनि हो, तर कवि भानुभक्तले रामभक्ति सम्प्रदायको अध्यात्मरामायणको आधार लिएर पनि अध्यात्म रामायण बनाएनन्, नेपाली जातीय महाकाव्य बनाए ।

भानुभक्तले आफ्ना काव्यनायक रामलाई 'विष्णु'को अवतारका रूपमा स्थापित गराएका छन् । साधुहरूको रक्षा गर्न, दुष्टहरूको संहार गर्न र धर्मको संस्थापन गर्न भगवान् बेलाबेलामा सगुण-साकार रूपमा व्यक्त हुने

---

६. *ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः ।*

७. *अद्वैत वेदान्तले मायावच्छिन्न ब्रह्मलाई ईश्वर मान्दछ । ईश्वरलाई ब्रह्मको सगुण रूप मानिएको छ । निर्गुण ब्रह्म प्रवृत्तिविहीन हुने भएकाले उसबाट जगत् सृष्टिको कल्पना गर्न नसकिने हुनाले नै सगुण ब्रह्म (ईश्वर) को कल्पना गरिएको हो । वेदान्तमा ईश्वर नै सृष्टि, स्थिति र प्रलयको कारण मानिन्छ। ब्रह्मले मायाकै शक्तिबाट जगत्को सृष्टि गर्ने र स्रष्टा ब्रह्म निर्गुण नभएर ईश्वरका रूपमा व्यक्त हुने मानिन्छ। यसरी ईश्वर ब्रह्मबाट भिन्न भएर पनि अभिन्न नै मानिन्छ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दार्शनिक मान्यता रहिआएको छ ।[८] भानुले रामलाई दार्शनिक–धार्मिक आस्था र विश्वासको कदर गर्दै साक्षात् परब्रह्मकै साकार रूपमा लिएका छन् ।[९] उनले ब्रह्म, आत्मा, जीव र जगत्का बारेमा अगाडि सारेका दृष्टिकोण अद्वैतवेदान्तका अनुकूल रहेका छन् । रामायणको दर्शन अद्वैतवाद अनुकूल रहेकाले रामायणको दार्शनिक पक्षको व्याख्या विवेचना गर्न अद्वैतवादी वेदान्तकै आधार लिनुपर्ने हुन्छ । अद्वैतवेदान्तमा ब्रह्मलाई मायारहित मानिएकोमा सर्वप्रथम शङ्कराचार्यले नै मायावादको प्रवेश गराएका हुन् । परब्रह्म आफ्नो मायाशक्तिले राम, कृष्णका रूपमा व्यक्त भएका हुन् र वाग्नवमा राम, कृष्ण आदि जगत्का कारण नभएर परात्पर ब्रह्म नै यसका कारण हुन् भन्ने अद्वैतवादी मतको सीता–हनुमान–संवादका माध्यमबाट भानुभक्तले यसरी समर्थन गरेका छन्–

राम् हुन् ब्रह्म इनै कि शक्ति बलिई माया भनेकी म हुँ । (बालकाण्ड श्लो. ३४)

अन्तर्यामी अनादि साक्षि त ति हुन् कर्ता कहाँ ती थिया ।
मेरा गुण लिँदा त लोकहरूले कर्ता भनी पो दिया । (बालकाण्ड श्लो. ३७)

ब्रह्मको दुई प्रकारको लक्षण बताइएको छ– स्वरूप लक्षण र तटस्थ लक्षण । स्वरूप लक्षणले सत्यको परिचय दिन्छ भने तटस्थलक्षणले आगन्तुक गुणको निर्देश गर्दछ ।[१०] सत् (सत्ता), चित् (ज्ञान), आनन्दरूप (सच्चिदानन्द) नै ब्रह्मको स्वरूपलक्षण हो । यही ब्रह्म मायावच्छिन्न हुँदा सगुण ब्रह्म (अपरब्रह्म–ईश्व) हुन्छ। अपर ब्रह्म व्यावहारिक सत्ता हो । शङ्कराचार्य सगुणब्रह्म (राम) अर्थात् व्यावहारिक सत्तालाई मिथ्या र पारमार्थिक सत्ता (निर्गुण ब्रह्म)लाई सत्य मान्दछन् । यहाँ यही शाङ्कर मान्यतानुसार सगुण ब्रह्मरूप रामलाई जगत्कारण नमानी वास्तविक ब्रह्म (निर्गुणब्रह्म)लाई नै जगत्कार्य वा कारणका रूपमा भानुभक्तले व्यक्त गरेका छन् । ब्रह्मकै मायारूप सगुण ब्रह्म भ्रम हो र निर्गुण ब्रह्म नै सत्य हो भन्ने दार्शनिक मान्यता यहाँ अभिव्यञ्जित भएको छ ।

ब्रह्मा, विष्णु, राम, शिव आदिका रूपमा व्यक्त निर्गुण, निराकार, निरञ्जन, परब्रह्म परमात्मा हुन् । यी परमात्मा चिन्मय र अद्वितीय हुँदाहुँदै पनि यिनमा विविध नामरूप (राम, कृष्ण)को आरोप–कल्पना गरिएको हो। नाना जीवहरू र परमात्मामा कुनै भेद छैन । मूल तत्त्व एक मात्र छ । यो सम्पूर्ण जगत् आत्मवान् छ, त्यो (आत्मा) नै सत्य हो । त्यो (आत्मा) तिमी नै हौ[११] भन्ने दार्शनिक मान्यताको समर्थनमा भानुभक्त भन्छन् –

आत्माको र परात्मको छ कति फेर् त्यो एक जानी लिनू
जुन् जुन् चीज अनात्म हुन् उ त भुटा जानेर छाडी दिनू ।
आत्माको र परात्मको गरि विचार् एक् तत्त्व जान्यो तसै
अज्ञान् सब् छुटि जान्छ ती पुरुषको मै तुल्य हुन्छन् तसै ।। (बालकाण्ड श्लो. ३९)

---

८. *यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।। परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ।। – गीता ४/७–८ ।*

९. *भानुभक्तीय रामायण, बालकाण्ड, श्लो. ३४ ।*

१०. *स्वरूपं सद्व्यावर्तकं स्वरूपलक्षणं कादाचित्कत्वे सति व्यावर्तकं तटस्थलक्षणम् ।*

११. *छान्दोग्योपनिषद् ६/८/७ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अद्वैत वेदान्तोत्तर द्वैतवादी वेदान्तमा भक्तिलाई पनि मोक्षप्राप्तिको प्रमुख साधन मानिएको छ । भानुभक्तले पनि भक्तिलाई महत्वपूर्ण स्थान दिएको देखिन्छ । अध्यात्म रामायणमा भक्तिका साधन नौ मानिएका छन् –

१. सत्सङ्ग २. रामकथा अलाप ३. रामको गुणगान ४. रामवचन व्याख्या ५. यम, दम, नियम आदि धर्मपालन ६. नित्य रामपूजन ७. रामनामजप ८. रामभक्तपूजा ९. रामतत्त्वविचार[१२] । तर भानुभक्त अध्यात्मरामायणका भक्तिका नौ साधनमध्ये सत्सङ्गले मात्र पनि अन्य आठ साधन पूर्ण हुने बताउँछन् –

नौ साधन् कि त भक्ति छन् ति नवमा पैह्ले त सत्सङ्ग हो
पैह्ले साधन पो भयो पनि भन्या बाँकी रह्याका ति जो ।
आठ् साधन्हरू हुन् ति ता क्रमसितै मिल्छन् असल् सङ्गले
सत्का सङ्ग भया सबै बनि गयो क्या हुन्छ कुन् सङ्गले ।। (अरण्यकाण्ड श्लो. ११५)

बालिको मृत्युपछि शोकविह्वल बालिपत्नी तारालाई राम स्वयं देहको नश्वरता र आत्माको शाश्वतताका विषयमा दार्शनिक व्याख्या गरी सम्झाउँछन् । श्रीमद्भगवद्गीतामा आत्माको अमरता र देहको नश्वरताका सम्बन्धमा विशेष व्याख्या पाइन्छ । सम्पूर्ण सांसारिक पदार्थ अनित्य छन्, सबै देहधारी प्राणी अनित्य छन्, आत्मामात्र अनन्त छ, स्थायी छ, सत्य छ, शरीरस्थ आत्माको कदापि नाश हुँदैन । देहको नाशसँगै आत्माको पनि नाश हुन्छ भन्नु मूर्खतासिवाय केही होइन, आत्मालाई आगोले जलाउन सक्दैन, पानीले गलाउन सक्दैन[१३] भन्ने गीताको दार्शनिक व्याख्याकै आडमा स्फटिक लाहाको दृष्टान्त दिँदै भानुका रामले बालिपत्नी तारालाई यसरी सम्झाउँछन् –

अहो ! अज्ञान् मेरो भनिकन जहाँ तक् त मनमा
लिँदैनन् ताहाँ तक् फिजिति पनि छन् यै जनमहाँ ।।
स्फटिक् जस्तो जीव् हो शरिरहरू लाहा बुझि लिनू
स्फटिक् लाहाका सङ्धरि कन त दृष्टान्त छ दिनू ।
लहाको सङ्बस्ता स्फटिक म छु लाल् भन्छ जसरी
शरिर् मर्दा मर्छू म पनि भनि जिव् भन्छ तसरी ।। (किष्किन्धाकाण्ड, श्लो. ६६–६७)

यो जगत् सपना देखेको वस्तु जाग्रत अवस्थामा सबै हराएजस्तै हो, जगत्को प्रतीति सपनामा देखिएका सारा वस्तुहरू सत्य नै भएजस्तै हो । एक परमात्मामात्र सत्य छ, तसर्थ ज्ञानप्राप्त भएपछि परमात्माबाहेक अन्य केही पनि देखिँदैन भन्ने अद्वैतवादको आडमा मतिभ्रष्ट रावणलाई रामभक्त हनुमान्ले यसरी सम्झाउँछन् –

जो यो लोक विषे प्रपञ्च छ सबै जान् स्वप्न जस्तो भनी
सूतुञ्ज्याल् सपना छ सत्य उठि ता लाग्दैन साँचो पनि ।

---

१२. अध्यात्मरामायण, अरण्यकाण्ड, १०/२२–२७ ।

१३. (क) न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूय । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे। – गीता २/२० ।

(ख) नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । नं चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ।। – गीता २/२३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्तै ज्ञान् त भयो भन्या त्रिभुवनै एक् देख्छ आत्मा फगत्
अज्ञान् रूप निदमा पऱ्यो पनि भन्या देखिन्छ नाना जगत् ।। (सुन्दरकाण्ड श्लो. ११३)

वेदान्तले सृष्टि (जगत्)को ज्ञानका लागि मुख्य तीन सिद्धान्त मान्दछ – विवर्तवाद, दृष्टिसृष्टिवाद र अवच्छेदवाद । जगत् ब्रह्मको विवर्त वा कल्पित रूप हो । जस्तो अँध्यारोमा हामी डोरीलाई सर्पझैँ देखी त्यस डोरीलाई नै सर्प ठान्दछौं, त्यसै गरी यस जगत्लाई पनि सत्य ठान्दछौं । वास्तवमा डोरीलाई सर्प ठान्नु र जगत्लाई सत्य भन्नु एउटै कुरा हो । यसलाई दृष्टि-सृष्टिवादले अझ स्पष्ट गराउँछ । मायाशक्तिको आडमा यो सृष्टि मायावच्छिन्न परमात्माले गरेका हुन् । ब्रह्मअतिरिक्त जगत्को जुन प्रतीति हुन्छ, त्यो सबै अज्ञानताको कारणले भएको हो । वेदान्तको यही सिद्धान्तका भाकामा भानुभक्तका राम भाइ लक्ष्मणलाई आत्मज्ञानको शिक्षा दिन्छन् –

आत्मा हो सुखरूप दुःखरुपको, संसार् छ उस्मा कहाँ
अज्ञान्ले गरि मात्र सत्य रुपले झल्कन्छ आत्मामहाँ,
ज्ञान्ले लीन् पनि हुन्छ डोरिकन साँप् बुझ्नू छ जस्तो फगत्
तस्तै ईश्वरमा अनेक् तरहको देखिन्छ यस्तो जगत् ।।
अध्यास् हुन्छ चिदात्ममा इ सबको जो छन् अहङ्कारका
इच्छादी पनि बुद्धि धर्म बुझ्नू छैनन् कुनै सारका ।
आत्मा साक्षि छ यो पृथक् इ सबमा सब्मा घुस्याको पनी
जस्तै घुस्तछ अग्नि लोहहरूमा तस्तै प्रकार्को बनी ।। (उत्तरकाण्ड श्लो. १३८– १३९)

आत्मा सुखरूप हो, दुःख रहने ठाउँ आत्मामा हुँदैन । आत्मामा दुःख देख्नु मिथ्या ज्ञानबाहेक अरू केही होइन । आत्माज्ञानीले आत्ममा कदापि दुःख देख्दैन । जसमा जुन धर्म छैन, त्यसमा उसको भान हुनु अविद्या वा अज्ञानता हो । अनित्यमा नित्य, दुःखमा सुख, अनात्मामा आत्माको ज्ञान हुनु अध्यास हो, भ्रान्ति ज्ञान हो। बुद्धि, चित्त, ज्ञानेन्द्रिय बाह्य जगत्लाई मात्र हेर्न सक्दछन् । यिनीहरूलाई आत्मासँग अपृथक् ठान्नु अविद्या वा मिथ्याज्ञान हो । सृष्टि ब्रह्मको माया हो, माया ब्रह्मदेखि कदापि भिन्न हुँदैन, जल्नेशक्ति र आगोजस्तै अभिन्न हुन्छ। भ्रान्तिज्ञानले नै जगत्लाई ब्रह्मदेखि भिन्न देखी सत्य र नित्य ठानिएको हो । जसरी लोहमा अग्निको प्रवेश हुन्छ, त्यसरी नै अज्ञानीमा अहङ्कारको प्रवेश हुन्छ । यो अद्वैतवादी मान्यताले उपर्युक्त भानुभक्तीय श्लोकमा सशक्ति अभिव्यक्ति पाएको छ ।

वेदान्तले संसारमा २ किसिमका पदार्थ मान्दछ – विषयी (अस्मत्प्रत्यय) र विषय (युष्मत्प्रत्यय) । आत्मा विषयी हो । विषयी आत्मामा अध्यास हुँदैन । यो सारा चराचर जगत् अध्यास मात्र हो । यो अध्यास हटाउनु नै वेदान्तको परम लक्ष्य पनि हो । दृष्टिगोचर वस्तुमा अन्य वस्तुको आरोप (अध्यास) हुन सक्दछ तर आत्मामा त्यो धर्म नहुने हुँदा अध्यास हुँदैन, तर कहिलेकाहीँ आत्मा पनि 'म हुँ' को विषय बन्ने हुँदा चिदात्मामा पनि अध्यास हुन्छ ।

आत्माको सुखरूपलाई उपनिषद्दर्शनमा एक व्यावहारिक उदाहरण दिएर पुष्टि गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जसरी प्रेमिकासँग आलिङ्गन गर्दा पुरुष (प्रेमी) ले न कुनै बाहिरी वस्तु सम्झन्छ, न आन्तरिक वस्तुलाई जान्दछ, त्यसरी नै आत्मा (परमात्मा) सँगै आलिङ्गनरत जीवले न बाह्य यथार्थ जान्दछ, न अन्तर्वस्तु नै । त्यस समय जीवका सम्पूर्ण इच्छाहरू पूर्ण भएका हुन्छन् । आत्मसाक्षात्कारबाट कुनै पनि इच्छा अवशिष्ट रहँदैनन्।[१४] परमात्मतत्त्व (आत्मा)लाई सम्झाउँन सकिँदैन । आत्मावेत्ता नै उसलाई चिन्दछ-जान्दछ, तर जब जीव आत्मसाक्षात्कार गर्दछ, त्यस बेला उसको वाणी नै बन्द हुन्छ, निरतिशय आनन्दको अनुभूति गर्दछ ।[१५]

वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मज्ञान वा आत्मज्ञान प्रदान गर्ने विद्या जान्नेलाई ज्ञानी र आत्मा-अनात्मामा कुनै पार्थक्य नदेख्नेलाई अज्ञानी संज्ञा दिइएको पाइन्छ । यो सृष्टि वा संसारको आधार माया हो । यसलाई सत्य ठान्नु भ्रम हो, मिथ्या ज्ञान हो । ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेपछि सम्पूर्ण अज्ञान नष्ट हुन्छ र अज्ञाननाश भएपछि परमात्मा साक्षात्कार गर्ने ढोका खुल्दछ । भानुभक्त सगुणोपासक भएर पनि भक्तिलाई भन्दा अद्वैतवेदान्तको ज्ञानमा यसरी जोड दिएका छन् -

> अज्ञानै छ घुमाउन्या सकलको शत्रु सरीको यहाँ,
> ज्ञानैले गरी नष्ट हुन्छ पनि सो लिनू यही मन् महाँ ।। (उत्तरकाण्ड श्लो. १८ ।

भानुभक्त आचार्य शङ्कराचार्यले झैं विद्याले नै सम्पूर्ण अज्ञान र भ्रान्तिलाई पन्छाउँछ र यसका अगाडि कर्मको कुनै प्रयोजन नै हुँदैन भन्छन् । परमात्माप्राप्तिका लागि वेदले कर्मको आवश्यकता देखाए पनि विद्यालाई कर्मादि कुनैको पनि सहायता नचाहिने बताउँदै ब्रह्मज्ञानकै सर्वोच्चतालाई उनी यसरी महत्त्व दिन्छन्-

> विद्यालाइ सहाय कर्म छ ठुलो भन्छन् इ वेद्ले पनि
> तस्मात् कर्म अवश्य गर्नु जनले साहाय होला भनी ।
> क्वै यस्सो पनि भन्दछन् तति भनुन् साहाय कोही रती
> विद्यालाई त चाहिँदैन बुझ यो विस्तार् बताऊँ कती ।। (उत्तरकाण्ड श्लो. १२९)

परमात्मास्वरूपलाई जानिसकेपछि समस्त कर्म त्याज्य हुन्छन् । सम्पूर्ण अनात्म वस्तुहरूको अनित्यता र असत्यताबोध गरिसकेपछि अन्तिम पुरुषार्थ प्राप्त गर्न कर्मको आवश्यकता पर्दैन । वाजसेनीय श्रुतिमा पनि मोक्षको साधन ज्ञान नै भनिएकोले मोक्षप्राप्तिका लागि विद्यालाई अन्य साधनको आवश्यकता नपर्ने र परमात्मा र जीवात्माको अभिन्नता बुझिसकेपछि अज्ञान नजन्मने बताइएको छ। ज्ञानमार्गद्वारा प्राप्त गरिने मोक्ष सर्वश्रेष्ठ मुक्ति हुन्छ । परमार्थतत्त्वज्ञान नै मुक्तिका लागि सर्वोत्तम मार्ग हो भनी स्वीकार्ने अद्वैतवादी वेदान्तकै स्वरको पक्षपोषण रामायण (रामगीता)ले यसरी गरेको छ -

> हुन्छन् कर्म त देह देहहरूमा पूरा अभिमान् भई
> विद्या हुन्छ त जो छ तेही अभिमान् देहादिमाको गई ।
> विद्याको र इ कर्मको छ छ विरोध् साहाय हुन्थ्यो कहाँ ।
> विद्यै एक् छ समर्थ मुक्ति दिनमा यै जान्नु सब्ले यहाँ ।।

---

१४. *बृहदारण्यकोपनिषद् ४/३/२१ ।*

१५. *बलदेव उपाध्याय, भारतीय दर्शन, वराणसी : शारदा मन्दिर, सन् १९९७, पृ. ४८ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बाजीका श्रुति तैत्तिरीय कहिन्या श्रुतिहरूले पनि ।।
भन्छन् येहि कुरा सहाय अरूको खोज्दैन विद्या भनी ।
तस्मात् कर्मविरोधि जान जनले सब्कर्म छाडी दिनू
विद्यै मात्र ठुलो बुझेर यसमा यो मन् लगाई लिनू ।। (उत्तरकाण्ड श्लो. (१३०-१३१)

पूर्वीय दर्शनमा ब्रह्मविद्यालाई नै सर्वोत्तम विद्याका रूपमा लिइएको छ । यसलाई सबै विद्याहरूको विद्या भनिएको छ ।[१६] श्रीमद्भगवद्गीतामा पनि अध्यात्म विद्यालाई नै सर्वश्रेष्ठ विद्याका रूपमा लिइएको छ।[१७] कुनै पनि अविद्यमान वस्तुको उत्पादनका लागि कर्म गरिन्छ । आफैमा अन्तर्निहित आत्माको साक्षात्कारका लागि कर्म व्यर्थ छ । कर्मद्वारा आत्मसाक्षात्कार असम्भव छ । कुनै पदार्थमा विकार उत्पन्न गर्ने इच्छाले तथा मन र अन्य वस्तुको संस्कार उत्पादनको इच्छाले कर्म गरिन्छ, परन्तु आत्मामा विकास तथा संस्कारको अभाव हुन्छ । आत्मा अनुत्पाद्य, अनाप्य, अविकार्य तथा असंस्कार्य हुनाले कारण कर्मद्वारा उसको निष्पत्ति हुन सक्दैन।[१८] अतः ब्रह्मप्राप्तिका लागि कर्मसाधन हुन सक्दैन तर कामनाहीन नित्यकर्मको अनुष्ठानबाट चित्तशुद्धि हुन्छ र जीवात्मा आत्मस्वरूपको ज्ञान गर्दछ । आत्मज्ञानोत्पत्तिमा सहायक हुनाले नित्यकर्मलाई मोक्षसाधन मानिन्छ, तर सकाम कर्मले असुरत्व (पशुत्व) प्राप्त हुन्छ । अन्तःकरण शुद्धिका लागि कर्म व्यर्थ नभएर मोक्षप्राप्त गर्न चाहने जीवका लागि सहायक हुन्छ । प्रारब्ध कर्मबाट मुक्त गर्न नसके पनि सञ्चित र सञ्चीयमान कर्मनाश गर्न ज्ञानको आवश्यकता पर्दछ । ब्रह्मज्ञानद्वारा नै कर्मनाश हुन्छ र मोक्षप्राप्ति हुन्छ भन्ने वेदान्ती मान्यता उपर्युक्त भानुभक्तीय श्लोकहरूमा व्यक्तिएको पाइन्छ । वेदान्तमा मानवजीवनका दुई उद्देश्य मानिएका छन् - सांसारिक सुखप्राप्ति र आत्मपरमात्माको ज्ञान । सांसारिक सुख-सुविधाप्राप्त गर्न कर्मको विधान गरिएको छ । परमात्मा साक्षात्कारका लागि विद्या (ब्रह्मविद्या) को नै आवश्यकता पर्ने मानिन्छ। शङ्कराचार्यले ज्ञान र कर्मलाई विरोधी मानेका छन् । यसको पुष्टि व्यावहारिक दृष्टान्तद्वारा यसरी गरिएको छ - पूर्व समुद्र जाने व्यक्ति पूर्वकै बाटो हिंड्नु पर्दछ । पश्चिमको बाटो हिँडेर पूर्वको समुद्र पुग्न नसकिएझैँ ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न चाहने व्यक्ति ज्ञानमार्गबाट नै हिँड्नुपर्छ, कर्ममार्गबाट होइन । ज्ञान र कर्म पहाड र समुद्रजस्तै एक-अर्काका विरोधी हुन् ।[१९] ब्रह्मज्ञानप्राप्तिका लागि श्रवण, मनन र निदिध्यासनलाई आवश्यक साधन वा मार्ग मानिन्छ ।[२०] वैराग्य (सांसारिक तथा पारलौकिक फलभोगको कामना नगर्नु), शम (मनको एकाग्रता), दम (इन्द्रियलाई वशमा राख्नु), उपरति (बाह्यविषयको आश्रय नलिनु), तितिक्षा (चिन्ताशोकदेखि रहित हुनु, दुःखलाई सहनु), समाधान (श्रवणादिमा चित्तको एकाग्रता), श्रद्धा (गुरु र वेदान्त विद्यामा अटुट विश्वास) तथा मुमुक्षुत्व (मोक्ष प्राप्त गर्ने इच्छा), यी सम्पूर्ण गुणहरूले युक्त व्यक्ति नै वेदान्त श्रवणका लागि योग्य ठानिन्छ । श्रवणपछि त्यसलाई मनन गर्नुपर्दछ र मननपछि निदिध्यासन (ध्यान) को मार्गबाट ब्रह्मसाक्षात्कार हुने विश्वास गरिन्छ । यही शाङ्कर वेदान्ती मान्यताले उपर्युक्त भानुभक्तीय श्लोकमा अभिव्यक्ति पाएको छ । **क्रमशः .....**

१६. *स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय आह । - मुण्डकोपनिषद् १/१ ।*
१७. *अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् । - गीता १०/३० ।*
१८. *उत्पाद्यमाप्य संस्कार्य विकार्यं च क्रियाफलम् । नैव मुक्तिर्यतस्तस्मात् कर्म तस्या न साधनम् ।। - नैष्कर्मसिद्धिः १/५३ ।*
१९. *न हि पूर्वसमुद्रं जिगमिषोः प्रतिलोम्येन ... गीता शाङ्करभाष्यम् १८/५५ ।*
२०. *आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः निदिध्यासितव्यः । आत्मनो वा अरे दर्शनेन, श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विज्ञातं भवति । बृहदारण्यकोपनिषद् २/४/८ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साइत सबैका लागि : यात्रामुहूर्त्त विमर्श

सहा. प्रा. हरिप्रसाद पौडेल

वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाडौँ

'या' प्रापणे धातुबाट यात्रा शब्द निष्पन्न हुन्छ, जसको अर्थ कुनै ठाउँमा पुग्नु भन्ने हुन्छ । अंग्रेजीमा Journey शब्दले यस कुरालाई जनाउँछ । ज्योतिषशास्त्रअनुसार कुनै कार्यप्रयोजनविशेषले अथवा मित्रादिको सहयोगको अपेक्षाले या निमन्त्रणा स्वीकार गर्न सधैं जसो गइरहने स्थानबाहेक विशेष स्थान, नगर, तीर्थ, देश आदिमा जानुलाई यात्रा गर्नु भनिन्छ । संसारका विविध ठाउँमा कुनै पनि धर्मावलम्बीले यात्रा साइतलाई आ-आफ्नै सिद्धान्त तथा परम्पराअनुसार अङ्गीकार गरेको पाइन्छ । हिन्दु तथा बौद्ध धर्ममा यात्रा या अन्य कुनै पनि शुभ कार्यमा साइत विचार गरी कार्यारम्भ गर्ने प्रचलन रहिआएको छ । 'कस्तो साइत पारेर हिंडेछु, साह्रै दुःख पाइयो' यस्तो लोकोक्ति प्रायशः सुनिन्छ । वास्तवमा समयभन्दा बलियो अरू केही छैन । समयभन्दा पहिले र भाग्यभन्दा बढी केही पनि पाइँदैन । समयले नै कुनै कार्य सफल या विफल गराउँछ, जसरी उचित समयमा रोपेको बिउमात्र काम आउँछ । कार्यारम्भ समयको साइत यदि ठिक छ भने त्यो काम अत्यन्त सरल तरिकाले राम्रोसँग सफल हुन्छ । यदि कार्यारम्भ समय राम्रो छैन भने त्यो काम अत्यन्त झन्झटिलो र दुःसाध्य पनि बन्दछ । यही कुरालाई विचार गरी हाम्रा त्रिकालदर्शी ऋषिमुनिहरूले विविध काम गर्न विविध मुहूर्त्तहरू बताएका छन् । ती मुहूर्त्तको राम्ररी मनन गर्नाले त्यो व्यक्ति विश्वपूज्य हुनुका साथै दीर्घायु, सुखी, धनी तथा मित्रादिले र नोकर वाहन आदिले परिपूर्ण हुन्छ भनेर शास्त्रमा वर्णन गरिएको छ ।[१] ती मुहूर्त्तहरू के कति प्रभावकारी, सत्य या असत्य छन् भन्ने कुरा त सबैले आफै अनुभव गरी तिनलाई स्वीकार गरेकोबाट नै पुष्टि हुन्छ । यदि त्यसमा सत्यता नभएको भए यति ठूलो विश्वासका साथ सबैले स्वीकार गर्दैनथे होला ।

ज्योतिषका व्यावहारिक विषयहरूको अध्ययन-अनुसन्धानमा संलग्न भएको हुनाले यस विषयमा केही अनुसन्धान गर्दैछु जसअनुसार यात्रामा दिक्शूल र योगिनी नमिलेको दिन मैले यात्रा गर्दा कि त यात्रा कष्टप्रद हुन्छ या त कुनै न कुनै दुर्घटना देखिएको पाएको छु । त्यस्तै प्रकारले सञ्चारका माध्यमबाट जुन दुर्घटनाहरू सुन्दछु, त्यो दुर्घटनाग्रस्त यान या साधन दिक्शूल या योगिनी नमिलेको विपरीत दिशातर्फ गइरहेको हुन्छ या त कुनै न कुनै गलत साइतमा हिंडेको पाएको छु ।

यात्रामा शकुन अझ शीघ्रफलदायी हुन्छ भने लग्नबल पनि उत्तिकै प्रभावकारी हुन्छ । त्यसपछि दिक्शूल र योगिनीको फल लाग्दछ र चन्द्रवर्ण, चन्द्रदिशा र कालराहुलाई पनि ७५% ले अङ्गीकार गरेको

---

१. *यः षष्ट्यायुतशतवृत्तबद्धमेनं मार्तण्डं पठति नरः स विश्वपूज्यः ।*
बह्वायुः सुखधनपुत्रमित्रभृत्यान् सम्प्राप्नोत्यविकलधीश्च तीर्थसिद्धिम् ।। (मुहूर्त्तमार्तण्ड)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पाएको छु । यात्रामा कसले कुन विषयलाई बढी जोड दिएका छन् भन्ने विषयमा यो प्रमाण छ –

उषः प्रशंसते गर्गः शकुनञ्च बृहस्पतिः ।

अङ्गिरा मन उत्साहो विप्रवाक्यं जनार्दनः ।।

अर्थात् उषाकालको साइतलाई गर्गले, शुभाशुभ शकुनलाई वृहस्पतिले र प्रसन्न मनले गरेको साइतलाई अङ्गिराले प्रशंसा गरेका छन् ।

यात्रामा शकुनविचार

पूर्वीय संस्कृतिमा मात्र नभई पाश्चात्य संस्कृतिमा पनि शुभाशुभ शकुनहरूको विचार गर्ने चलन पाइन्छ। हाम्रो पूर्वीय संस्कृतिमा निम्नलिखित पदार्थहरूको दर्शन यात्रामा शुभकारक मानिएको छ :

शभु शकुनहरू – सेता वस्त्र, आभूषण, जलपूर्ण कलश, बाजा, शङ्ख, पुत्रले युक्त पुरुष, सवारी, ऐना, हात्ती, घोडा, गाई, सौभाग्यवती स्त्री, सेतो फूल, झूला, दीयो, धुँवारहित आगो, सुगन्धित द्रव्य, सेतो साँढे, वेश्या, छाता, चमर, कुमारी, माछा, भुइँको गोबर माटो उठाउँदै गरेको, धोबी, दुबो, कुश, रथ, रगत, मांस, मदिरा, ब्रह्मचारी, गुरु, ज्योतिषी, ब्राह्मण जोडी, ब्राह्मण मित्र, मृग, रोदनरहित शवयात्रा, दूध, दही, घ्यू तथा आफूलाई नितान्त मनपर्ने वस्तुहरूको दर्शन पनि यात्रा शुभ सूचित गराउँदछन् ।[३] उपर्युक्त शुभ शकुन देखिएमा तिनलाई दायाँ पारी यात्रा गर्नु पर्दछ ।

दशदीप्तशकुनहरू : बृहत्संहिता-शकुनाध्यायमा

क्षणतिथ्युडुवातार्कैर्देवदीप्तो यथोत्तरम् ।

क्रियादीप्तो गतिस्थानभावस्वरविचेष्टितैः ।।

अर्थात् क्षणदीप्त, तिथिदीप्त, नक्षत्रदीप्त, वायुदीप्त, सूर्यदीप्त, गतिदीप्त, स्थानदीप्त, भावदीप्त, स्वरदीप्त

---

२. *कालराहुवासज्ञान (मुहूर्तचिन्तामणि, यात्राप्रकरणमा)*
कौबेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्कार्धे सम्मुखे तस्य पाशः ।
रात्रावेतौ वैपरीत्येन गण्यौ यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्जनीयौ ।।

३. *शुभ शकुनहरू (मुहूर्त्तमार्तण्ड, यात्राप्रकरणमा)*
वस्त्रालङ्करणातिपूर्णकलशस्तौर्यध्वनिः पुत्रवान्
शङ्खादर्शनृपाश्वदन्तिसुरभिस्त्रीपुष्पधान्यादि च ।
दोलादीपविधूमवह्निसुरभिद्रव्याणि शुभ्रो वृषो
वेश्याच्छत्रवितानचामरकुमार्यो मीनगोरोचने ।।

त्यस्तै

यद्यत्स्वान्तनितान्ततोषकरणं कोरुद्धतं गोमयं
मृच्चाम्भोऽर्थघटान्वितः सहचरो धौताम्वरो मौत्रकः ।
दूर्वादर्भरथाः पलास्रमदिरा वर्णी गुरुर्दैवविद्-
विप्रौ मित्रमृगावरोदनशवं सिद्धार्थदुग्धादि च ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र चेष्टादीप्त यी दश दीप्त (तीव्र अशुभ) शकुनहरू उत्तरोत्तर बलिया हुन्छन् । दारुण या उग्रसंज्ञक नक्षत्रहरूको मुहूर्त्तलाई क्षणदीप्त भनिएको छ । चतुर्थी–षष्ठी–अष्टमी–चतुर्दशी तिथिहरूको मुहूर्त्तलाई तिथिदीप्त बताइएको छ । मूल–ज्येष्ठा–अश्लेषा–आर्द्रा–कृत्तिका–भरणी–मघा–विशाखा र ३ पूर्वालाई नक्षत्रदीप्त मुहूर्त्त मानिन्छ । अत्यन्त छोटो सयमका लागि देखिएको शकुन भावदीप्त हो । छिन्नभिन्न तथा ढलेका रूखहरू भएको ठाउँ, भत्केको, डढेको तथा पहिरो गएको आदि ठाउँहरू स्थानदीप्त मानिएका छन् । जुन शकुनहरू आगो भएतिर, युद्धतर्फ, झगडा भएतर्फ, बिजुली चम्केतर्फ या उल्कापात भएतिर उन्मुख हुन्छन्, ती गतिदीप्तशकुनहरू मानिन्छन् । पक्षी तथा अन्य जनावहरूको युद्ध चेष्टादीप्त हो । वातचक्र र आँधीबेहरी वातदीप्त कहिन्छ भने सूर्याभिमुख गरी यदि पशुपक्षीहरू कराउँछन् भने त्यसलाई सूर्यदीप्त भनिन्छ । यी दशप्रकारका शकुनहरू अशुभ बताइएका छन् ।

अन्य केही अपशकुनहरू

खरानी, हड्डी, काठको थुप्रो, फोहर, भुस, गिट्टी, बालुवा, नुन, उल्टो जुत्ता चप्पल, रित्तो भाँडो, पराल, औषधी, रोदन शब्द, मोही, धुँवा, कपास, रातो फूल, छाला, तेल, सख्खर, पागल, मत्त मान्छे, उल्टी गर्दै गरेको, तेल घस्दै गरेको, भोको, नाङ्गो, रोगी, अङ्गहीन, सन्यासी, शत्रु, गेरुवस्त्रधारी, चोर, दुःखी, पतित, हिंस्रक, डोरी लिएको मान्छे, गर्भिणी स्त्री, वन्ध्या स्त्री, कालो साँढे, भैंसी, सर्प, भ्यागुतो, छेपारो, सुँगुर, खरायो, जुका, बिरालो, गधा, ऊँट, महिषारूढ व्यक्ति, रित्तो भाँडो, हाच्छिउँ, चौपाया जनावरको अङ्गकम्प, बाटो छेक्नु, गेट लगाउनु, कुवचन श्रवण, शरीरमा लगाएको वस्त्र खस्नु, वाहन भाग्नु, कुकुरको युद्ध देखिनु, नपुंसक व्यक्ति, जल्दै गरेको घर आदि अशुभ शकुनहरू यात्रामा अत्यन्त अनिष्ट–फलदायी हुन्छन् । विचारणीय कुरा यो छ कि यी अपशकुनहरू पनि युद्धमा, नदी तर्दा, जुवा खेल्दा, हराएको वस्तुको खोजी गर्दा र रोगको उपचार गर्दा राम्रा मानिन्छन् ।[४]

पूर्व दिशाको यात्रामा घोडा र सेतो पदार्थ, दक्षिण दिशाको यात्रामा शव र मांस, पश्चिम दिशामा कन्या र दही, उत्तर दिशामा गाई, ब्राह्मण र साधुहरूको दर्शन अत्यन्त शुभ मानिएको छ ।[५]

अपशकुन दोष-परिहार

यात्रारम्भमा अशुभ शकुनहरू देखिएमा केही कदम (करिब ८ मि.) फर्केर आठपटक प्राणायाम गरी वा सो समय विश्राम गरी यात्रा गर्दा दोष नाश हुन्छ भनिएको छ । पुनः दोस्रो पटक पनि अशुभ शकुन देखिएमा सोह्रपटक प्राणायाम वा सो समय बिताई यात्रा गर्नुपर्दछ । यदि तेस्रो पटक पनि अपशकुनहरू देखिएमा यात्रा

४. *बृहत्संहिता, शाकुनाध्याय ४७*
कर्मसङ्गमयुद्धेषु प्रवेशे नष्टमार्गणे ।
यानव्यस्तगता ग्राह्या विशेषश्चात्र वक्ष्यते ।।

५. *बृहत्संहिता, शाकुनाध्याय ४६*
श्रेष्ठे हयसिते प्राच्यां शवमांसे च दक्षिणे ।
कन्यकादधिनी पश्चादुदग्गोविप्रसाधवः ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रद्द गर्नु राम्रो हुन्छ भने यात्रा गर्नैपर्ने भएमा गणेशको पूजा गरी स्वस्तिवाचनपूर्वक यात्रा गर्नु पर्दछ । यो धर्मशास्त्रीय मान्यतामा आधारित कुरा हो र यसमा केही वैज्ञानिक कारण पनि हुन सक्छ ।

यात्रीले यात्रापूर्व पालना गर्नुपर्ने नियमहरू

यात्रारम्भमा मुण्डन, मैथुन, अत्यधिक परिश्रम, मांसभोजन, जुवातास, आँसु झार्नु, दुग्धपान, मद्यपान, भय, मलिन अनुहार, मलिनवस्त्र, क्रोध, टर्रो भोजन, उल्टी गर्नु, तेल लगाउनु, पीरो भोजन त्याग गर्नुपर्दछ । त्यसमा पनि बिरामी भएमा निको नहुञ्जेल पर्खनु पर्दछ भने साइत गर्दा रातो वस्त्र या अन्य वस्त्र धारण गर्नुभन्दा सेतो वस्त्र धारण गर्नु राम्रो हुन्छ ।

यात्रामा कालविचार

पूर्व दिशाबाहेक अन्य सबै दिशाको यात्रा उषाकालमा शुभ हुन्छ । गोधूलि बेलामा पश्चिमबाहेक अन्य दिशाको, मध्यरात्रिमा उत्तरबाहेक अन्य दिशाको र अभिजित्कालमा दक्षिणबाहेक अन्य दिशाको यात्रा शुभ हुन्छ ।[६]

यात्रामा वार, नक्षत्र, शूल र योगिनी विचार

बताइएका तिथि, नक्षत्र, वारहरूलाई तर्काउनुपर्दछ ।

पूर्वमा	–	सोमवार, शनिवार, ज्येष्ठानक्षत्र, प्रतिपदा र नवमी तिथि ।
आग्नेयमा	–	तृतीया र एकादशी तिथि ।
दक्षिणमा	–	बिहीवार, धनिष्ठा, शतभिषा, पू.भा., उ.भा., रेवती, नक्षत्र, त्रयोदशी र पञ्चमी तिथि
नैऋत्यमा	–	द्वादशी र चतुर्थी तिथि ।
पश्चिममा	–	आइतवार, शुक्रवार, रोहिणी नक्षत्र, षष्ठी र चतुर्दशी तिथि ।
वायव्यमा	–	सप्तमी र पूर्णिमा तिथि ।
उत्तरमा	–	मङ्गलवार, बुधवार, उ.फा. नक्षत्र, दशमी र द्वितीया तिथि ।
ईशानमा	–	अष्टमी र औंसी तिथि ।

यात्रामा लग्नबल विचार

ब्रुवेऽथ हरिजं तिथ्यादिलक्षादिकम् अर्थात् यात्रामा माथि वर्णन गरिएका तिथि, वार आदिभन्दा यात्रारम्भ समयको लग्न लाख गुणा बलियो हुन्छ भन्ने मुहूर्त्तशास्त्रको प्रमाणअनुसार उचित लग्न पहिचान गरी त्यस लग्नमा यात्रा साइत गरिन्छ भने पूर्वोक्त शूल योगिनी आदि विचार गरी दिन पर्खेर बसिरहनु पर्दैन । प्रत्येक दिन उपयुक्त एउटा लग्न अवश्य निस्कन्छ । त्यसकारण चतुर व्यक्तिले अन्य विषय नमिलेता पनि लग्न मिलाई

६. *यात्रामा कालविचार (मुहूर्तचिन्तामणि, यात्राप्रकरण)*
उषःकालो विना पूर्वां गोधूलिः पश्चिमां विना ।
विनोत्तरां निशीथः सन् याने याम्यां विनाऽभिजित् ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यात्रा गर्नुपर्दछ । यात्रा लग्नमा लग्नदेखि केन्द्र (१, ४, ७, १०) स्थानमा वक्रीग्रह पार्नु हुँदैन र ललाटीयोग पनि पार्नु हुँदैन । लग्नबाट ३, ६, ११ स्थानबाहेक अन्य स्थानमा पापग्रह, दशममा शनि, १, ६, ८, १२ स्थानमा क्षीणचन्द्र, ४, ५, ७, १० स्थानमा शुक्र, सातौंमा गुरु, द्वादश स्थानमा अस्त बुध र ग्रहयुक्त चन्द्र यस्तो ग्रहस्थितिरहित लग्न संयोगले यात्रीलाई सुखमय यात्रा गराउँदछ ।[७]

यात्रामा चन्द्र विचार

यात्रामा चन्द्रदिशा र वर्ण पनि मिलाउनु पर्दछ । मेष, सिंह, धनुराशिको चन्द्र पूर्वमा, वृष, कन्या, मकरमा दक्षिण, मिथुन, तुला र कुम्भराशिमा पश्चिम र कर्कट, वृश्चिक, मीन राशिमा उत्तर दिशामा चन्द्रवास हुन्छ । यात्रा गर्नुपर्ने दिन उपर्युक्त राशिअनुसार चन्द्रको दिशाबोध गरी त्यसअनुसार सम्मुख या दायाँ चन्द्र पारी यात्रा गर्नाले शुभ हुन्छ । त्यस्तै प्रकारले मेष, सिंह, वृश्चिक राशिको चन्द्र रक्तवर्णको हुन्छ । त्यस दिनको यात्राले झगडा गराउँछ । वृष, कर्कट, तुला राशिको चन्द्र सेतो हुन्छ र त्यो यात्रा सिद्धिको कारक बन्दछ । धनु, मीन, मिथुनको चन्द्र पीतवर्ण हुन्छ, जुन चन्द्रले यात्रामा लक्ष्मीप्राप्ति गराउँछ । कन्या, मकर, कुम्भको चन्द्र कालो वर्णको हुन्छ र त्यसमा यात्रा गर्नाले कष्ट गराउँछ ।

यात्रामा शुभ नक्षत्रहरू

श्रवण, धनिष्ठा, रेवती, अश्विनी, पुनर्वसु, तिष्य, मृगशिरा, अनुराधा र हस्त यी नक्षत्रहरू यात्रामा शुभ हुन्छन् । यीमध्ये जन्मनक्षत्र छ भने त्यो नक्षत्रलाई छल्नुपर्दछ ।

यात्रामा त्याज्य तिथिहरू

चतुर्थी, नवमी, चतुर्दशी, पूर्णिमा, औंसी, षष्ठी, अष्टमी, द्वादशी तथा शुक्लप्रतिपदा अशुभ हुन्छन् । त्यस्तै प्रकार बुध र शुक्र जुन दिशामा उदित हुन्छन् त्यस दिशातर्फको यात्रा पनि शुभ हुँदैन ।

कुनै पनि व्यक्तिका लागि यात्रा एक महत्त्वपूर्ण विषय हो । केही व्यक्तिको त यात्रा गर्नु नै जीवनको सबैभन्दा ठूलो रुचिको विषय पनि हुन्छ तर यात्राको साइत नराम्रो भएमा त्यो यात्रा अत्यन्त कष्टप्रद हुन्छ । अन्तः माथि बताएअनुसार साइत विचार गरी यात्रा गर्नाले यात्रा सुखमय र सहज बन्दछ ।

---

७. *त्र्यायार्यन्यगताः खलाः ख इनजोऽब्जोन्त्याद्यषष्ठाष्टगो*
भूयः सोपचितोऽस्तखाम्बुसुतगः शुक्रोऽस्त ईज्यो मृतौ ।
नष्टज्ञो व्ययगो ग्रहान्वितशशी यातुर्महाविघ्नदा
अन्यस्थानगता जयार्थसुखदास्त्याज्यं पुरोक्तं न चेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृत बौद्ध धर्म : संस्कृत भाषा र बौद्ध धर्म

- सहा.प्रा. वेदराज ज्ञवाली

सर्वदर्शन तथा बौद्धदर्शन विभाग

वाल्मीकि विद्यापीठ

१. भूमिका

ईसापूर्व ५६३ मा नेपालको लुम्बिनीमा जन्मेका सिद्धार्थ गौतमले २९ वर्षका उमेरमा घरबार त्यागी करिब ६ वर्षसम्म कठोर तप तथा अन्त्यमा ध्यानको साधना गरी ज्ञान प्राप्त गरे । उनले प्राप्त गरेको ज्ञानलाई बोधिज्ञान भनिन्छ । यसपछि उनलाई सिद्धार्थ गौतमको सट्टा बुद्धका नामले पुकार्न थालियो । बुद्धले आफ्नो करिब ४५ वर्षको बाँकी जीवन मानवकल्याणका खातिर आफूले प्राप्त गरेको ज्ञानको प्रचार-प्रसार गरेर बिताए । उनको परिनिर्वाण (मृत्यु) ई.पू. ४८३ मा भारतको कुशीनगरमा भएको थियो ।

गौतम बुद्धले जुन सिद्धान्त वा विचारको प्रचार-प्रसार गरे, त्यो ज्ञान तत्कालीन सामाजिक परिवेशका सापेक्षतामा निकै नै प्रगतिशील चरित्रको थियो । यस ज्ञानको चरित्र र सारलाई हेरेर कैयौँ मानिसहरू उनका मान्यतालाई शिक्षाका रूपमा लिन्छन् भने धेरै मानिसहरू धर्मका रूपमा स्वीकार गर्दछन् । यहाँ बुद्धले प्रतिपादन गरेको धर्म तथा उनका अनुयायीहरूले कालान्तरमा विकसित गरेका शास्त्रहरूको माध्यम भाषा, त्यसमा पनि संस्कृत भाषा र बौद्ध धर्मका सम्बन्धका बारेमा चर्चा गर्न खोजिएको छ ।

बुद्धले बुद्धत्वलाभ गरिसकेपछि करिब ४५ वर्षसम्म कोशी-कुरुक्षेत्र तथा हिमाचल-विन्ध्यको बीचका क्षेत्रमा घुमेर आफ्नो धर्म वा सिद्धान्तको प्रचार-प्रसार गरेका थिए । माथि उल्लिखित चौदहभित्रको क्षेत्रलाई मध्यदेश वा मध्यमण्डल भनिन्थ्यो । यस मध्यमण्डलमा सामान्यतया जुन भाषा बोल्ने गरिन्थ्यो, त्यसै भाषामा बुद्धले उपदेश दिएका थिए ।[१] अब प्रश्न उठ्दछ, त्यतिन्जेल मध्यदेशमा जनसाधारणले बोल्ने र बुझ्ने भाषा के थियो ? जसलाई बुद्धले पनि आफ्नो धर्म अभियानमा अपनाएका थिए । विद्वान्हरूका अनुसार बुद्धले आफ्नो धर्मप्रचारका अभियानमा यस क्षेत्रमा प्रचलित अनेक बोलीहरूको समवाय[२]का रूपमा रहेको पालि भाषालाई अपनाएका थिए । त्यसैले बुद्धका समयमा पालि भाषा नै बुद्ध धर्मको देशनाको आधार वा बौद्ध काव्य तथा शास्त्रको माध्यम-भाषाका रूपमा रहेको मानिन्छ ।

१. *भिक्षु जगदीश काश्यप, पालि-महाव्याकरण, वाराणसी, मोतीलाल बनारसीदास, पुनर्मुद्रण ई.सं. २०००, पृ. X.*
२. *डा. रामायणप्रसाद द्विवेदी, बौद्ध संस्कृत काव्य-समीक्षा, वाराणसी, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय शोध-प्रकाशन, ई.सं. १९७६, पृ. ६४ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मध्यदेश वा मध्यक्षेत्रमा असङ्ख्य नगर, निगम तथा गाउँ अवस्थित थिए । मगध र कोशलजस्ता राज्यहरू, अङ्ग, काशी, चेदि र कुरुजस्ता जनपद साथै शाक्य, कोलिय र लिच्छविजस्ता गणतन्त्र[३] पनि यसै मध्यमण्डलमा अवस्थित थिए । सम्पूर्ण मध्यमण्डलको अन्तःप्रान्तीय जीवित भाषाका रूपमा रहेको पालि भाषालाई विशेष गरी विस्तारित हुँदै गएको मगध राज्यले अपनाएको हुनाले यस भाषाको अर्को नाम मागधी पनि रहन गयो ।[४] यो मागधी भाषा मगधको खास आफ्नो भाषा भने थिएन । किन्तु सम्पूर्ण मध्यमण्डलमा बोलिने भएको हुनाले त्यस भाषालाई मगधका सम्राट्हरूले अधिक उपयोगी हुने देखेर आफ्नो राजभाषा बनाएका थिए । यस भाषालाई मगधले राजभाषाका रूपमा प्रयोग गर्न थालेपछि यस भाषामाथि मगधको आफ्नो बोलीको निकै प्रभाव पर्न गएको कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ।

बुद्धकालीन मध्यदेश र खास गरी मगधमा प्रचलित भाषा जसलाई हामी पालि भाषाका नामले पुकार्दछौँ, त्यसका बारेमा चर्चा गरौँ । भाषाका रूपमा पालि शब्दको प्रयोग ईसाको करिब चौधौँ शताब्दीदेखि मात्र हुन थालेको हो । पालिको प्रारम्भिक अर्थ बुद्धवचन (मूल त्रिपिटक) अथवा पाठ (मूल त्रिपिटकको पाठ) नै हो । यस प्रारम्भिक अर्थमा पालिको प्रयोग पालिका मान्य आचार्य बुद्धघोष (चौथो शताब्दी)देखि लिएर धम्मकीर्ति महासम्मि (चौधौँ शताब्दी)सम्म हुँदै रह्यो । पालि शब्दको आधार वा उत्पत्तिबारे विद्वान्हरूका बीचमा मतभिन्नता रहेको पाइन्छ । भिक्षु सिद्धार्थका अनुसार पालि शब्दको आधार संस्कृत पाठ (वेद-पाठ) हो । यही पाठ शब्द परिवर्तित भएर क्रमशः पाठ = पाल = पालि, बुद्धवचन बन्यो ।[५] यस मतका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने जब ब्राह्मणवर्ग बौद्ध धर्ममा दीक्षित हुन थाले र वेदपाठको प्रयोग बुद्धवचनका लागि गर्न थाले । त्यस बेला उनीहरूका लागि वेदसदृश महत्त्वपूर्ण आश्रयका रूपमा बुद्धवचन प्राप्त भयो । यिनै ब्राह्मणकुलबाट बौद्ध धर्ममा दीक्षित भएकाहरूले नै पालि भाषाका स्थानमा संस्कृत भाषालाई अपनाउन प्रारम्भ गरे । भिक्षु जगदीश काश्यपका अनुसार पालि शब्दको आधार परियाय (बुद्धोपदेश) हो र परियाय शब्द क्रमशः पारियाय = पालियाय = पालि (बुद्धवचन) बन्यो ।[६] पालि शब्दको उत्पत्ति र विकासका बारेमा अन्य मत पनि रहेका छन् । पालि भाषा बुद्धवाणी (त्रिपिटक)को माध्यम हो, जसलाई पा रक्खने, लि = पाति रक्खतीति पालि अर्थात् बुद्धवचनको रक्षक भन्न सकिन्छ ।[७] यसरी बौद्ध काव्यको प्रारम्भिक माध्यम पालि भाषा थियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन आउँछ । पालि भाषाको स्थान संस्कृत भाषाले किन र कुन परिस्थितिमा ग्रहण गऱ्यो, जसमा पछिल्लो अवधिमा अधिकांश बौद्धकाव्य तथा शास्त्रको रचना हुन गयो भन्ने बारेमा चर्चा गरौँ ।

---

३. *भरतसिंह, उपाध्याय, बुद्धकालीन भारतीय भूगोल, प्रयाग, हिन्दी साहित्य सम्मेलन, शक संवत् १८८३, पृ. ८ ।*

४. *भिक्षु जगदीश काश्यप, पूर्ववत्, (पाद टिप्पणी नं. २), पृ. ६४ ।*

५. *डा. नारायणप्रसाद द्विवेदी, (पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. २), पृ. ६४ ।*

६. *भिक्षु जगदीश काश्यप, (पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. १), पृ. Xiv-xviii.*

७. *डा. नारायणप्रसाद द्विवेदी, पालिभाषा-विनिच्छयो, सारस्वती सुषमा, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्याय, वि.सं. २०२६, पृ. १८२-१८८ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. बौद्धहरूका बीचमा संस्कृत भाषाप्रवेशको प्रसङ्ग

तत्कालीन आर्यसमाज संस्कृत भाषामा पल्लवित वैदिक धर्म तथा संस्कृतिबाट प्रभावित थियो। वैदिक धर्म तथा संस्कृति आफ्नो विकासको एक चरणमा पुगेर पशुबलिलगायत अनेकन् रूढिजन्य खराबीबाट ग्रस्त हुँदै गएपछि त्यसैको प्रतिक्रियास्वरूप गौतम बुद्धले आफ्ना प्रगतिशील मान्यताहरू अगाडि सारेका हुनाले बौद्ध धर्मलाई वैदिक धर्मभन्दा सर्वथा पृथक् भन्दा पनि त्यसैको संशोधित रूप मान्नुपर्दछ भन्ने विद्वान्हरूको राय पाइन्छ ।[८] यतिञ्जेल संस्कृत भाषा एकातर्फ आर्यवैदिक संस्कृतिको माध्यम वा आधार थियो भने अर्कातर्फ समाजका आभिजात्य-वर्गले पनि संस्कृत अँगालेका हुनाले उनीहरूको समस्त धर्म, साहित्य, दर्शन वा प्रायः सबै प्रकारका साहित्यिक रचनाहरू यसै भाषामा विद्यमान छन् ।

संस्कृतभाषा आर्यहरूको मान्य भाषा रहिआएको छ । आर्यहरू आफ्नो भाषा, संस्कृति र धर्मप्रति कट्टर रहँदै आएका छन् । धार्मिक, सांस्कृतिक तथा शैक्षिक क्रियाकलापमा प्रवृत्त ब्राह्मणहरू आफ्नो भाषा, संस्कृति तथा धर्मप्रति जतिसुकै कट्टर भए तापनि तत्कालीन समयमा देखापरेका खराबीको विरोध गर्दै बुद्धले प्रतिपादन गरेको नयाँ विचारधाराप्रति आकर्षित हुन जानाले कैयौँ ब्राह्मण कुलपुत्रहरू बुद्धधर्मका अनुयायी बन्न थाले । उनीहरूलाई बौद्धधर्म त स्वीकार्य भयो तर आभिजात्य संस्कारबाट संस्कारित भएका हुनाले बुद्धधर्म स्वीकार्ग भए तापनि संस्कृतभन्दा निम्नस्तरको (कम विकसित) पालि भाषा स्वीकार्य भएन । सुरुमा बुद्धको व्यक्तित्वका प्रभावले कैयौँ ब्राह्मणहरूले पालि भाषा अँगालेको देखिए पनि समयक्रममा ब्राह्मण भिक्षुहरूले बौद्ध धार्मिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक क्रियाकलापमा संस्कृतलाई माध्यम-भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न थाले । मध्यकालीन पालि एवं प्राकृतजस्ता आर्यभाषाहरू प्रायः परिवर्तित वा विकसित हुँदै गएका देखिन्छन्, तर संस्कृतभाषामा यस्तो परिवर्तन कमै मात्रामा भएको देखिन्छ अर्थात् संस्कृत सापेक्षरूपमा स्थिर भाषाका रूपमा देखिन्छ । ब्राह्मण-कुलपुत्रहरू बौद्धधर्ममा दीक्षित भइसकेपछि पनि उनीहरूमा संस्कृत भाषाप्रतिको मोह नछुटेको प्रसङ्ग र बुद्धको भाषासम्बन्धी विचार **विनयपिटक**को चुल्लवग्गमा उल्लेख गरिएको छ । प्रसङ्गअनुसार त्यस समयमा यमेलु र तेकुल नामक ब्राह्मण जातिका सुन्दर (कल्याण) वचन भएका दुई भाइ भिक्षुहरू थिए । उनीहरूले एक दिन बुद्ध भएका ठाउँमा गएर बुद्धलाई अनुरोधपूर्वक भने – "भन्ते ! अहिले विभिन्न नाम, गोत्र, जाति र कुलका (पुरुष) प्रव्रजित हुन्छन् । उनीहरूले आफ्ना भाषामा बुद्धवचनलाई उच्चारण गरेर दूषित गर्दछन् । तसर्थ बुद्धवचनलाई छन्दस् (वेदको जस्तै संस्कृतभाषा) मा राख्दा राम्रो हुने थियो ।" उनीहरूका कुरा सुनेर बुद्धले उनीहरूलाई फट्कार्दै बुद्धवचनलाई छन्दस्मा राख्ने होइन, बरु आफ्नै भाषामा सिक्नुपर्दछ भन्ने अनुमति दिए ।[९] विनयपिटकको यस दृष्टान्तबाट थाहा हुन्छ कि ब्राह्मण भिक्षुहरूलाई संस्कृत भाषामा पवित्रताको गन्ध आउँदथ्यो । आफ्नो वाणी (सका निरुक्ति), जुन

---

८. *डा. रामायणप्रसाद द्विवेदी, (पूर्ववत्, नं. २), पृ. ६५ ।*

९. *राहुल सांकृत्यायन, विनयपिटकम्, (हिन्दी अनुवाद), ताइवान, द कर्पोरेट बडी अफ द बुद्ध एजुकेसनल फाउन्डेसनल, (मुद्रण मिति अनुल्लिखित), पृ. ४५ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषामा सबै सामान्य भिक्षुहरू बुद्धवचन सिक्ने गर्दथे, उनीहरूलाई (ब्राह्मण भिक्षुहरूलाई) वैदिक भाषाका तुलनामा निम्नकोटिको लाग्ने गर्दथ्यो । अतएव त्यसमा बुद्धवचन सिक्नु उनीहरू आफ्नो अपमान ठान्दथे । त्यसैले उनीहरूले बुद्धवचनलाई वेदको पवित्र भाषामा राख्ने प्रस्ताव गरेका थिए । बुद्धकै समयमा उनीहरू यस कुरामा असफल भए तापनि कालान्तरमा उनीहरू त्यसो गर्न सफल पनि भए । यसलाई बुद्धवचन संस्कृत भाषामा राख्न सुरु गरिनाको प्रथम कारण मान्न सकिन्छ ।[१०]

बुद्धकालीन र त्यसपछिको लामो समयलाई विचारधाराको सङ्घर्ष र प्रतिस्पर्धाको समय मानिन्छ। ब्राह्मण–वैदिक विचारधारा र बौद्ध विचारधारा पनि सयौँ वर्षसम्म वैचारिक सङ्घर्ष र प्रतिस्पर्धाबाट गुज्रिएका थिए । यस क्रममा ब्राह्मण–वैदिक विचारधाराविरुद्धको सङ्घर्षका दौरानमा ब्राह्मण भिक्षु तथा अन्य भिक्षुसमेतले ब्राह्मणहरूलाई बौद्धधर्मप्रति आकर्षित गर्न सजिलो हुने ठानेर संस्कृतलाई अपनाउँदै जाँदा बौद्धधर्ममा पनि संस्कृत भाषाको प्रचलन बढ्दै गयो । पालि भाषाजस्तो कम विकसित भाषाभन्दा संस्कृतभाषामा काव्य तथा शास्त्ररचना गर्नाले सशक्त रूपमा अभिव्यक्त गर्न सकिने हुनाले यो प्रचलन बढ्दै गयो अथवा ब्राह्मणहरूको बौद्धधर्ममा प्रवेश र ब्राह्मणहरूको वैदिक विचारधाराविरुद्ध सङ्घर्षका क्रममा उनीहरूको भाषालाई नै बौद्धहरूले पनि अँगाल्दै गए । यसलाई बौद्धधर्ममा संस्कृतभाषाको प्रचलनको दोस्रो कारण मान्न सकिन्छ । बौद्धहरूका लागि माध्यम–भाषाभन्दा बौद्ध धर्म वा बौद्ध विचारको प्रचार–प्रसार बढी महत्त्वको विषय थियो । त्यसैले तत्कालीन समाजका आभिजात्य–वर्ग र सुशिक्षित ब्राह्मणहरूको माध्यम–भाषा बनेको संस्कृतलाई अँगाल्दै गए । यसलाई तेस्रो कारण मान्न सकिन्छ । अन्य जनसमुदाय बौद्धधर्म अँगाल्नुका साथै आफ्नो पहिलाको भाषालाई पनि उदारतापूर्वक परिवर्तन गर्न तयार भए । तर संस्कृत भाषामा संस्कारित ब्राह्मणहरूले बौद्धधर्म स्वीकारे पनि आफ्नो संस्कृत भाषा त्याग्न सकेनन् वा चाहेनन्, जसका कारणले गर्दा बौद्धधर्ममा ब्राह्मण–कुलपुत्रहरूको प्रभाव बढ्दै जाँदा संस्कृत भाषाको पनि प्रचलन बढ्दै गयो । यो बौद्ध धर्ममा संस्कृतको प्रभाव बढ्नाको चौथो कारण हो । बौद्ध धर्मका विकासमा पनि हिन्दूधर्मका विकासमा जस्तै राजा–महाराजाको संरक्षण वा प्रोत्साहन रहेको पाइन्छ । प्रायः राजाहरूका दरबारमा संस्कृत जानेका प्रकाण्ड विद्वान्हरू रहने गर्दथे । उनीहरूले अन्य धार्मिक तथा सांस्कृतिक क्रियाकलापका अतिरिक्त विभिन्न साहित्यिक विधाको प्रयोगबाट शासकहरूलाई मनोरञ्जन समेत प्रदान गर्ने गर्दथे । यसै कुराको अनुसरण गर्दै बौद्ध पण्डितहरूले पनि शासकहरूका आश्रयमा गएर सुललित संस्कृत भाषामा बौद्ध धर्मका धार्मिक तथा दार्शनिक सिद्धान्त सरलतापूर्वक बताएर उनीहरूलाई बौद्ध बनाए । बौद्ध संस्कृत काव्य–रचनामा राजाहरूको ठूलो योगदान रहेको छ । यो बौद्ध धर्ममा संस्कृत भाषाको प्रचलनको पाँचौँ कारण हो । माथि ब्राह्मण भिक्षु र बुद्धका बीचमा भाषाप्रयोगका सम्बन्धमा भएको परिचर्चाबाट बुद्धले भाषामा होइन कि शब्द वा उपदेशमा अन्तर्निहित ज्ञानमा जोड दिँदै हरेक मानिसले आफ्नो बोली वा भाषामा बुद्धवचन सिक्ने अनुमति दिएको बुझिन्छ । यसबाट संस्कृत वा अन्य कुनै जीवित भाषालाई आफ्नो सुविधाअनुसार अपनाउन बुद्धले अनुमति दिएका थिए । यस क्षेत्रमा विकसित आर्यभाषाहरू प्रायः सबै

१०. *डा. रामायणप्रसाद द्विवेदी, (पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. २), पृ. ६७ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नै संस्कृत भाषाबाट विकसित भएका वा उनीहरूको जननी संस्कृत भाषा भएको हुनाले विभिन्न भाषाका बीचमा संस्कृत भाषा सेतुका रूपमा रहेको थियो र छ पनि । यसका साथै ईसाको प्रथम शताब्दीसम्ममा अनार्य भाषा पनि आर्यकरण हुँदै गएका परिप्रेक्ष्यमा संस्कृत भाषालाई प्रयोग गर्नु विविध भाषा–समूहका जनसमुदायबीच बौद्धधर्म प्रचार गर्ने सन्दर्भमा बुद्धिमत्ताको परिचायक नै हो । बौद्ध धर्ममा संस्कृत भाषा प्रचलित हुनाको कथावस्तु यही नै हो ।

३. बौद्धधर्म र शास्त्रीय भाषाहरू

बुद्धवचन वा बौद्ध धर्म तथा दर्शनसित सम्बन्धित काव्य वा साहित्य कुनै खास एउटा मात्र भाषामा रचना गरिएका छैनन् । आफ्नो अस्तित्वको करिब २६०० वर्षको ऐतिहासिक कालक्रममा अहिले मुख्यरूपले संस्कृत र पालि भाषामा रचना गरिएका बौद्ध काव्य तथा शास्त्र र यिनीहरूका अनुयायीको अस्तित्व बाँकी रहन जाँदा केही मानिसहरू पालि भाषामा मात्र बौद्धशास्त्र छन् भन्ने धारणा राख्दछन् भने अर्का थरी संस्कृत भाषामा मात्र बौद्धशास्त्र छन् भन्ने एकाङ्गी धारणा राख्दछन् । तर ऐतिहासिक तथ्यले के देखाउँछन् भने बौद्ध धर्म तथा दर्शनका विकासक्रममा जम्मा चारवटा भाषालाई शास्त्रीय भाषाका रूपमा स्विकारिएको वा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । बौद्धधर्मका चारवटा शास्त्रीय भाषाहरू हुन् – पैशाची, संस्कृत, अपभ्रंश र प्राकृत ।[११] पालि भाषा र पैशाची भाषालाई एकै किसिमको वा एउटै भाषा मानिन्छ ।[१२] बौद्ध धर्ममा पालि भाषालाई शास्त्रीय भाषाका रूपमा प्रयोगको सुरुवातका सन्दर्भका बारेमा माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ । बुद्धधर्मका सर्वाधिक आधिकारिक ग्रन्थ मानिएका त्रिपिटकहरू अहिले पनि पालि भाषामा रहेका छन् । बौद्ध धर्मका विभिन्न सम्प्रदायमध्ये स्थविरवादी सम्प्रदायको प्रभाव भएका बर्मा, श्रीलङ्का, थाइल्यान्ड आदि देशमा अहिलेसम्म पनि पालि भाषाको प्रयोग अविच्छिन्न रूपमा भइरहेको छ ।

प्राकृत भाषा धम्मपदको भाषा हो । यसको रचना खरोष्ट्री लिपिमा गरिएकाले प्राकृत भाषाको धम्मपदलाई खरोष्ट्री धम्मपद पनि भनिन्छ । यस भाषाको पश्चिमोत्तर–मध्य भारतीय आर्यभाषासित सामीप्य रहेको छ ।[१३] अपभ्रंश भाषा विशेष गरी बौद्ध सिद्ध–साहित्यको भाषा हो । बौद्ध धर्म, दर्शन तथा साधनाका परम्परामा बौद्ध सिद्धहरूद्वारा रचित साहित्यलाई नै बौद्ध अपभ्रंश साहित्य भनिन्छ । यसलाई तान्त्रिक बौद्ध सिद्ध–साहित्य पनि भनिन्छ ।[१४]

---

११. *नोर्बु शास्त्री, विचार–विनिमय, सम्पादन के सिद्धान्त और उत्पादन, वाराणसी, दुर्लभ बौद्ध ग्रन्थ शोध योजना, केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, ई.सं. १९९०, पृ. ८४ ।*

१२. *प्राचार्य रिंपोछे, पूर्ववत्, पृ. ८९ ।*

१३. *डा. रामायणप्रसाद द्विवेदी, (पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. २), पृ. ६४ ।*

१४. *डा. नागेन्द्रनाथ उपाध्याय, बौद्ध अपभ्रंश साहित्य, वाराणसी, केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, सारनाथ, ई.सं. २००१, पृ. ११ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४. संस्कृत भाषा र बौद्ध धर्म

संस्कृत भाषामा आधारित अथवा संस्कृत भाषालाई शास्त्रीय भाषाका रूपमा अँगालेका बौद्धहरूका बारेमा वा संस्कृत भाषा र बौद्धधर्मको समग्र सम्बन्धका बारेमा चर्चा गर्नु कठिन कार्य हो । सामान्यतया बौद्ध धर्म भन्नाले नेपालको लुम्बिनीमा जन्मेका गौतम बुद्धले आजभन्दा करिब २६०० वर्ष पहिला स्थापना गरेको धर्मविशेष भन्ने बुझिन्छ । यस दौरानमा बौद्धहरूका बीचमा दार्शनिकरूपमा मात्र नभई धार्मिकरूपमा समेत अनेकौँ सम्प्रदायको उदय भएको छ । बुद्धको परिनिर्वाणको करिब एक सय वर्षपछि सबैभन्दा पहिला बौद्धधर्म स्थविरवादी र महासाङ्घिक गरी दुई खेमामा विभक्त भयो । त्यसपछिको करिब एक सय वर्षभित्र बौद्धहरू दार्शनिक रूपले १८ वटा सम्प्रदायमा विभक्त भएका थिए । ईसाको प्रथम शताब्दीसम्ममा बौद्ध धर्म फेरि हीनयान र महायानमा विभक्त हुन गयो भने कालक्रममा महायान बौद्ध धर्म पनि वज्रयान, सहजयान र कालचक्रयानका रूपमा तान्त्रिक साधनामा अगाडि बढ्यो । साथै अहिले प्राप्त शास्त्रका आधारमा बौद्ध दर्शनका मुख्य रूपमा चार सम्प्रदाय- सर्वास्तिवाद, सौत्रान्तिक, योगाचार र माध्यमिक रहेका छन् । बौद्ध धर्म तथा दर्शनका विभिन्न सम्प्रदाय-विशेषसित संस्कृत भाषाको सम्बन्धबारेमा चर्चा गर्नुपूर्व बौद्ध धर्म-दर्शनका सम्प्रदायहरूका बारेमा ख्याल गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

बौद्ध धर्म तथा दर्शनका विभिन्न सम्प्रदायहरूका बीचमा प्रचलित संस्कृत भाषा मुख्य रूपले दुई प्रकृतिको छ । संस्कृत भाषा भनिसकेपछि पुनः यस भाषालाई दुई भागमा विभक्त गर्नु अनौठोजस्तो लाग्न सक्छ, तर यस सन्दर्भमा यो कुरा टड्कारो सत्यको रूपमा रहेको छ । अब बौद्धहरूका बीचमा प्रचलित दुई किसिमका संस्कृत भाषाका बारेमा चर्चा गरौँ ।

४.१ शुद्ध संस्कृत भाषा र बौद्ध धर्म

बौद्ध धर्म तथा दर्शनसित सम्बन्धित शास्त्र, साहित्य वा काव्यमा प्रयोग भएको संस्कृत भाषा जसले पाणिनीय व्याकरणको नियमलाई अनुवर्तन वा अनुसरण गर्दछ, त्यस्तो संस्कृत भाषालाई यस सन्दर्भमा शुद्ध संस्कृत भनिएको हो । यस प्रकृतिको संस्कृत भाषालाई बौद्ध विद्वान्हरूले शुद्ध संस्कृत वा निर्दोष संस्कृत भन्ने नामकरण गरेका छन् ।[१५] शुद्ध संस्कृत भाषाको प्रयोग वा व्यवहार विशेषरूपले अश्वघोष ता अन्य महायान कवि तथा दार्शनिकहरूका रचनामा भएको छ ।

४.२ मिश्र संस्कृत भाषा र बौद्ध धर्म

बौद्ध शास्त्र तथा काव्यहरूमा प्रयोग भएको त्यो विशिष्ट भाषा जुन मध्य भारतीय आर्य भाषाहरू र संस्कृतको सम्मिश्रणबाट बनेको छ, त्यसलाई मिश्रसंस्कृत भनिन्छ ।[१६] अन्य केही विद्वान्हरू यसलाई गाथा संस्कृत, बौद्ध संस्कृत आदिका नामले पनि पुकार्दछन् । मध्य भारतीय

---

१५. *डा. रामायणप्रसाद द्विवेदी, (पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. २), ६१ ।*

१६. *Maurice Winternitz, History Of Indian Literrature Vol. II, Delhi: Motilal Banarsidass, Publishers Private Limited, AD 1999, P. 217.*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आर्यभाषामाथि संस्कृतको आरोपण तथा तिनीहरूमा संस्कृतका विशेषताहरूको समावेशबाट नै यस नवीन भाषाको उदय भएको हो । यसको मूलमा बौद्ध ब्राह्मणहरूद्वारा प्राकृतको प्रयोगको परित्याग तथा प्रतिष्ठित आर्यभाषाहरू नै हुन् । प्रारम्भमा यसको कुनै पृथक् सत्ता देखिँदैन । बरु यसका अनेक मध्य भारतीय आर्यभाषाहरूको सम्मिश्रित स्वरूपको सत्ता देखिन्छ । मिश्र संस्कृत भाषा एकातर्फ संस्कृत एवं अर्कातर्फ मध्यभारतीय आञ्चलिक भाषाबाट प्रभावित रहेको थियो । यस भाषालाई पृथक् सत्ताको प्रतिष्ठा एजर्टनले दिलाए र अन्य आर्यभाषालाई जस्तै यसलाई पनि मह त्व दिए । अतः साहित्यिक एवं सांस्कृतिक विशालताका दृष्टिले हेर्दा पनि यसलाई एक स्वतन्त्र भाषाको मान्यता दिनु उचित नै देखिन्छ । बौद्ध धार्मिक जगत्मा दक्षिणमा जुन गौरव पालिभाषालाई प्राप्त छ, त्यही महत्त्व उत्तरमा यस भाषालाई प्राप्त छ ।

अब प्रश्न उठ्दछ, यस मिश्र संस्कृत भाषाको उदय कहिले भएको हो ? डा. ए.बी. कीथ यस भाषाको उत्पत्ति वा सुरुवात ईसापूर्व तेस्रो शताब्दीदेखि भएको मान्दछन् ।[१७] तर यस भाषामा उपलब्ध कतिपय रचनाहरूका आधारमा यस भाषाको उदयको समय ईसाको प्रथम शताब्दीभन्दा पूर्व मात्र सकिन्छ ।[१८]

मिश्रसंस्कृत भाषाको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण विशेषता के हो भने यो भाषा आफ्नो प्रारम्भिक परम्परादेखि नै परिष्कृत हुँदै शुद्ध संस्कृत भाषातर्फ क्रमशः अधिक उन्मुख हुँदै जान्छ । यसका साथै मिश्र संस्कृतभाषाले आफ्नो मध्य भारतीय आर्य भाषागत मौलिक भाषाको पनि साक्षी दिन्छ । यस भाषामा लेखिएका सबै ग्रन्थमा मिश्र संस्कृत, मध्य भारतीय भाषाहरू र शुद्ध संस्कृत भाषाका रूपहरू पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध हुन्छन् ।

यस भाषामा रचना गरिएका ग्रन्थहरूमा महावस्तु, ललितविस्तर, सद्धर्मपुण्डरीक, जातकमाला, अवदानशतक, दिव्यावदान आदि विशेष रूपले उल्लेखनीय ग्रन्थ हुन् ।

बुद्धको जीवनीसित सम्बन्धित ललितविस्तर नामक ग्रन्थका हिन्दी अनुवादक शान्तिभिक्षु शास्त्रीले यस ग्रन्थको प्रस्तावनामा यसमा प्रयुक्त भाषाका बारेमा प्रकाश पारेका छन् । एक संस्कृतज्ञ जब यस (ललितविस्तरमा प्रयोग भएको मिश्र संस्कृतभाषा) भाषाको अध्ययन एवं अध्यापन गर्न बस्दछ, तब ऊ संस्कृतसित तुलना नगरी रहन सक्दैन । संस्कृतको पाणिनीय स्वरूपलाई स्थिर मानक मानेर उसले पूर्ववर्ती तथा परवर्ती भाषालाई हेर्दछ । यस दृष्टिले यस भाषाको अध्ययन गर्दा निम्न कुरा देख्न सकिन्छ–

क) पदहरूमा कहीँ–कहीँ शुद्ध संस्कृतको छाप रहेको छ, जस्तै : कतम् कुलम् । यस्ता पदमा प्रकृति पनि संस्कृतका छन् तथा प्रत्यय पनि संस्कृतकै छन् ।

ख) पदहरूमा कहीँ–कहीँ प्रकृतिहरू त संस्कृतकै पाइन्छन् तर प्रत्यय संस्कृतभिन्न हुन्छन् ।

---

१७. *डा. ए.बी. कीथ, संस्कृत साहित्यका इतिहास (हिन्दी भाषानुवाद डा. मङ्गलदेव शास्त्री), नई दिल्ली, मोतीलाल बनारसीदास, ई.सं. २००२, पृ. ६२० ।*

१८. *Maurice Winternitz, (Op. Cit, F.N.N. 16), P. 237.*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृतभिन्नको अभिप्राय पालि, प्राकृत तथा अपभ्रंश भाषासित तथा ती बोलीसित पनि हो, जसको लिखित साहित्य छैन, यस बारेमा कल्पनामात्र गर्न सकिन्छ । जस्तै - अभूषि । यहाँ प्रकृति भू त संस्कृतकै हो, तर प्रत्यय षि संस्कृतको होइन ।

ग) पदहरूमा कहीँ-कहीँ संस्कृतका प्रत्यय हुँदाहुँदै पनि प्रकृति सर्वथा संस्कृतका हुँदैनन् ।

घ) पदहरूमा कहीँ-कहीँ प्रकृति तथा प्रत्यय दुवै संस्कृतभिन्न हुन्छन् ।

ङ) कतै-कतै अविभक्तिक पदहरू देखिन्छन् ।

च) पदमा नाना प्रकारका विपर्यास दृष्टिगत हुन्छन् । कतै-कतै वचन-विपर्यास देखा पर्छ । जस्तै - मातापिता पुत्र च शुद्धभावाः । यस पाठमा **'मातापितरौ च पुत्रः शुद्धभावौ'** यसरी विन्यास हुनुपर्दथ्यो ।[१९] यस उदाहरणबाट ललितविस्तर नामक ग्रन्थमा प्रयुक्त मिश्र संस्कृतका केही विशेषता थाहा पाउन सकिन्छ ।

४.२.१ मिश्र संस्कृत भाषाका व्याकरणगत विशेषताहरू

मिश्रसंस्कृत भाषाका बारेमा सम्यक् दृष्टि राख्नका लागि यसका व्याकरणसम्बन्धी विशेषताहरू अन्य आर्यभाषाका सन्दर्भमा उल्लेख गर्नु उपयुक्त हुन्छ । जुन यसप्रकार छन्-

१) संस्कृतका संयुक्त व्यञ्जन मध्य भारतीय आर्यभाषाहरूमा समीभूत भएर युग्म व्यञ्जन हुन जान्छन्, तर मिश्रसंस्कृतमा कतै-कतै मध्य भारतीय आर्य भाषाका समीभूत रूपका साथै संस्कृतसदृश संयुक्ताक्षर पनि पाइन्छन् । जस्तै - संस्कृतको उच्यते तथा मध्य भारतीय आर्य भाषाको वुच्चति (या उच्चति) यी दुवै रूप मिश्र संस्कृतमा पाइन्छन् । त्यसै गरी यसमा संस्कृत वर्ततिका लागि वर्तति तथा वत्तति यी दुवै रूप पाइन्छ ।

२) अनुस्वारलाई छोडेर समस्तपदान्त व्यञ्जन मध्य भारतीय आर्यभाषाहरूमा लुप्त हुन जान्छन् तर मिश्र संस्कृतमा पदान्त व्यञ्जन धेरैजसो उपलब्ध नै हुन्छन् । जस्तै - मध्य भारतीय आर्यभाषाहरूमा पतितिट्ठे तथा परिनिन्दिताका रूप मिश्र संस्कृतमा प्रतितिष्ठत् तथा परिनिन्दिताः उपलब्ध हुन्छन् ।

३) मिश्र संस्कृतमा कहीँ-कहीँ मध्य भारतीय आर्यभाषामा झैँ ऋ को अ, इ, उ तथा रि रूप पनि पाइन्छ । जस्तै - संस्कृत पद अमृत मिश्र संस्कृत (पालिमा पनि) अमत हुन जान्छ । त्यसै गरी संस्कृत ऋषि पद यसमा इषि एवं रिसि तथा ऋतु पद उतु हुन जान्छ ।

४) मिश्र संस्कृतमा संस्कृतमा जस्तै कहीँ-कहीँ ऋ पनि लेखिन्छ तथा कतै-कतै संस्कृतका अ, इ, उ का लागि पनि यसमा लेखनप्रमादका कारण ऋ लेखिएको पाइन्छ । जस्तै-

---

१९. *शान्ति भिक्षु शास्त्री, ललितविस्तरः (हिन्दी अनुवाद), लखनउ, उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान, हिन्दी ग्रन्थ अकादमी प्रभाग, ई.सं. १९९२, पृ. १६-१८ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृतको मृत मिश्रसंस्कृतमा मित हुन जान्छ ।

५) मध्य भारतीय आर्यभाषाहरूमा संस्कृतको अय् तथा अव् ए तथा ओ हुन जान्छन्, तर मिश्र संस्कृतमा कहीँ-कहीँ यी अय् तथा अव् पनि लिखित रूपमा पाइन्छन् । यद्यपि छन्दका दृष्टिले यस्ता ठाउँमा यिनलाई ए तथा ओका रूपमा पढ्नु नै ठीक लाग्दछ । जस्तै - ध्यायति (धेति) तथा भवति (भोति) आदि ।

६) संस्कृतको श्, ष्, स्का स्थानमा मध्य भारतीय आर्यभाषाहरूमा स (मागधीमा श) पाइन्छ, मिश्र संस्कृतमा उक्त तीनै किसिमका सका रूप पाइन्छन् । तर यसको व्यवहार संस्कृतको जस्तै नभएर केही विशृङ्खलित देखिन्छ । जस्तै - संस्कृतको निःसरण मिश्र संस्कृतमा निःशरण भएको पाइन्छ ।

७) मध्य भारतीय आर्यभाषाहरूमा सन्धिमा द्वितीय पदको आदि स्वरको लोप हुन्छ । यो विशेषता मिश्र संस्कृतमा पनि पाइन्छ । जस्तै - संस्कृतमा अहम् + इति = अहमिति, मिश्र संस्कृतमा अहंति हुन जान्छ ।

८) संस्कृतको ऐ का लागि मध्य भारतीय आर्यभाषाहरूमा ए रूप पाइन्छ । मिश्र संस्कृतमा संस्कृतको पदान्त मकारको वैकल्पिक रूपमा अनुस्वार हुन जान्छ । जस्तै- संस्कृत- जीवितम् यसमा जीवितं हुन्छ आदि ।[२०]

यसरी विभिन्न व्याकरणगत विशेषताले गर्दा मिश्र संस्कृत भाषा अन्य मध्य भारतीय आर्यभाषाहरू र शुद्ध संस्कृत भाषाभन्दा पृथक् अस्तित्वका साथ बौद्ध ग्रन्थहरूमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यो त्यही कारण हो, जसले गर्दा केही विद्वान्हरूले यसको नाम बौद्ध संस्कृत भाषा राखेका छन् ।

५. बौद्ध सम्प्रदायहरू र संस्कृत भाषा

अब धार्मिक र दार्शनिक रूपमा विभिन्न सम्प्रदायहरू जसले पूर्णरूपमा वा केही हदसम्म संस्कृत भाषालाई आफ्नो शास्त्रीय भाषाका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । तिनीहरूका बारेमा चर्चा गरौँ । यहाँ संस्कृत भाषा भन्नाले शुद्ध संस्कृत तथा मिश्र संस्कृत दुवैलाई लिइएको छ ।

५.१ बौद्धधर्मसित सम्बन्धित सम्प्रदायहरू र संस्कृतभाषा

धार्मिक रूपमा बौद्धधर्म मुख्य रूपमा हीनयान र महायान गरी दुईवटा शिविर या सम्प्रदायमा विभक्त भएको पाइन्छ । तर बौद्धधर्मको इतिहासमा यी दुई प्रमुख सम्प्रदाय देखापर्नुभन्दा पहिला महासाङ्घिक र स्थविरवादी बौद्ध सम्प्रदायको उदय भइसकेको थियो । स्थविरवाद धार्मिक रूपले हीनयान भए तापनि यसको शास्त्रीय भाषा पालि हो । त्यसै गरी महायान बौद्ध धर्मभित्रैबाट तान्त्रिक सम्प्रदायको उदय भएको पाइन्छ । यी तान्त्रिक बौद्ध सम्प्रदायमा वज्रयान,

२०. *डा. रामायणप्रसाद द्विवेदी, (पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. २) ७१*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सहजयान र कालचक्रयान प्रमुख हुन् । यिनीहरूका बारेमा छोटकरीमा चर्चा गरौँ ।

५.१.१ महासाङ्घिक सम्प्रदाय र संस्कृत भाषा

बौद्धधर्मको महासाङ्घिक सम्प्रदायको उदय बुद्धको परिनिर्वाण भएको करिब एक सय वर्षपछि सम्पन्न द्वितीय बौद्ध सङ्गीतिका समयमा भएको हो । यस सम्प्रदायको अस्तित्व ईसाको प्रथम शताब्दीको सेरोफेरोसम्म रहेको मानिन्छ । यस सम्प्रदायले नै महायान बौद्धधर्मको विकासका लागि मार्ग प्रशस्त गरेको थियो भन्ने विश्वास गरिन्छ । यस सम्प्रदायसित सम्बन्धित एउटा प्रमुख ग्रन्थ **महावस्तु** हो । **महावस्तु** बौद्ध संस्कृत साहित्यको एक अमूल्य निधि हो। यसको नाम **महावस्तु**बाट के स्पष्ट हुन्छ भने यस महनीय वस्तु वा महत्त्वपूर्ण कथामा बौद्ध विनय, उपसम्पदादिबारे वर्णन गरिएको छ । यो ग्रन्थ विनयपिटक हो भन्ने पनि मान्यता रहेको छ । यो ग्रन्थ संस्कृत भाषामा रचना गरिएका आधारमा महासाङ्घिकहरूको शास्त्रीय भाषा संस्कृत थियो भन्न सकिन्छ ।

५.१.२ हीनयान बौद्ध सम्प्रदाय र संस्कृत भाषा

सामान्यतया हीनयान भन्नाले श्रावकयानसित सम्बन्धित बौद्धहरू बुझिन्छन् । श्रावकयानीहरूमा स्थविरवाद तथा सर्वास्तिवादलाई लिइन्छ । यी दुईमध्ये सर्वास्तिवादीहरू नै मुख्य रूपले हीनयानीका रूपमा प्रख्यात भए । यसका साथै सौत्रान्तिकहरू पनि धार्मिक रूपले हीनयानसित सम्बन्धित छन् । यस सम्प्रदायले आफ्नो शास्त्रीय भाषाका रूपमा संस्कृत भाषालाई अँगालेको छ । यस सम्प्रदायका त्रिपिटकहरू संस्कृत भाषामै थिए । **अभिधर्मकोश** लगायतका केही साहित्य अहिले पनि मूल संस्कृतमा उपलब्ध छन् भने धेरैजसो ग्रन्थ मूल संस्कृतमा उपलब्ध छैनन् । तिनीहरूको तिब्बती तथा चिनिया भाषानुवाद उपलब्ध छ ।

५.१.३ महायान बौद्ध सम्प्रदाय र संस्कृत भाषा

धार्मिक रूपमा महायान बौद्ध सम्प्रदायको उत्पत्ति वा महायानको परम्परा बुद्धले आफ्नो जीवनकालमा सम्पन्न गरेका तीनवटा धर्मचक्र-प्रवर्तनमध्ये बोधिज्ञान प्राप्त गरेको तेह्रौँ वर्षमा गृध्रकूट पर्वतमा सम्पन्न दोस्रो धर्मचक्र-प्रवर्तनबाट सुरु भएको मानिन्छ ।[२१] तर ऐतिहासिक तथ्यका आधारमा विचार गर्दा महायान बुद्धधर्मको उत्पत्ति गौतम बुद्धको परिनिर्वाण भएको सयौँ वर्षपछि ईसाको प्रथम शताब्दीको आसपासमा भएको हो भन्ने महापण्डित राहुल साङ्कृत्यायनको राय रहेको छ ।[२२]

२१. *डा. बाङ्छुग दोर्जे नेगी, वज्रयान दर्शन एवं साधना, सारनाथ, केन्द्रीय उच्च तिब्बती भाषा शिक्षा संस्थान, ई.सं. १९९८, पृ. २ ।*

२२. *राहुल साङ्कृत्यायन, पुरातत्त्व-निबन्धावली, इलाहावाद, किताब महल, ई.सं. १९५८, पृ. ९८-१०८ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

महायानको उत्पत्तिसम्बन्धी विवादको विषय हाम्रो अध्ययनको प्रमुख विषय होइन। हामीले अध्ययन गर्न खोजेको विषय महायान बुद्धधर्म र संस्कृत भाषा हो । यस सम्बन्धमा निर्विवाद तथ्य के हो भने महायान पूर्ण रूपेण संस्कृत भाषालाई शास्त्रीय भाषाका रूपमा मान्यता दिने बुद्ध धर्म हो । यत्तिमात्र होइन, महायान धर्मका विकासमा पूर्वाधार वा महायानको प्रष्ट रूपमा विकास वा उत्पत्ति हुनुभन्दा पहिला बीजरूपमा महायानसम्बन्धी अवधारणाहरू देखापरेका सङ्क्रमणकालीन ग्रन्थहरू पनि संस्कृत भाषामै रहेका पाइन्छन् । यस्ता ग्रन्थहरूमा **ललितविस्तर, जातकमाला, अवदानशतक, दिव्यावदान** आदि पर्दछन्।

वास्तवमा भन्ने हो भने महायान बुद्धधर्म हीनयान-इतर अनेक बौद्ध सम्प्रदायहरूको सङ्घटन हो ।[२३] तर महायान बुद्धधर्मको साहित्य मुख्य रूपमा संस्कृतमा रहेको छ । महायान-संस्कृत-साहित्यको क्षेत्र विस्तृत छ । क्रमिक अध्ययनका दृष्टिले महायान साहित्यलाई तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ - सूत्रग्रन्थ, अवदान-साहित्य र दार्शनिक साहित्य ।

महायानी सूत्र-साहित्यको परम्परा ज्यादै लामो छ । नान्जियोका सूचीमा सूत्रकाण्ड-अन्तर्गत ५४१ महायान-सूत्रहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ । शिक्षा-समुच्चयमा ९८ सूत्र-ग्रन्थको सूची परेको छ। महाव्युत्पत्तिमा १०५ सूत्रहरूको नाम उद्धरण गरिएको पाइन्छ ।[२४] यस्ता महायान-सूत्रग्रन्थहरूमध्ये नेपालका बौद्धहरूका बीचमा विशेष गरी ९ वटा ग्रन्थ बढी लोकप्रिय छन् । यिनीहरूलाई नव-धर्म, नव-ग्रन्थ, नव-सूत्र, नव-वैपुल्य-सूत्र पनि भनिन्छ, जसमा **ललितविस्तर, अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता, समाधिराज, लङ्कावतार, गण्डव्यूह, सद्धर्मपुण्डरीक, दशभूमिक, सुवर्णप्रभास** र **तथागतगुह्यक** पर्दछन् ।[२५]

अवदान-साहित्यमा लोककथाका माध्यमबाट धार्मिक सिद्धान्त अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ । यस्ता साहित्यमा विशेष गरी कर्म तथा त्यसको फलका बारेमा व्याख्या गरिएको छ। **अवदानशतक, दिव्यावदान, कल्पद्रुमावदान, अशोकावदान, द्वाविंशत्यवदान, बोधिसत्त्वावदान, भद्रकल्पावदान, विचित्रकर्णिकावदान, अवदानकल्पलता** आदि प्रमुख हुन् ।

त्यसै गरी महायान संस्कृत साहित्यमा बुनियो नान्जियोका अनुसार अनेक विनय-सूत्रहरू पनि छन्, जसमा **बोधिचर्यानिर्देश, बोधिसत्त्व-प्रतिमोक्ष-सूत्र, भिक्षु-विनय, आकाश-गर्भसूत्र, रत्नराशिसूत्र** पर्दछन् ।[२६]

---

२३. *नागेन्द्रनाथ उपाध्याय, तान्त्रिक बौद्ध साधना और साहित्य, काशी, नागरी प्रचारिणी सभा, वि.सं. २०१५, पृ. ३८ ।*

२४. *आचार्य आर्यदेव, चतुःशतकम् (सम्पादक - अनुवादक डा. भागचन्द्र जैन भास्कर), नागपुर, आलोक प्रकाशन, ई.सं. १९७१, पृ. १२-१३ ।*

२५. *पं. दिव्यवज्र वज्राचार्य, नवसूत्रसङ्ग्रहः, (ताइवान : द कर्पोरेट बडी अफ् द बुद्ध एजुकेसन फाउन्डेसन, ई.सं. १९९९, पृ. ८ ।*

२६. *आचार्य आर्यदेव, पूर्ववत्, (पादटिप्पणी नं. २४) पृ. ८ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

महायान दार्शनिक साहित्यमा अनेकौँ ग्रन्थहरू रहेका छन् । महायान सम्प्रदाय दार्शनिक रूपमा माध्यमिक र योगाचार गरी दुई खेमामा विभक्त भएको हुनाले महायानी दार्शनिक साहित्य पनि दुई खेमामा मै विभक्त रहेको छ ।

५.१.४ वज्रयान बौद्ध सम्प्रदाय र संस्कृत भाषा

तिब्बती परम्पराअनुसार बोधिप्राप्त गरेको सोह्रौँ वर्षमा धान्यकटक पर्वतमा गौतम बुद्धले मन्त्रयान (वज्रयान) सम्बन्धी धर्मचक्र-प्रवर्तन गरेका थिए ।[२७] यसबाट मन्त्रयान वा वज्रयान बौद्धधर्म बुद्धका मूलशिक्षामा आधारित हो भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । तर ऐतिहासिक विकासक्रमका आधारमा हेर्ने हो भने आधुनिक विद्वान्हरू तन्त्रहरूको प्रारम्भ नै सातौँ शताब्दीबाट भएको मान्दछन् ।[२८] वास्तवमा भन्ने हो भने मन्त्रयान र वज्रयानमा पार्थक्य स्थापित गर्नाका लागि कुनै स्पष्ट रेखा खिच्न सकिँदैन । मन्त्रयान त्यो यान वा मार्ग हो, जसमा मन्त्र तथा धारणीहरूका सहायताबाट निर्वाण प्राप्त गर्न सकिन्छ । वज्रयानमा केवल यन्त्र र धारणी मात्र होइन, अपितु वज्र शब्दबाट व्यक्त हुने सबै वस्तुलाई साधनका रूपमा स्वीकार गरिन्छ ।[२९] यस मतलाई स्थापना गर्ने ग्रन्थहरूलाई चार कोटिमा विभाजन गरिन्छ - **क्रियातन्त्र, चर्यातन्त्र, योगतन्त्र र अनुत्तरयोगतन्त्र** । क्रियातन्त्रमा मन्दिर-निर्माण, देवमूर्ति-स्थापन आदि धार्मिक विधिको विवेचना पाइन्छ । चर्यातन्त्रमा व्यावहारिक आचारसम्बन्धी नियमहरूको विवेचना छ । योगतन्त्रले योगाभ्यासको विवेचना गर्दछ तथा अनुत्तरयोगतन्त्रमा उच्चतर रहस्यको विवेचना गरिएको छ । क्रियातन्त्रमा आदिक्रमप्रदीप, अष्टमीव्रतविधान, साधनामाला र साधनसमुच्चयको गणना गरिन्छ । पञ्चक्रम, मञ्जुश्रीमूलकल्प अनुत्तरयोगतन्त्र हो । वज्रयानअन्तर्गतका प्रायः सबैजसो ग्रन्थहरू संस्कृत भाषामा लेखिएका छन् ।

५.१.५ कालचक्रयान र संस्कृतभाषा

वज्रयानी बौद्ध सम्प्रदाय आफ्नो ऐतिहासिक विकासक्रममा अन्य दुईवटा धारामा विकास हुन गएको देखिन्छ । वास्तवमा कालचक्रयान र सहजयान वज्रयानबाट विकसित भएका सम्प्रदायहरू हुन् । यसै कारणले गर्दा उत्तरवर्ती बुद्धधर्मलाई केही विद्वान्हरूले तीनवटा सम्प्रदायहरू - वज्रयान, सहजयान र कालचक्रयानमा विभक्त गरेको देखिन्छ, तर उत्तरवर्ती बौद्धधर्मलाई यसरी तीनवटा यानमा विभाजन गरेको कुरा प्रस्ट बुझ्न सकिँदैन । सहजयानको साहित्यमध्ये सहजयानी कवि र सिद्धाचार्यका दोहा तथा गीतहरूबाहेक अन्य छुट्टै साहित्य भेटिँदैन । यी दोहा तथा गीतहरू अपभ्रंश भाषामा लेखिएका हुनाले सहजयानी साहित्यबारे चर्चा गरिएको छैन ।

२७. *डा. बनारसीलाल, आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिः, सारनाथ, केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, ई.सं. १९९४, पृ. XV*

२८. *ऐजन्, पृ. XIV.*

२९. *नगेन्द्रनाथ उपाध्याय, पूर्ववत् (पादटिप्पणी, नं. २३), पृ. ११०-१११ ।*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सहजयानले वज्रयानको वज्र (कठोर, कठिन)का स्थानमा सहज (सरल, नैसर्गिक) लाई प्रतिष्ठित गरायो । यस तत्त्वलाई प्रमुखता दिने हुनाले नै सहजयानी बौद्ध सिद्धहरूको लोकभाषा (अपभ्रंश भाषा)को साहित्यमा वज्र, वज्रसत्त्व, वज्रधर, वज्रगुरु आदि शब्दको प्रयोग कमै मात्रामा भएको पाइन्छ।[३०] विद्वान्‌हरूका अनुसार सहजयानी सिद्धहरूको युग ईसा ८०० देखि १२०० का बीचमा पर्दछ ।

परम्परागत रूपमा कालचक्रतन्त्रको सुरुआत धान्यकटक पर्वतबाट (बुद्धकै समयमा) नै भएको मानिन्छ।[३१] ऐतिहासिक विवरणानुसार कालचक्रयानको सुरुआत ईसाको दसौँ शताब्दीतिर सम्भल नामक देशको राजधानी कल्पमा भएको थियो। कालचक्रयान ईसाको दसौँ शताब्दीको उत्तरार्धमा मध्य भारतमा र पछि काश्मीर हुँदै तिब्बतमा प्रचारित हुन गएको थियो। कालचक्रयानका बारेमा चौधौँ, पन्धौँ र सोह्रौँ शताब्दीमा अनेकौँ विद्वान्‌ले भाष्य तथा टीकाहरू लेखेका थिए।

कालचक्रतन्त्र वा कालचक्रयानका सबैजसो मूल साहित्य संस्कृत भाषामा लेखिएका छन्। कालचक्रयानका मुख्य ग्रन्थमा **श्रीलघुकालचक्रतन्त्रराज, विमलप्रभा टीका, सोकोद्देश्य टीका** आदि हुन् ।

६. उपसंहार

सामान्यतया समग्र बौद्धधर्मको विकासक्रम र यस धर्मका शास्त्रीय वा साहित्यिक रचनाहरूलाई हेर्दा मुख्यरूपले चारवटा भाषा – पालि, संस्कृत, प्राकृत र अपभ्रंशलाई शास्त्रीय भाषाका रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ, तर साहित्य-सिर्जनाको परिमाण, यानगत वा सम्प्रदायगत प्रभाव तथा प्रयोग र जनतामा त्यसको प्रभावका दृष्टिले संस्कृत भाषा नै त्यो भाषा हो, जसलाई बौद्धहरूले व्यापक रूपमा माध्यम-भाषाका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । बौद्धहरूका बीचमा वा बौद्ध साहित्यमा प्रयोग भएको संस्कृत मुख्यतः दुई प्रकृतिको छ । एउटा पाणिनिको संस्कृत व्याकरणलाई अक्षरशः अनुसरण गरेको शुद्ध संस्कृत हो । अर्को मध्यदेशीय अन्य आर्यभाषाबाट प्रभावित संस्कृत हो, जसका भिन्नै विशेषता छन् । यसलाई सङ्कर संस्कृत वा मिश्र संस्कृत पनि भनिन्छ । यस संस्कृत भाषालाई एजर्टनले Buddhist Hybrid Sanskrit (BHS)[३२] नाम दिएका छन् । त्यसैले बौद्ध अध्ययन त्यसमा पनि शास्त्रीय रूपमा बौद्ध अध्ययनका लागि शुद्ध संस्कृतमात्र होइन अपितु बौद्ध संस्कृत भाषाका ज्ञानको पनि आवश्यकता पर्ने देखिन्छ ।

---

३०. *ऐजन, पृ. १८४ ।*

३१. *प्रो. जगन्नाथ उपाध्याय, विमलप्रभा प्रथमो भागः (सम्पादक), सारनाथ, केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, ई.सं. १९८३ ।*

३२. *Franklin Edgerton, Buddhist Hybrid Sanskrit Grammer And Dictonary Volume I, (New Delhi, Motilal Banarasidass, (Reprint), AD 1998), P.1.*

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सन्दर्भग्रन्थ-सूची

१. आर्यदेव, आचार्य, **चतुःशतकम्**, (सम्पादक-अनुवादक डा. भागचन्द्र जैन भास्कर), नागपुर, आलोक प्रकाशन, ईसं. १९७१।

२. उपाध्याय, जगन्नाथ, **विमलप्रभा प्रथमो भागः** (सम्पादक), सारनाथ, केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, ईसं. १९८३।

३. उपाध्याय, नागेन्द्रनाथ, **बौद्ध अपभ्रंश साहित्य**, वाराणसी, केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, सारनाथ, ईसं. २००१।

४. उपाध्याय, नागेन्द्रनाथ, **तान्त्रिक बौद्ध साधना और साहित्य**, काशी, नागरी प्रचारिणी सभा, वि.सं. २०१५।

५. उपाध्याय, भरतसिंह, **बुद्धकालीन भारतीय भूगोल**, प्रयाग, हिन्दी साहित्य सम्मेलन, शक संवत् १८८३।

६. काश्यप, भिक्षु जगदीश, **पालि-महाकाव्याकरण**, वाराणसी, मोतीलाल बनारसीदास, पुनर्मुद्रण ई.सं. २०००।

७. कीथ, ए.बी., **संस्कृत साहित्यका इतिहास** (हिन्दी भाषानुवाद डा. मङ्गलदेव शास्त्री), नई दिल्ली, मोतीलाल बनारसीदास, ई.सं. २००२।

८. द्विवेदी, नारायणप्रसाद, 'पालिभाषा-विनिच्छयो', **सारस्वती सुषमा**, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वि.सं. २०२६।

९. द्विवेदी, रामायणप्रसाद, **बौद्ध संस्कृत काव्य-समीक्षा**, वाराणसी, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय शोध-प्रकाशन, ई.सं. १७७६।

१०. नेगी, बाङ्छुगदोर्जे, **वज्रयान दर्शन एवं साधना**, सारनाथ, केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, ई.सं. १९९८।

११. वज्राचार्य, दिव्यवज्र, **नवसूत्रसङ्ग्रह**, ताइवान, द कर्पोरेट बडी अफ द बुद्ध एजुकेसन फाउन्डेसन, ई.सं. १९९९।

१२. बनारसीलाल, **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिः**, सारनाथ, केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, ई.सं. १९९४।

१३. शास्त्री, नोर्बु, **विचार-विनिमय**, वाराणसी, दुर्लभ बौद्ध ग्रन्थ शोध योजना, केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, ईसं. १९९०।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१३. शास्त्री, नोर्बु, **सम्पादन के सिद्धान्त और उपादान**, वाराणसी, दुर्लभ बौद्ध ग्रन्थ शोध योजना, केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, ईसं. १९९०।

१४. शास्त्री, शान्ति भिक्षु, **ललितविस्तर:** (हिन्दी अनुवाद), लखनउ, उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान, हिन्दी ग्रन्थ अकादमी प्रभाग, ई.सं. १९९२।

१५. साङ्कृत्यायन, राहुल, **पुरातत्त्व-निबन्धावली**, इलाहावाद, किताब महल, ई.सं. १९५८ ।

१६. साङ्कृत्यायन, राहुल, **विनयपिटकम्**, (हिन्दी अनुवाद), ताइवान, द कर्पोरेट बडी अफ द बुद्ध एजुकेसनल फाउन्डेसन, (मुद्रण मिति अनुल्लिखित)

१७. Winternitz, Maurice, **History Of Indian Literature Vol. II,** Delhi, Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, AD 1999.

१८. Edgerton, Franklin, **Buddhist Hybrid Sanskrit Grammer And Dictonary Volume I**, New Delhi, Motilal Banarsidass, (Reprint), AD 1998.

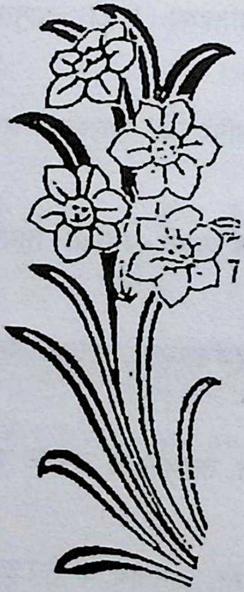

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ENGLISH SECTION

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Sanskrit was the mother of European languages. She was the mother of our philosophy, mother through the Arabs of much of mathematics, Mother through the Buddha of the ideals embodied in Christianity.

- Will Durant

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

NEPAL AND JAPAN: SOME GLIMPES OF CULTURAL SIMILARITIES

- Dr. Tika Ram Panthi

Veda is the ancient literature available to mankind. Nepali culture is Vedic Culture or Aryan Culture. The Vedic saints have described the earth as comprising of seven oceans. They have put the world situation in front of us through the medium of Vedic literatre -epitaphs, Mahabharat (world's longest epic) and Mahapuran (Epic of Epics). A few topics, which are commonly approved and honored by both the Japanese and the Nepali people are presented in a concise manner below.

1. SHIVA'S POWER (shiva-shakti) -ISHAN-ISHANI, IJANA-IJANAMI

According to the ancient myth related with prehistoric Japan, Japan is a God-created (Devarachit) country. The divine couple (Devadampati) God and Goddess viewed the ocean below from a bridge in the space above and dipped their bejeweled spear in the ocean. When salt water dripped down the tip of the spear and reached the ocean surface, and island came into existence. The heavenly couple descended to the island and erected a column and jumped and danced joyously. After they did this, eight islands were born as their offsprings. In this manner, God-created Japan was born. Ijana and Ijanami are the names of the heavenly couple.

The divine couple (God and Goddess) of the Japanese myth mtntioned above are Shiva and his power (wife) Parvati. Shiva's Vedic name is Ishan and Parvati's Ishani. Ijana and Ijanami are the synonyms for Ishan and Ishani in Japanese language. Among five faces of Shiva, the face, which faces the heaven (above) is Ishan. Lord Shiva has names like Ishan, Ishwor, Pashupati etc. His wife Parvati is called by names like Shakti, Durga, Ishani etc. Ishan and Ishani are the dancing deities. Ishan is the foundr of dramaturgy, expert in art of stagecraft and master of all artists, Nataraj. Pachali Bhairav dances (nritya)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Sanskrit was the mother of European languages. She was the mother of our philosophy, mother through the Arabs of much of mathematics, Mother through the Buddha of the ideals embodied in Christianity.

- Will Durant

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

NEPAL AND JAPAN: SOME GLIMPES OF CULTURAL SIMILARITIES

- Dr. Tika Ram Panthi

Veda is the ancient literature available to mankind. Nepali culture is Vedic Culture or Aryan Culture. The Vedic saints have described the earth as comprising of seven oceans. They have put the world situation in front of us through the medium of Vedic literatre -epitaphs, Mahabharat (world's longest epic) and Mahapuran (Epic of Epics). A few topics, which are commonly approved and honored by both the Japanese and the Nepali people are presented in a concise manner below.

1. SHIVA'S POWER (shiva-shakti) -ISHAN-ISHANI, IJANA-IJANAMI

According to the ancient myth related with prehistoric Japan, Japan is a God-created (Devarachit) country. The divine couple (Devadampati) God and Goddess viewed the ocean below from a bridge in the space above and dipped their bejeweled spear in the ocean. When salt water dripped down the tip of the spear and reached the ocean surface, and island came into existence. The heavenly couple descended to the island and erected a column and jumped and danced joyously. After they did this, eight islands were born as their offsprings. In this manner, God-created Japan was born. Ijana and Ijanami are the names of the heavenly couple.

The divine couple (God and Goddess) of the Japanese myth mtntioned above are Shiva and his power (wife) Parvati. Shiva's Vedic name is Ishan and Parvati's Ishani. Ijana and Ijanami are the synonyms for Ishan and Ishani in Japanese language. Among five faces of Shiva, the face, which faces the heaven (above) is Ishan. Lord Shiva has names like Ishan, Ishwor, Pashupati etc. His wife Parvati is called by names like Shakti, Durga, Ishani etc. Ishan and Ishani are the dancing deities. Ishan is the foundr of dramaturgy, expert in art of stagecraft and master of all artists, Nataraj. Pachali Bhairav dances (nritya)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

and all dances are relevant to Lord Ishan. Thus, Ishan-Ishani are Ijana-Ijanami.

2. VEDIC CULURE AND JAPANESE YAYOI-CULTURE

During 3rd BC, The immigrants who entered Japan through Asian islands started rice cultivation in western Japan. Through collective efforts. They developed agricultural methods, made metal utensils. Their culture, which was tied to social civilization, came to be called Yayoi civilization. This civilization had total resemblance to the Vedic culture. People were ethical and of immaculate character. Both men and women dressed respectably. When family members (Uncle, aunt, their son, and daughter-in - law) passed away, they mourned and abstained from impure things like meat and alcohal. On the tenth day, they bathed in river or similar water sources during daytime to purify themselves. This custom falls under Vedic culture. Appointed seafarers were given slaves along with other gifts after successful voyage. This custom is also that of Vedic civilization. Looking at Yayoi civilization, it can be said that those who immigrated to this land followed Vedic culture.

3. TRADITIONAL (Sanatan) RELIGION AND SHINTO RELIGION

Our Vedic traditional (Sanatan) religion and Japanese Shinto religion are of similar kind. Path of devotion in Shinto religion is called "Kamino Michi". A self-motivated enthusiast follows "Kamino Michi". The Japanese people embraced Shinto religion for purity of soul, speech, and body and to free themselves from diseases and wash their signs. Similar are the objectives of Vedic religion. The word 'Kami" in Japanese language encompasses and honors divinities in heaven and earth, spirts, animals, monarchs and colossus with supematural powers. Vedic religion also honors them. In Shinto religion, Goddess Surya, earth, air, water and the Gods which rule them are worshipped. Similar form for worship is carried out in Vedic religion also. There are similarites between our Sanatan (traditional) Vedic religion and Japanese Shinto religion.

4. SURYA-SURYAA, SURYA DYNASTY-SURYAA DYNASTY

Similar to the Vedic cult people worship the sun, the Japanese people

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

slso worship the sun Goddess Suryaa; the Sun God in the Veda is Goddess Suryaa of Japanese people. In Vedic scripture/literature, sun is the creator, provider and protector of the wold during Solar Dynasty. The Japanese cult says that Goddess Suryaa has those powers. Emperor Jimmuteno, The first emperor of Suryaa dynasty who ruled during 660 BC is considered to be the son of sun or he is considered to be the son of Suryaa. The present emperor Akihito, who is a descendent of this dynasty, is the 125th emperor of this lineage. The kings of Suryaa dynasty ruled this land. In the Indian subcontient, kings of Solar (Surya) dynasty ruled. Ramchandra is one of the famous Solar dynasty kings. There is no distinction between devotion and honor shown to Surya and Suryaa, and status of Surya and Suryaa dynasty.

5. POLITY

Both Nepal and Japan have Monarchs. In both countries people honor their monarchs and the monarchs love their citizens. Counting from the first emperor of Japan, Jimmuteno, the present emperor is the 125th monarch of Japan. Japanese people consider their emperor a divine gift who is large hearted and venerable. Similarly Nepalese slso honor their king eqully. Japanese consider their emperor a divine self born in Goddess Suryaa dynasty where as Nepalese consider their king a divine self born in Surya (solar) dynasty.. School children are taught about the charcacter of Japanese emperor Ninotoku. In Nepal the character of Ram Shah who is of the same lineage as the present king is famous in Nepal. At present, in both Japan and Nepal there is constitutional monarchy. In both countries people have great faith and respect towards monarchy.

6. SOCIAL STRUCTURE

In ancient time (Satyayug) the Aryans were divided into four sects- Brahmin, Kshatriya, Vaisya and Sudra. During the end of Tretayug......people of caste (orign) were seen in abundant numbers in the Indian subcontient. In Nepal also during the reign of king Prithvi Narayan Shah (250 years ago), people of four caste groups and thirty-six ethnic groups inhabted in Nepal. In

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

prehistoric times also farmers and craftsmen dwelled in Japan. Aristocracy of various kinds existed during that time also. During Tokugawa era (AD 1600-1840) Jananese society was divided into four factions- farmers, craftsman, merchants and warriors (Samurai). The two caste groups, Henin and Eta were at the bottom of social ladder during that age. The Henins made their living by performing various dances. Parallel can be drawn between their social status and the social status of Nepali caste groups like Gaine (singer), Sunar (goldsmith) and Kami (blacksmit). Eta people lived by trading leather goods. Their social status is similar to that of Sarki caste group of Nepal. These two caste groups (Eta and Henin) were considered untouchables and were made to live in a diferent settlement. In Aryan context, during Smritikal (Smriti Era) The untouchables were made to inhabit a different settlement. At present such practice no longer exist in Nepal and India.

7. TEMPLE BUILDING, IDOL WORSHIP

In Japan during prehistoric age temporary temples were built for festivities which lasted for two, four days. Holy shrines were built in great numbers after the prehistoric age. Just as Nepal is called a land of temples, Japan too could be called by similar name. In Japan, Goddess Suryaa's temple was built in the place called "Esae" complying with the Shinto religion. Along with Suryaa, earth, wind, water, trees and their ruling gods were worhipped. In the Indian subcontinent (Nepal-India) temples of Shiva, Vishnu, Surya, Durga and Ganesha are built following the Vedic custom. In Japan emperor "Saumu" built a Buddhist temple named "Taudaiji." This temple was commemorated during 752 AD. After this buddhist temples were built in various districts and villages. Temples of Vedic Gods and Goddesses exist in Japan. Vedic Gods like Idra, Saraswati, Varuna and Laxmi are worhipped here. Such practice are never sudden, they do not emerge without historic background. When we Nepalese visit the temples of Shinto Gods, Buddha and the Vedic Gods, we find them familiar; they do not appear as foreign Gods.

8. BIRAT BUDDHA (Buddhism) and BRAHMABAD (Universalism)

In Japan during Heyan age two sects of Buddhist cult, "Tendai" and

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"Shingon" were popular. The founder of "Tendai" sect was monk "Taichau" (767-882 AD) and the founder of "Shingon" cult was monk "Kukai" (774-835AD). Both have described Buddha's cosmic omnipresence. Buddha is the founder of the universe and Gautam Buddha is the physical manifestation of cosmic Buddha. Our Vedic philosophy and the philosophy of cosmic Buddhism are similar. According to Vedic philosophy, all living beings are the manifestations of the cosmic Brahma. Brahma is the ultimate truth. According to cosmic Buddhism, Buddha is the ultimate truth and all living beings are manifestations of Buddha.

9. PATH OF DEVOTION

One who follows devotional path consigns himself to his revered deity. Since this devotional practice does not require tough penance. Yogic practices and deep meditation, it is the easiest devotional path. Those who follow the Vedic religion are devotees of one of the Gods- Shiva, Vishnu, Surya, Ganesha and Devi. Nepalese worhip Shiva, Vishnu (Ram, Krishna) and Devi. Following the devotional path means repeatedly praying to the revered deity. "Haunen (1133-1212)" was a famous Japanese devotee. He chanted "Namu Amida Butshu" which means "My homage to Amitabh Buddha," while sitting, sleeping and walking. He believed that Buddha would take him to heaven (world of bliss). Government employees, farmers and merchants, all followed his path. "Shinran (AD 1173-1262) was Haunen's chief disciple. After he took this devotional path, he abandoned his previous religious orientation and got married. He became a profound devotee of Buddha by chanting the mantra "Nebutsu, Nebutsu." Devotional path followed by the people of Vedic religion and the followers of "Haunen-Shinran" cult is similar.

10. RENOUNCIATION

According to Vedic religon, a human being has lifespan of 100 years which is divided into four parts each comprising of 25 years. The Vedic docket says that when one crosses the third stage of life of crosses 75 years, he must renounce his worldly affairs and lead the fife of monks (sanyasis). When

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

people take up Sanyas Ashram they renounce their family and every material welth. They take along with them a wooden staff as their sole possession. In Nepal and India "Sanyasi" or monks are still found in small mumbers.

Previously there were innumerable Buddhist priests in Japan though their numbers have decreased these days. Buddhist monk "Chaimaeye (1154-1216 AD)" led his life similar to that of Indian hermits. He was astonished by the life-style of Buddhist .nonks who lived in royal grandeur in Buddhist monasteries. " Chaimaeye" who renounced his material life at the age of 53 and started to lead the life of a hermit in quietude of mountains was unique and revered by people. His devotional practice and devotional practice in Vedic cult appear to be one.

REFERENCES

1. R.H.P. Mason and J.G. Caiger, Japanese History. Translation Publication, BS 2045
2. Shailendraprasad Panthari, Aadhunik Asia, Publisher-Mishra Trading Corporation, Banaras, Edition 1996
3. Pal Herbert Clide "Fareast", Publication, Urasia Publishing House, Pvt, Ramnager, New Delhi, Third Edition, 1987.
4. Krishnabahadur Verma, Japan ma ke ke paye, Publisher-Nepal Nippon Research Center, Kamalpokhari, Kathmandu, First Edition, BS 2034.
5. Khaptad Swami, Dharmavigyan, Publisher-Shree Khaptad Swami Publishing Committee, Pancham Pushpa, BS 2055 Baisakh.
6. Vaidyanarayan Sharma, Anhik Sutrawali, Publisher-Shivanarayan Kustur, Mumbai, Frequency 11 c, 1953 AD
7. Kulchandra Koirala, Nepalka Aaradhya Deva Shree Pashupatinath, Publisher-Royal Nepal Academy, First Edition, BS2051
8. Bhagawat Mahapuran
9. Devi Bhagwat Puran
10. Ganeshapuran
11. Vishnudharmottar Puran

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

12. Manusmriti
13. Yagyawalkyasmriti
14. Amarkosh
15. Bhawishyapuran
16. Sambapuran
17. Suryapuran
18. Suklayajurveda

(Translated by Prof. Dr. Raja Ram Subedi)

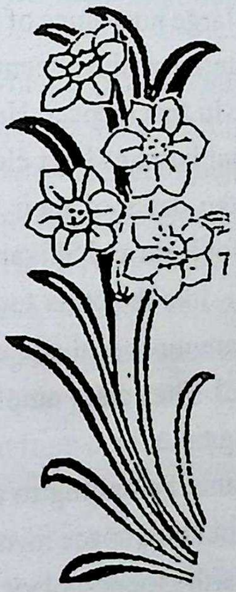

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

A Scientific Approach to Shiva's Origin

- Prof. N. Aruna Bharathi

Banaras Hindu University
Varanasi, India

The origin of Shiva, the most powerful member of the Hindu pantheon is shrouded in mystery. This paper attempts to unravel the mystery of Shiva's origin inquisitively with a scientific approach.

The informations about Shiva have come down to us from the hoary past to the present, undergoing a lot of changes and so it is the duty of the researcher to bring out the facts from the heap of myths. Thus my findings try to pierce into the factual origin of Shiva through a large hoardings of mythological fabrications.

Of the triads of the Hindu pantheon Shiva seems to be more mundane than the other two 'Vishnu' and 'Brahma'. In this respect, He can be better compared with Krishna and Ram who were actual humans later elevated to the position of gods. What groups them together is the dates of their birth or appearance on earth ie.Ashtami for Krishna, Navami for Ram and Shivaraatri (the night of Shiva's birth or appearance) for Shiva. Further, like the other too, Shiva too is associated with places, things and events which are more realistic and existent. Thus proving his creation is not purely mythological. They carry ample and concrete evidence of his existence on earth for quite a long time.

Shiva originated from a planet belonging to a different solar system other than ours. From his planet, he setout on a space mission and entered into our solar system and ultimately landed on earth's toppest place, the Sumeru in the Himalayas. The day of his landing on earth is marked as Shivaraatri the 'night of Shiva's appearance (ie 'Shivaraatri'). Like 'Janmaasthami' and "Ramnavami' it does not indicate the birth of Shiva but only the 'night of his appearance'.

After landing, Shiva might have confronted with a number of problems of including that of adverse whether. His landing was in the end of winter in Northern India and so he had ample time to protect himself from extreme cold whether up to

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

the next winter. One more problem he was facing was a partner for his sexual needs. This is a reason of his open exhibition of his phallus. After some time he succeded in getting a female partner to share his sexual needs. They even had progenies out of their union. It is no surprise if the progeny was defective as was Ganesh, because of the constitutionals difference of the parents.

The knowledge about the 'Navagraha' and 'seven birth's' had their organ from Shiva's experience during the space journey he underwent from his planet to earth. The seven planets he passed during his journey made him to believe that humans existed in them. Adding sun and moon to the seven planets the concept of 'Navagraha' came into being.

The concept of 'Swarga' and 'Moksha' indicate that Shiva was all along telling to his admirers about his own planet (Swarga) which was surely an advanced one that our earth. Further he firmly believed that he can go back to his planet one day which resulted in a widespread belief that every human can go to Moksha (Shiva's planet) after death.

There were certain factors which seperated Shiva from the rest of the humans on earth. They are his body structure, long life, food habits and other strange activities. Shiva's body structure was different from others. He had three eyes and the color of the skin was different. Even the blood constitution was different. So the serpent's venom did not affect him. He had a very very long life in comparison with the earthen people. All these differences, especially the last two evoked admiration and awe for him among the common man.

Shiva originated in a planet belonging to a different solar system. That is why his body constitution was different from ours. A person leaving his planet and living in a planet belonging to a different solar system confronts with a number of problems. One such major problem Shiva confronted with was lack of basic element of his planet in his body. This basic element deficiency drove him in search of plants and animals containing the basic element of his planet to fulfill his needs. If we look things associated with him from this angle, we are definite to arrive at a clear conclusion about his origin.

The two plants with which Shiva was closely associated are the ones we offer him in Puja. They are 'unmattai' and 'erukkan'. These two plants were very much wanted by Shiva for fulfilling his basic elemental deficiency syndrome (BEDS).

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Now we have to find out what was the element Shiva was lacking in his body. The same element formed or was predominant in his planet. One more item associated with him is the conch-shell. If we analyze the three vig. 'Erukkan', 'unmattai' and the 'conch-shell' we are arriving at a conclusive.

The three objects 'unmattai', 'erukkan' and 'conch-shell' contain abundant calcium. For fulfilling his BED, he sought these objects. So the basic element he needed for his body was calcium. So the planet he belonged to was a calcium based one. Because of his constant association with these things, his devotees offer them to him in Puja even today. As he was a calcium based man his blood constitution was different and so serpent's venom did not affect him and so he befriended serpents for which people admired him.

Earthern man's life span was about 125 to 150 years when Shiva landed on earth. But Shiva had a very long life of about 1000 to 1500 years. This factor also evoked admiration for him among the eartheners. As he lived a very long time on earth 'Yoga' and 'Nishtha' are devices developed by him to kill time and escape calatropis gigantea due to nonfunctioning of vital organs except heart.

Because of unpolluted environment, ancient man lived a healthy life. At the fag end of everybody's life there was a period of inaction. This period may extends from few weeks to an year for earthen man. For Shiva (Whose life span was many times more than ordinary man.) this period of inaction before death might be significantly long. This period of all before his death is called 'Samadhi'. Almost every Shiva devotee (saint) try to practicing this is nothing but sheer imitation of the pre-death state (of inaction) of Shiva. They believed after death they can go to 'Moksha' (Shiva's) planet following him.

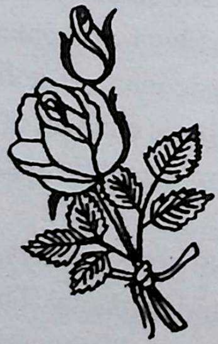

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

STATUS OF SANSKRIT STUDIES IN FRANCE*

- Pierre - Sylvain Filliozat

Sanskrit is a much-honored subject of study in France due to an uninterrupted tradition starting in the beginning of the eighteenth century. A French Jesuit missionary, Jean Francois Pons (1698-circa 1770?), during a long stay in India, learnt Sanskrit and studied Sanskrit literature, first in Chandernagore (Bengal) with the help of Bopadeva's grammar, using Bengālī script, then in south India, in Karikal (Pondicherry) and Ballapore (modern Chikkaballapur, Kolar District, Karnataka) with the help of Pāṇini's grammar and using Teluge script. He composed a Sanskrit grammar, partly in Latin, partly in French. He translated *Amarakośa* in Latin. He collected about two hundred and fifty Sanskrit manuscripts in Nāgarī and Bengālī script. He sent them to the King's Library in Paris with the manuscript of his grammar and lexicon. Finally he wrote a short description of the different branches of Sanskrit literature and *śāstras*, with an emphasis on vyākaraṇa: and this work was printed and published. The accuracy of all these works shows that their author had acquired a good knowledge of Sanskrit. The manuscripts, the grammar and lexicon were deposited in the King's Library open to the public, right from 1734. A catalogue of the manuscripts with correct identifications of the texts was published in Latin as early as 1739[1]. Thus there was a tool to learn and study Sanskrit available to interested scholars. We have indications that they were consulted from time to time. And that was the only place in Europe where such a collection was open to scholars, in eighteenth century.

---

* An article taken from the book, SANSKRIT STUDIES ABROAD, Published by Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeeth, New Delhi, India, on the occasion of World Sanskrit Conference, 2001.

1. (Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Tegiae, tomus primus, Parisiis, e typographia regia, 1739. This volume deals with oriental manuscripts. It describes 287 Indian manuscripts, most of them in Sanskrit, pp. 437 sq)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Another French Jesuit missionary, Francois Coeurdoux, wrote a letter to the Academic des Inscriptions et Belles Letters of Paris, in 1767, about the relationship of Sanskrit with the ancient languages of Europe. He formulated the idea of a common source for all in distant past, anticipating the foundation of Comparative linguistics by some fifty years.

Anquetil Duperron (1731-1805) was the first Indologist who can be called "professional", as he went to India, not for a religious mission, nor for trade, nor for military activities, but for the sole purpose of studying the sacred scriptures of Hindus and Parsis. He spent his full long life in this study and succeeded in publishing translations of Avestā in French and Upaniṣads in Latin. The latter was, in fact, a translation from the Persian rendering composed by Dara Shikoh. It was published in 1801-1802. Its influence was considerable. Since it revealed the importance of Indian thought in Europe for reflexion to scholars, philosophers, poets and cultured elite.

The new interest for Sanskrit language and literature was consecrated by the creation of a chair of Sanskrit in 1814, in the College de France, the most prestigious institution of learning in France. It is the first chair of Sanskrit established in Europe. Its first incumbent was A.L. Chezy who learnt Sanskrit with the grammar of Pons and published in 1830 an edition of the Bengal recession of Śākuntalaṃ on the basis of a manuscript in Bengali script from that missionary's collection. He was succeeded by Eugẽne Burnouf (1801-1852) who established Sanskrit Studies on a solid scientific basis and who left during his short life a considerable contribution mostly in the field of religious literature, Hindu and Buddhist. He published the editio princeps of Bhāgavata Purāṇa with a French translation. He initiated the knowledge of Buddhist scriptures, especially Sanskrit Buddhist Hybrid language as represented in *Sadharmapuṇḍarīkasūtra.*

In these pioneers and founders of Indological Studies, we recognise two different attitudes. The missionaries and Anquetil Duperron went to India to acquire first hand knowledge and documentation. They approached Indian Paṇḍits and learnt Sanskrit from them. The Paṇḍit's methods of teaching and vocabulary are recognizable in their writings. We do not know who were the Paṇḍits approached by those missionaries. Anquetil Duperron learnt Avestic

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

language during his stay in Surat. Adventurous circumstances common in those troubled times, forced him to go back to France after seven years and he could not learn Sanskrit in India. He has narrated his meeting and study with Parsee Dasturs and exposed frankly the difficulties he encountered in the clash of his eighteenth century culture with the traditional Parsee culture. Nevertheless, he succeeded in his study and drew a lesson of open-mindedness. He understood the importance to study other cultures than one's own. He conceived the idea of a science of mankind based on the deepest levels, i.e. the religious thoughts, in the diverse cultures of the world. Reversal, traditional Paṇḍits, who came into contact with European Indologists made their learning available to a much wider circle, rendered it universal. These early exchanges have been instrumental in creating Indology as an international discipline[2].

Another attitude of Indologists like Eugene Burnouf or Max Muller who was his disciple, has been that of Indologists who had no possibility or no will to travel to India, who learnt Sanskrit from the works of their predecessors. Their researches were developed on the basis of manuscripts available in Europe and other documents sent from India.

They could have only occasional, indirect contact with Indian scholars. Consequently their researches were developed more in the disciplines based on manuscripts and books. The main orientation has been the philological approach of Sanskrit texts, comparative and historical grammar. This has been the attitude of most of the French Sanskrit in the 19'th century.

From the beginning of twentieth country, at a time when traveling to India had become much easier, there was an impetus for studying in the field and conducting researches on the spot in collaboration with India scholars. Especially after the independence of India, in the second half of this century, it has become a rule that one may start learning Sanskrit in a French university, but can complete his study only after a sufficiently long stay in India to read one or several texts under the instruction of Paṇḍit. Without a live experience of the Indian setting and the contact with Indian scholars, an Indologist is not

2. See Voyage en Inde 1754-1762 by Anquetil Duperron, Presentation, notes and bibliography by Jean Deloche, Manonmani Filliozat, Pierre-Sylvain Filloizat, Paris, 1997.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

considered as fully equipped to undertake research in Indian traditional culture.

In the course of more than two centuries of Sanskrit studies in Freance, the whole range of the immense Sanskrit literature has been touched. But progress and achievements have been concentrated in a few fields, namely in grammar, comparative and Pāṇinian with the contributions of Meillet, Benveniste and Renou, in Vedic studies with the beautiful work of Bergaigne on Vedic mythology and the sharp, literal French translations and annotations of Renou, Coparative religion with the famous works of Dumezil, Sanskrit epigraphy with the publication and historical studies of inscriptions of Cambodia by Bergaigne, Barth and Coedes, Buddhism with the works of Burnouf, Sylvain Levi, La Vallee Poussin, Lamotte. Universal scholars like Sylvain Levi, Louis Renou and Jean Filliozat mastered a great number of fields and left useful hints in each one.

In the course of two centuries a number of institutions have been created to host researchers in Sanskrit, taking care of both attitudes. The oldest and most prestigious is the College de France (College of France), founded in 1530, where the most eminent professors deliver lectures. Open to all, on the subject to their original and new researches. A chair of Sanskrit has been held there by A.L. Chezy. Eugene Burnouf, Sylvain Levi, Jean Filliozat.

Another prestigious institution is the Academic des Inscriptions et belles-Letters (Academy of Inscriptions and Humanities) founded in 1663. Its fifty-five members are eminent researchers in diverse branches of humanities. Their function is to give advice to the Government on questions of their competence (historical, archaeological and philological), to patronize diverse scientific centers, to promote research at its most advanced level by public meetings organized for the diffusion of discoveries and important scientific undertakings by the administration of awards instituted in most cases by private patrons to encourage scientific research. Sanskrit studies have been constantly represented, since their inception in 18th century. by Anquetil Duperron, Eugene Burnouf, Sylvain Levi, Auguste Barth, Emile Senart, Alfred Foucher, George Coedes, Louis Renou, Jean Filliozat, at present by Colette Caillat and Piere-Sylvain Filliozat.

The teaching of Sanskrit from primary to doctorate level is entrusted to universities. There is a chair for comparative grammar of Indo-European languages in many universities, because it is an extension of the traditional studies in the classical culture based on Latin and Greek. This is, in fact, a very

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

limited initiation to Sanskrit, because only the grammar and the Indo-European part of the vocabulary are touched, and in the vast Sanskrit literature only the most ancient layers are studied, i.e. *Ṛgveda*. There are a few courses on comparative religion in the Indo-European domain, which includes the ancient forms of Vedic and Brahmanical religion. The works of Dumezil have extended the scope of comparison to the mythology of the Epics, especially *Mahābhārata*. The main centre for comparative studies. Emphasizing the Sanskrit component is in the University of Lyon.

The most important courses of teaching Sanskrit are arranged in the frame of a curriculum for a Master degree and Doctorate in Indology. In this curriculum, Sanskrit is the main subject going along with initiations to Prākṛta and Pāli, a Modern India language, and general courses on Indian history, religions art etc. The main centre for this course is in the University of Paris (Paris III). There is a similar course of Sanskrit in the Universities of Strasbourg, Lille, Lyon, and Aix-en-Provence. In the University of Paris (Paris IV) a course of Sanskrit is entrusted also to a Professor of Comparative Philosophy with emphasis on Indian philosophy, so that students and researchers, even in the field of pure philosophy, can have access to un-translated Sanskrit texts. The Sanskrit curriculum starts with primary texts and goes to standard monuments of Sanskrit literature, Epics, *Kathāsaritsāgara*, *Upaniṣads* and other basic philosophical works of Vedānta etc.

Another teaching institution, Ecole pratique des Hautes Etudes (Practical school for higher studies), founded in 1868, has a special status. Like college de France, it is open to all public, without any condition of previous academic qualifications, age, nationality etc. It offers courses on rare subjects, not pertaining to the university's curriculum, and on most advanced topics of present research. The qualification 'practical' indicates the emphasis on methodology of research. It has two sections for humanities, i.e. History-Philology, Religions. The goal is to train researchers in advanced lines of research of the present day. This is implemented in the guidance of doctoral theses on subjects which, as a rule should be original and creative by bringing out unknown information or innovative interpretations, with a special concern on scientific accuracy. Chairs are entrusted to scholars who have a competence in definite branches of research. Each professor choose his curriculum, which is a new one every year and an

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

original subject not dealt with in any other department. This is the institution which houses the teaching of advanced, difficult subjects in the field of Sanskrit studies, such as Sanskrit sastra-s. There has been a chair of Sanskrot continuously from the foundation of the institution, held notably by Abel Bergaigne, Victor Henry, Syvain Leve, Louis Renou, Armand Minard, Jean Filliozat, presently Georges-Jean Pinault for Vedic, Pierre-Sylvain Filliozat, Gerdi Gerscheimer for classical Sanskrit. In the past Vedic studies have reigned supreme. In recent years an emphasis is being given to Tāntric literature, especially the Śaiva ritualistic and philosophical works, then to Sanskrit *śātras*, *vyākaraṇa*, *mīmāmsā*, *nyāya*, *alaṁkāraśāstra*, *Sāṁkhya*, *Yoga*, and *Āyurveda*. A very recent progress is a growing interest in Sanskrit mathematical literature, which has been in the past the most neglected branch. There is a welcome awareness of the importance of the medieval contribution of Sanskrit authors to the World History of Mathematics and such a subject attracts professional mathematicians, as well as historians of ancient and medieval European and Arabic Mathematics.

These institutions, situated in France, most of them in Paris, give full support to Sanskrit Studies conducted in isolation from the living terrain of India. Other institutions have been created to help researchers in conduction their task in India and in collaboration with Indian researchers. The Ecole franchise d'Extreme-Orient (French School of the Far-East) is a pure research institution. Founded in 1900 in Hanoi (Vietnam), it has developed in a larger organization, which now has its administrative center and a library in Paris, and research centers in several Asian countries, namely India (Pondicherry and Pune), Thailand, Malaysia, Indonesia, Cambodia, Laos, Vietnam, China, and Japan. Its members conduct research and related tasks on diverse aspects of culture, of the past and present. With regard to Sanskrit the main lines of research have been Buddhist Studies and the expansion of Buddhist literature in Asia, Sanskrit inscriptions in counters of 'Greater India' and the expansion of Brahamanical and Hindu religion especially in Cambodia[3]. The French Institute

3. *Inscriptions du Cambodge*, edited and translated by G. Coedes, Collection de textes te document I'Indochine III, Ecole francaise d' Extreme-Orient, Paris, volumes 1-8, 1937-1966. *Les Religions brahmaniques dans L'ancren Cambodge d'apres I'epigraphie et I'iconographite* by Kanmaleswar Bhattacharya, Publication de l'Ecole francaise d' Extreme Orient volume XLIX; Paris, 1961.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

of Pondicherry, established in 1955 in connection with the treaty of merger of the former French territories in the Indian Union, maintains collaboration between India and France in the field of fundamental scientific research[4]. In its section of of Indology there is a permanent Indian staff of traditional Sanskrit Paṇḍits who work on definite large programmers. The French members, permanently employed, or on mission, have the possibility to learn Sanskrit from Indian Paṇḍits, to read texts of their choice with them or to collaborate in the general programmers. Two large projects have been conducted in the field of Sanskrit Studies. The first is the edition of unpublished commentaries on Patañjali's *Mahābhāṣya.* Eleven volumes have been published by a traditional Paṇḍit of highest copetence in vyākaraṇa, M.S. Narasimhjachary[5]. Pierresylvain Filliozat learnt vyākaraṇa under him and published so far a French translation of a part of *Mahābhāṣya* with *Pradīpa* and *Uddyota* (1st adhyāya, pāda 1-3 in five volumes)[6]

The second project has been the edition of *Śaivāgamas* and relevant literature. It was entrusted to a traditional Paṇḍit, N.R. Bhatt, who collected orginal manuscripts from priests of Śaiva temples in south India, collected transcripts of unacquirable manucripts, organising a team of copyists, and published a number of important Āgamic texts of the Śaiva school, *Ajitāgama*, *Rauravāgama*, *Mataṅgapārameśvarāgama*[7], etc. He taught Sanskrit to several

---

4. See 'The French Instutute of Ideology in Pondicherry (Its Origin Spirit and Programmers)' by Pierre-Sylvain Filliozat, in *Wiener Zeitschrift fur die Kunde Sudasiens*, XXVIII, 1984, pp. 133-147
5. *Mahābhāṣyapradīpavyākhyānāni*, critical edition by M.S. Narasimhacharya, Publication of the French Institute of Indology No. 51, Pondicherry, volumes 1-10, 1973-1983. *Mahābhāṣyapradīpaprakāśa* of Pravarakopādhyāya, critical edition by M.S. Narasimhacharya, publications of the French Institute of Indology No. 73, Pondicherry, 1986.
6. Le Mahābhāṣya de Patañjali avec le Pradīpa de Kaiyaṭa et *l'Uddyote Nāgeśa*, French translation by Pierre-Sylvain Filliozat, publications of the French Instate of Indology No. 54, Pondicherry, volumes 1-5, 1975-1986.
7. Rauravāgama, critical edition by N.R. Bhatt, Publications of the French Institute of Indology No. 18, volumes 1-3, 1961-1988.

   Ajitāgama, critical edition by N.R. Bhatt, publications of the French Institute of Indology No. 24, volumes 1-3. 1963-1991. *Mataṅgapārameśvarāgama*, critical edition by N.R. Bhatt, publications of the French Institute of Indology No. 56, 65, volumes 1-2, 1977-1982.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

French researchers, assisted them thoroughly in studying texts of the same branch of Āgamic literature, providing them with precious hints on the practical aspects of rituals and religion. A richly annotated French translation of a medieval manual of that school, *Somaśambhupaddhati*[8], has been thus produced thanks to the labors of Helene Brunner-Lachaux. This project has met with great success because this literature had been previously inaccessible to Indologists and it has a great importance for the study of medieval and modern religion in India, being a key to the understanding of all that is relevant to Hindu temples.

The last institution assisting Sanskrit Studies is the Centre national de la recherche scienifique (National Centre of Scientific Research). Vast organisation of scientific research in all sciences. It host Sanskrit Studies by offering a small number of posts in France and temporary missions for study in a particular field. It organizes groups of researchers who contribute together to global programmes. Such as Hindu rituals.

By the side of the work of the institutions and professional Sanskrit's one can mention also the efforts of a number of cultured persons who have taken interest in Indian civilization, through yoga, philosophy, Indian art etc, who want to go the Sanskrit source and study Sanskrit on their own with the existing manuals.

This sustained interest goes along with the concept of a science of mankind in which the contribution of Indian civilization is a major component. This concept initiated by Anquentil Duperron has gained currency in the course of two centuries of international Indology, but only among Indologists. It has not yet met with the full recognition it deserves, in circles of present historians and anthropologists who claim to have a worldview and to define characters of mankind in its entirety, as the Indian component is not yet easily accessible to non-Indologists. A considerable effort has still to be done by Sanskrit's to render, through effort has still to be done by Sanskrit's to render, through literal translations and detailed documentation, the Sanskrit sources of Indian traditional culture.

---

8. Helene Brunner Lachaux, Somaśambhupaddhati, Rituels dans la tradition śivaite selon Somaśambhuu, Publications of the French Institute of Indology No. 25, volumes 1-4, 1963-1998).

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

STATUS OF SANSKRIT IN HUNGARY*

- Gyula Wojtilla

Regular Courses in Sanskrit at university level were first introduced in Hungary in the year 1873 and since that time this tradition remained uninterrupted.

At present Sanskrit is being taught at two universities and in one college. Research work is going on at the Hungarian Academy of Sciences, at the Eotvos Lorand University, Budapest and the Szeged University.

ctivities on Teaching Sanskrit

The Department of Indo-European Linguistics of the Rotvos Lorand University, Budapest offers M.A. courses in Sanskrit. The normal duration of such a study course is four years. The regular students of the department get also training in Hindi and Indo-European comparative linguistics. Pali language and History of Indian philosophy as an optional subject forms part to the curriculum. Teaching and scientific work on Sanskrit suffered a severe loss in 1995 when the post of a Sanskrit Reader was abolished. Under these circumstances the Department now cannot conduct Ph.D. courses and the scientific activity in Sanskrit practically stopped. Assistant-Professor Mrs. IIdiko Puskas, Department of Ancient History delivers lectures in Hinduism.

The Department of Ancient History of the University of Szeged headed by Prof. Gyula Wojtilla houses classical Indian studies including fundamental and advanced Sanskrit courses attended by students of history, linguistics and philosophy in a considerable number. The department gives room for preparing M.A. thesis in Indian history or religion, too. Hinduism and Buddhism are going to be taught in the Department Religious Studies of the University of Szeged in 2001.

The "Tan Kapuja" (The Gate of Dharma) Buddhist College in Budapest

---

* An article taken from the book, SANSKRIT STUDIES ABROAD, Published by Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeeth, New Delhi, India, on the occasion of World Sanskrit Conference, 2001.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

also included elementary Sanskrit courses in its curriculum. Tibor Kortvelyesi M.A. the Sanskrit Teacher University prepared a practical grammar of Sanskrit in Hungarian and so made considerably easier Sanskrit learning for beginners.

Activities in Sanskrit Research

Due to the strenuous efforts in Sanskrit teaching the position of Sanskrit in the scientific life is strong. The traditional topics of research such as Sanskrit philology, historical linguistic are still maintained at a high level and beside them now history of Indian and Buddhist philosophy occupy an important place. Hungarian scholars read papers on the world Sanskrit Conferences and on the ICANAS as well as they are frequently guest lecturers in Indian, British German and other foreign universities. Prof Gyula Wojtilla is a member of the Consultative Committee of the International Association of Sanskrit Studies. For M.M Joshi awarded his brilliant life work, Union Minister of Human Resource Development with Dayawati Modi Vishwasanskriti Samman was conferred to Prof. Jozsef Vekerdi by Shri M.M Joshi, Union Minister of Human Resource Development in Bombay in November 2000.

(a) Translation and Interpretation of Sanskrit Texts

Prof. Jozsef Vekerdi brought out a fine Hungarian translation of great part of the *Rāmāyaṇa* of Vālmīki (1997) and that of the full *Buddhacarita* a Aśvaghoṣa (1990) both in original Sanskrit matters. He translated also a rich selection from the Jatakas and the complete *Dhammapada* from Pāli into Hungarian in 1998 and 1999 respectively. Prof. Gyula Wojtilla published the Hungarian translation of Chapter seven of the Mānavadharmaśāstra and Daṇḍin's *Daśakumāracarita* (1998). Judith Feher M.A. Ph. D. research worker in the Institute of Linguistics. Hungarian Academy of Sciences rendered into Hungarian Buddhist Sanskrit texts such as the *Ratnāvalī* of Nāgārjuna a selection from the *Mūlamadhyamakakārikā* of Nāgārjuna (1997). Ferenc Ruzsa M.A., Ph.D., Reader of the Department of Ancient and Medieval Philosophy at the Eotvos Lorand University published the introductory chapters of the *Brahmasūtra-Śāṅkarabhāṣya* with exhausitive explanations in Hungarian together with a study.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(b) Arthaśāstra, Dharmaśāstra

Prof. Gyula Wojtilla wrote a paper on the chapter seven of the Mānavadharmaśāstra (in Hungarian) and the Sītādhyakṣaprakaraṇa of the Arthaśāstra (in English).

(c) Kṛṣiśāstra

Prof. Gyula Wojtilla's History of Kṛṣiśāstra saw the light of the day in 1999. He delivered a paper under the title "Kṛṣisamayanirṇaya" on the XIth World Sanskrit Conference, Torino April 2000.

(d) Philosophy

Ferenc Ruzsa appended a long introductory study to his translation of the *Brahmasūtra Śaṅkarabhāṣya* (1996) and read a paper "The meaning of Āruṇi's promise" on the XIth World Sanskrit Conference.

(e) Historical Linguistics

Peof. Gyula Wojtilla read a about the prehistory of Indo-Āryan languages on a conference concerning prehistory in Szeged in January 2000 (in press) and an article by him on the Sanskrit work *godhūma* and its cognates in various Indo-European languages appeared in the same year.

Current Projects

Research projects are supported by the Hungarian Academy of Sciences, the mentioned universities but mainly sponsored by the Hungarian Scientific Research Fund. Among the projects the following ones may be mentioned:

(a) Philosophy. Ferenc Ruzsa is going to launch a four-year program in order to edit and translate some basic Vaiśeṣika texts from manuscripts.

(b) Kāmaśāstra. Gyula Wojtilla has been working on a critical edition of the Kuttanimatam of Dāmodaragupta and in collaboration with Prof. Kenneth G. Zysk, University of Copenhagen he prepares a history of the Kāmaśāstra for the Brill Publishers, Leiden (The Netherlands)

(c) Gyula Wojtilla is editing a Reader of Early Indian history for university students including numerous Sanskrit sources.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Journals and Series Containing Articles in Sanskrit

Acta Antiqua (Academiae Scientiarum Hungaricae) in Hungarian

Acta Antiqua et Archaeologica (University of Szeged) in English or Hungarian

Acta Antiqua (Academeae Scientiarum Hungaricae) in English, German or French.

Keletkutatās (Oriental Research) in Hungarian Oriental Studies.

SELECT BIBLOGRAPHY

Judith Feher: Nāgārdzsuna. A mahājāna buddhizmus mestere. (Nāgārjuna. The master of Mahāyāna Buddhism) Budapest 1997. (in Hungarian)

Ferenc Ruzsa: Sankara, A Brahma-szutra magyarazata. (Sankara. The interpretation of the Brahmasutra) Budapest 1996. (in Hungarian)

Jozsef Vekerdi (tr.): Rāmāyaṇa. Budapest 1997. (Selection)

— (tr.): Dzatakak. (Jatakas) Budapest 1998. (Selection)

— (tr.)M Asvaghosa, Buddha elete. (Asvaghosa, Buddhacarita) Budapest 1999.

— (tr.): Dhammapada. Budapest 1999.

Gyula Wojtilla (tr.): Manavadharmasastra Chapter Seven. in : Szoveggyujtemeny az Augustus korhoz. (A reader on the age of Emperor August) Szeged 1998. pp. 174-193.

—(tr.) Dandin, A tiz herceg tortenete. (Daśakumāracarita) Budapest 1998.

—Kāmaśāstra. A short report on stand, methods and task of research in: Trends in Indian Studies. Editors J. Vacek, J. Dvorak Prague 1998. pp. 181-187.

—History of Krsisastra. Szeged 1999. (Acta Antiqua et Archaeological)

—Some remarks on the Sītādhyakṣaprakaraṇa of the Arthaśāstra. In: Indologica Taurinensa 22-24. Prof. Bongard-levin Felicitation Volume. Torino 1997-1998. pp.673-681.

— The Sanskrit godhūma apropos of a short excursion in Indo-European and Indo-Āryan prehistory. In. Acta Oriental Hung. 52:3-4 pp.223-234.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऋतम्भराका लेखकहरूलाई आवश्यक सूचना

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, अनुसन्धान केन्द्रबाट प्रकाशित हुने ऋतम्भरा पत्रिका अनुसन्धानपरक भएकोले अनुसन्धानपद्धतिमा आधारित रही सफा र शुद्ध अक्षरमा लेखिएका वा सुसाङ्ख्य टङ्कण गरिएका रचनाहरूमात्र ग्राह्य हुनेछन् । साथै, बढीमा दश पेजसम्मको रचनामात्र प्रकाशनार्थ स्वीकृत हुने व्यहोरा जानकारी गराउन चाहन्छौं ।

-सम्पादकसमूह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आवश्यिका सूचना

१. चातुर्मासिकी त्रैभाषिकी चानुसन्धानपत्रिकेयम् 'ऋतम्भरा' प्रत्येकं वर्षे प्रतिचतुर्मासं नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य काष्ठमण्डपस्थादनुसन्धानकेन्द्रात् प्रकाश्यते ।

२. नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयान्तर्गतैर्विद्वद्भिरन्यैर्मनीषिभिश्च संस्कृत-नेपाली-अङ्ग्रेजीभाषासु मध्ये कामप्येकामधिकृत्य प्रणीतानामनुसन्धान-मूलकानामन्येषामुपयोगिनां निबन्धानां स्तरीयाणां संस्कृतपद्यानाञ्च प्रकाशनेन संस्कृतज्ञेषु मौलिकानुसन्धानप्रवृत्तेः, सम्यगालोचनाप्रवृत्तेः, सत्काव्यप्रणयनप्रवृत्तेश्च समुत्पादनम्, अन्यभाषाभाषिभ्यो जिज्ञासुभ्यः संस्कृतवाङ्मये निहितानां मूल्यवतां विषयाणां सूचनाप्रदानञ्चास्याः पत्रिकायाः प्रमुखमुद्देश्यम् ।

३. ऋतम्भरायां प्रकाशितानां रचनानां कृते रचनाप्रकृत्यनुसारेण समयोचितं गौरवधनमपि प्रदीयते ।

४. उपरिनिर्दिष्टगुणविशिष्टानामेव रचनानां प्रकाशनविषये मनीषिभिरधोनिर्दिष्टेन सम्पर्कसङ्केतेन व्यवहारो विधेयः ।

ने.सं.वि. अनुसन्धानकेन्द्रम्
दूरभाषसङ्ख्या (फो.नं.) ४२४७४४५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu